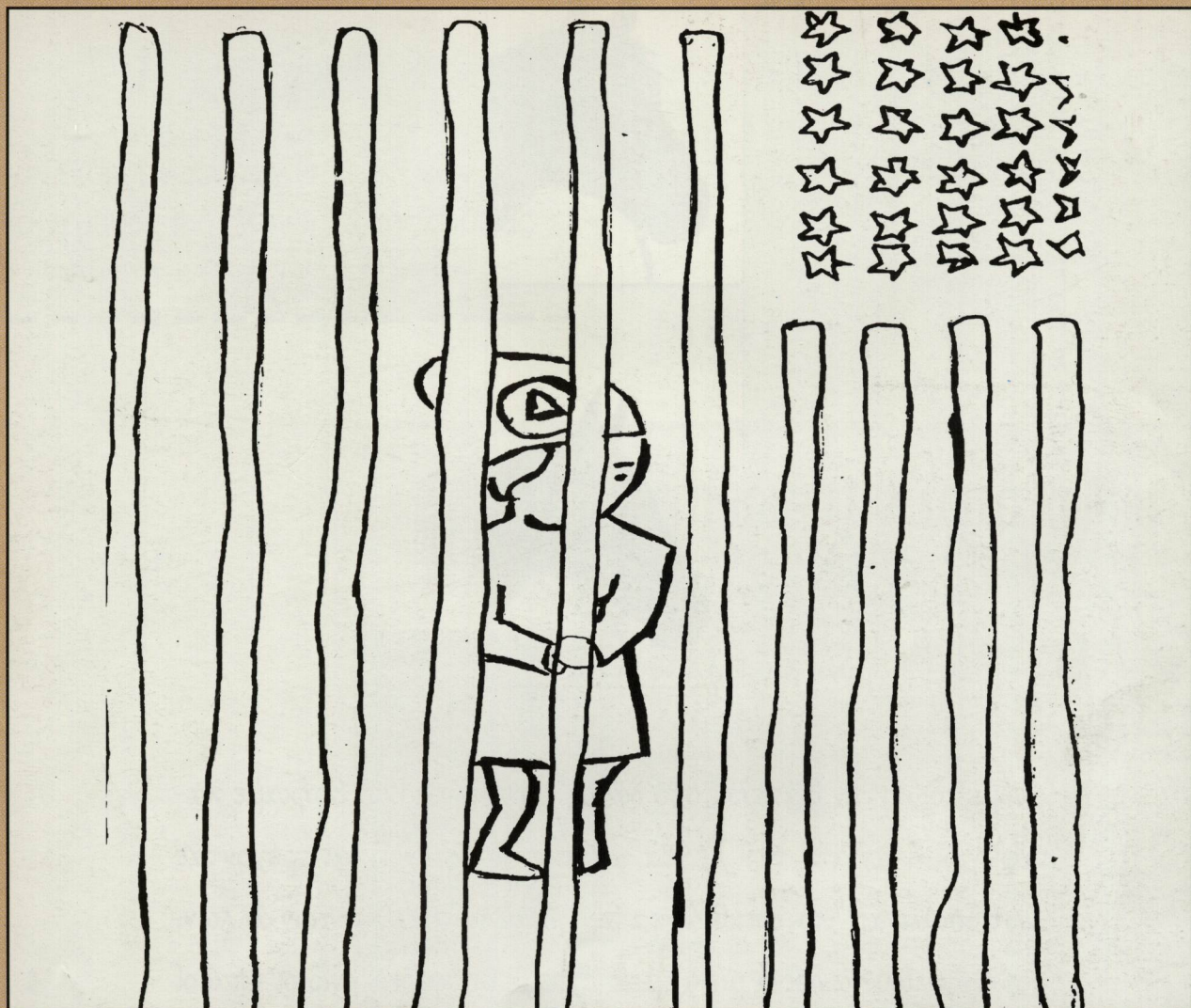

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

«Διότι δέν συνεμορφώθην...»

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Κοινωνία, Ίδεολογία, Πολιτισμός: Άγγελος Ήλεφάντης, Άρης Μαραγκόπουλος, Σταύρος Ζουμπουλάκης • Κινηματογράφος, Τηλεόραση: Μαρία Κατσουνάκη, Νίκος Κολοβός, Ρένα Θεολογίδου • Μουσική: Γιώργος Κουρουπός, Γιώργος Μονεμβασίτης • Αρχιτεκτονική: Έλενη Πορτάλιου, Μαρία Μαντουβάλου • Ζωγραφική: Δημοσθένης Κοκκινίδης

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Απρίλιος 2002 • τεύχος 99 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Απρίλιος 2002
τεύχος 99 • 4 €

Από τό τεύχος Νο 97 (Φεβρουάριος 2002) ή τιμή του περιοδικού, όπως είναι γνωστό, αυξήθηκε. Κατά συνέπεια οι τιμές των συνδρομών διαμορφώνονται όπως παρακάτω και όχι όπως, εκ παραδρομής, γράφτηκαν στα δύο προηγούμενα τεύχη.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Ετήσια (12 τεύχη): 40 €
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Οργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη

Ετήσια (12 τεύχη): 50 €

Άλλες χώρες

Ετήσια (12 τεύχη): 60 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσόχοϋ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Τάσος Κωστόπουλος, «Ακαδημαϊκός άντισημιτισμός καί διαστρεβλώσεις».....	5
Μαριάννα Τόλια, 'Η φούσκα μιās πολυδιαφημισμένης «τόλμης».....	7
Μαρίνα Κόντη, «Ευέλικτη Ζώνη».....	9

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ, ΤΟΜΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Σταύρος Ζουμπουλάκης, 'Ο πολιτιστικός ριζοσπαστισμός στή δεκαετία του '60.....	12
Άγγελος Έλεφάντης, Οί Έλληνες στή Δυτική Ευρώπη.....	16
Άρης Μαραγκόπουλος, Παιδιά του Μάρξ και της Κόκα-Κόλα.....	21
Έλένη Πορτάλιου, 'Η Αρχιτεκτονική στά χρόνια της δικτατορίας.....	25
Μαρία Μαντουβάλου, Οί «άσυμμόρφωτοι» άρχιτέκτονες.....	29
Μαρία Κατσουνάκη, Τό Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης καί ή άνθιση του Νέου Έλληνικού Κινηματογράφου.....	34
Ρένα Θεολογίδου, 'Η μικρή όθόνη στή δικτατορία.....	36
Νίκος Κολοβός, 'Ο Έλληνικός Κινηματογράφος κατά την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών.....	38
Δημοσθένης Κοκκινίδης, «...διότι δέν συνεμορφώθη».....	43
Γιώργος Κουρουπός, 'Η πρωτοποριακή μουσική στήν Ελλάδα στά χρόνια της δικτατορίας.....	44
Γιώργος Β. Μονεμβασίτης, 'Εκείνα τά χρόνια τραγουδούσαμε περισσότερο.....	47

Γιώργος Μαργαρίτης, 'Η «προϊστορία» του παλαιστινιακού.....	51
Σία Αναγνωστοπούλου, 'Η ιστορία γράφεται από τούς ιστορικούς ή από τόν ύπουργό Παιδείας;.....	56
Θανάσης Άλεξίου, 'Η γυναικεία έργασία στήν παραγωγή του ένδύματος.....	58
Δημήτρης Χριστόπουλος, Πολιτισμικές αξιώσεις και νέες τεχνολογίες.....	62
Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις.....	65

«Ἀκαδημαϊκός» ἀντισημιτισμός καί διαστρεβλώσεις

«Ὁ θάνατος στά ναζιστικά κρεματόρια ἦταν ἀναψυχή σέ σύγκριση μέ αὐτή τή φρίκη [τούς βομβαρδισμούς τῶν Παλαιστινίων ἀπό τό Ἰσραήλ], ὑπάρχει πάντα τό βιβλίό ενός Δυτικοῦ, τοῦ Ρόμπερτ Φίσκ πού τεκμηριώνει γεγονότα». Τάδε ἔγραψε Χρήστος Γιανναράς, καθηγητής στήν Πάντειο Σχολή Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Ἀθήνας, στήν «Καθημερινή» τῆς 17ης Μαρτίου – ὅπως διαβάσαμε στό προηγούμενο τεῦχος τοῦ «Πολίτη».

Καί ἐπί μὲν τῆς οὐσίας (τόν ἀπροκάλυπτο ἀντισημιτισμό τοῦ νά θεωρεῖ κανεῖς «ἀναψυχή» τούς θαλάμους ἀερίων), δέν θά εἶχε κανεῖς νά προσθέσει τίποτα στό σχετικό σχόλιο τοῦ Ἁγγελου Ἐλεφάντη – καί σέ ὅσα καυστικά γράφτηκαν ἀλλοῦ γιά τό ἴδιο θέμα. Παραμένει ὡστόσο ἀνοιχτό τό ζήτημα τῆς βιβλιογραφικῆς ἀναφορᾶς πού (ὑποτίθεται ὅτι) παρεῖχε καί τήν ἔμπνευση γιά τήν καταγγελία τοῦ κ. καθηγητῆ. Σέ τελική ἀνάλυση, ἡ φερεγγυότητα καθενός μας ἐξαρτᾶται ὄχι μόνο ἀπό τίς ὅποιες ἀξιολογικές κρίσεις του, ἀλλά καί ἀπό τό κατά πόσο σέβεται τίς ἴδιες τίς πηγές πού ἐπικαλεῖται.

Ὁ Ρόμπερτ Φίσκ, λοιπόν, Βρετανός δημοσιογράφος τῆς *Independent* (καί παλιότερα τῶν *Times*) στή Μέση Ἀνατολή, γνωστός στό ἑλληνικό κοινό κυρίως ἀπό τά ρεπορτάζ του ἐναντία στόν πρόσφατο πόλεμο στό Ἀφγανιστάν καί ἀδιαμφισβήτητα ἕνας ἀπό τούς καλύτερους στό εἶδος του, ἔχει γράψει τρία βιβλία. Τά δύο πρῶτα ἀσχολοῦνται μέ τό ζήτημα τῆς Ἰρλανδίας, ἄρα εἶναι ἄσχετα μέ τό ἀντικείμενό μας. Τό τρίτο τιτλοφορεῖται «Κρίμα τό ἔθνος. Ὁ Λίβανος ἐν πολέμῳ»¹ καί ἀποτελεῖ μιά ζωντανή περιγραφή τοῦ λιβανικοῦ ἐμφυλίου (καί, κυρίως, τῆς ἰσραηλινῆς εἰσβολῆς τοῦ 1982) ἀπό τόν αὐτόπτη μάρτυρα Φίσκ. Εἶναι μιά ἐξαιρετικά καλή δουλειά – καί, ταυτόχρονα, μιά ἔντονη καί τεκμηριωμένη καταγγελία τῶν ἀγριοτήτων τοῦ ἰσραηλινοῦ στρατοῦ ἐναντίον τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ. Φῶς φανάρι πῶς αὐτό εἶναι τό βιβλίό πού ἐπικαλεῖται ὁ κ. Γιανναράς. Μόνο πού ὁ Ρόμπερτ Φίσκ ὄχι μόνο δέν συμμερίζεται τίς ἀπόψεις περί «ἀναψυχῆς» στούς θαλάμους ἀερίων, ἀλλά γράφει τά ἀκριβῶς ἀντίθετα!

1. Robert Fisk, *Pity the Nation. Lebanon at war*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη 1992.

Καί μάλιστα, ἤδη ἀπό τό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου (σ.1-11). Στό ὁποῖο κεφάλαιο ὁ συγγραφέας, προκειμένου νά κατανοήσει καλύτερα τήν ἱστορική βάση τοῦ τωρινοῦ ἐπιθετικοῦ ἐθνικισμοῦ τοῦ Ἰσραήλ, ἐπισκέπτεται τούς χώρους τοῦ Ὀλοκαυτώματος. Ἡ ματιά του εἶναι αὐτή ενός συγκλονισμένου παρατηρητῆ – καί τά συμπεράσματά του σαφέστατα: «Τέσσερις μέρες νωρίτερα βρισκόμουν στή Βηρυτ-

τό. Πέρασα μέ τό αὐτοκίνητο ἔξω ἀπό τά στρατόπεδα τῆς Σάμπρα καί τῆς Σατίλα καί κατευθύνθηκα πρὸς τό ἀεροδρόμιο, γιατί ὑποπτευόμουνα ὅτι στήν Πολωνία, στό Ἄουσβιτς, βρίσκονται τά κλειδιά γιά ὅ,τι εἶχα δεῖ στό Λίβανο. Κι ὅμως... Τά ζεστά, ἀκατάστατα φονικά τῆς Μέσης Ἀνατολῆς ἀπέχουν ἔτη φωτός ἀπό τοῦτον τόν παγερό, μεθοδικό χῶρο. Καμιά σφαγή στό Λίβανο δέν θά μπορούσε νά συγκριθεῖ οὔτε ἀπό μακριά μέ τούτη σέ μέγεθος, σέ ἐπιστημονική μοχθηρότητα. Ἡ κλίμακα τοῦ Ὀλοκαυτώματος ἐδῶ – τῶν τσιγγάνων, τῶν μὴ ἑβραίων Πολωνῶν καθώς καί τῶν Ἑβραίων – ἦταν τόσο ἀκατανόητη, ὥστε οἱ δεκάδες χιλιάδες τῶν νεκρῶν στό Λίβανο νά μοιάζουν κατά κάποιον τρόπο σάν κάτι τό ἄσχετο» (σ. 6).

Κάθε ἄλλο παρά «ἀναψυχή», δηλαδή... Ἀλλά καί ὅσον ἀφορᾷ τό ἄμεσο ἐρέθισμα πού τροφοδότησε τήν ἀντισημιτική ἀποστροφή τοῦ κ. Γιανναῤᾷ, τοὺς φρικαλέους δηλαδή ἰσραηλινούς βομβαρδισμούς μιᾶς κατοικημένης πρωτεύουσας μέ βόμβες φωσφόρου καί ἄλλα συναφή ἐργαλεῖα θανάτου, ὁ Ρόμπερτ Φίσκ φροντίζει νά ξεκαθαρίσει τή θέση του: «Ἀκόμη κι ὅταν εἶδαμε στό νοσοκομεῖο Μπαρμπέρ τά ἐγκαύματα ἀπό τίς βόμβες φωσφόρου πού μετέτρεψαν ἐκεῖνα τά δύο μωρά σέ ἀνθρώπινους πυρσούς», γράφει γιά τόν ἴδιο καί τοὺς συναδέλφους του, «οὐδέποτε μιλῆσαμε γιά τοὺς Ἰσραηλινούς σάν νά ἦταν ναζί. Καμιά ἰσραηλινή κυβέρνηση δέν ἀποπειράθηκε ποτέ τῆ συστηματική ἐξολόθρευση μιᾶς ὀλόκληρης φυλῆς ἀνθρώπων» (σ. 389).

Τά πράγματα εἶναι λοιπόν ἐξαιρετικά σαφῆ. Εἴτε ὁ ἀρθρογράφος τῆς ἔγκυρης «Καθημερινῆς» δέν ἔχει διαβάσει τό βιβλίον τοῦ Φίσκ πού ἐπικαλεῖται, καί ἄντλησε τήν ἐπ' αὐτοῦ ἐντύπωσή του ἀπό κάποια συζήτηση καφενείου (πράγμα κατανοητό ἴσως γιά τοὺς τηλεσχολιαστές τύπου Τράγκα, ἀνεπίτρεπτο ὅμως γιά ἕναν πανεπιστημιακό, καί δὴ σέ σχολή Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν). Εἴτε τό διάβασε καί δέν κατάλαβε τί διάβασε (πράγμα ἐξίσου προβληματικό). Εἴτε, τέλος, κατάλαβε πολύ καλά ἀλλά δέν εἶχε κανένα πρόβλημα νά διαστρέψει πλήρως τό περιεχόμενό του – χρεώνοντας ἔτσι, μεταξύ ἄλλων, σέ ἕναν εὐρύτερα ἀποδεκτό «Δυτικὸ» τίς δικές του ἰδεοληψίες.

Πρὶν ἀπό μερικά χρόνια, ὁ κ. Γιανναῤᾷ εἶχε ἐκτεθεῖ ἀνεπανόρθωτα ὅταν υιοθέτησε ἀπερίσκεπτα τή γνωστὴ φαντασίωση τῆς ἐγχώριας ἀκροδεξιᾶς, περὶ κάποιας δήλωσης Κίσινγκερ ἢ ὁποῖα (ὑποτίθεται πῶς) θέτει ὡς ὑπ' ἀριθμὸν 1 στόχο τῆς πολιτικῆς τῶν ΗΠΑ τήν ὑπὸνόμευση τῶν... «πολιτισμικῶν ριζῶν» τοῦ «Ἑλληνισμοῦ». Ὅχι ἰδιαίτερα τιμητική, αὐτὴ ἢ γκάφα ἀποτελεῖ ὡστόσο ἀπλό πταισματοτάκι σέ σχέση μέ τήν τωρινὴ τερατολογία: μολονότι, ὅπως ἔχουμε γράψει καί ἄλλοῦ,² ἢ ἐν λόγῳ πλαστῆ δήλωση Κίσινγκερ «κυκλοφοροῦσε» στήν ἐγχώρια πιάτσα μιὰ τουλάχιστον δεκαετία πρὶν ἀπό τήν ὑποτιθέμενη διατύπωσή της,

2. Ὁ ἰός τῆς Κυριακῆς, «Συνομωτικές θεωρίες ἀλά Ἑλληνικά. Τά πρωτόκολλα τῶν σοφῶν τῆς Ἑλλάδας», Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία, 1.4.2001, σ. 59.

θά μπορούσε καί νά μήν ἔχει ὑποπέσει στήν ἀντίληψή του. Στήν περίπτωση τοῦ βιβλίου τοῦ Φίσκ, ἀντίθετα, μιᾶμε γιά χοντροκομμένη παραχάραξη ἑνός κειμένου προσιτοῦ στόν καθένα — καί, πολύ περισσότερο, στόν καθηγητή μιᾶς σχολῆς πού περιλαμβάνει τμήμα εἰδικευμένο στή διεθνή πολιτική.

Ἄς καταγραφοῦν ὅλα αὐτά, ἔστω καί γιά τήν Ἱστορία. Γιά νά θυμόμαστε, δηλαδή, πόσο δίκιο εἶχαν ὁ μακαρίτης Σάκης Καράγιωργας καί ὅσοι ἄλλοι ἀντιστάθηκαν ἀπεγνωσμένα, τό μακρινό ἐκεῖνο 1983, στό διορισμό τοῦ συγκεκριμένου θεολόγου — καί δεδηλωμένου πολέμιου τοῦ ὀρθολογισμοῦ — ὡς καθηγητή φιλοσοφίας σέ μιά σχολή τῶν (ὀρθολογικῶν) Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, ὅπως ἡ Πάντειος...

Τάσος Κωστόπουλος

Ἡ φούσκα μιᾶς πολυδιαφημισμένης «τόλμης»

Καλοκαίρι 2001 καί οἱ ἐπιχειρηματικές σελίδες τοῦ πρώτου σέ κυκλοφορία κυριακάτικου ἑλληνικοῦ φύλλου φιλοξενοῦν ἕνα ἀκόμη ὀλοσέλιδο δημοσίευμα γιά τήν ἀναμόρφωση μιᾶς μεγάλης ἐπιχείρησης καί «τί καλό πού αὐτό εἶναι!». Τό συγκεκριμένο δημοσίευμα ἀφορᾷ τό εἰδησιογραφικό πρακτορεῖο Ρόιτερ, συνοδεύεται ἀπό μεγάλη φωτογραφία τοῦ νέου μάνατζερ τῆς ἐπιχείρησης Τόμ Γκλόσερ μέ πλατύ χαμόγελο, ἐνῶ στό κείμενο ἐξάιρεται ἡ τόλμη τοῦ ἀνθρώπου. Σέ τί ἀκριβῶς συνίσταται αὐτή; Μά ἡ πρώτη ἀπόφαση πού πῆρε ὁ Γκλόσερ, μόλις ἀνέλαβε τό τίμονι τοῦ Ρόιτερ, ἦταν νά ἀπολύσει τό 7% τῶν ἐργαζομένων τῆς ἐπιχείρησης — νά χάσουν, δηλαδή, τή δουλειά τους 1340 ἄνθρωποι. Ἡ κίνησή του προκάλεσε, προστίθεται στό δημοσίευμα, τή θετική ἐκπληξη τῶν ἀναλυτῶν (μπράβο ὁ Γκλόσερ, τολμηρός καί γενναῖος, εἶπαν οἱ τελευταῖοι). Οἱ 1340 ἀπολύσεις τοῦ Γκλόσερ τό περασμένο καλοκαίρι ἀποτελοῦσαν ἕνα ἐλάχιστο μόνον τμήμα τοῦ μεγάλου κύματος ἑνός καταγεγραμμένου ἀριθμοῦ 1.000.000 μαζικῶν ἀπολύσεων πού σάρωσε τό 2001 τίς μεγάλες ἐπιχειρήσεις ἀνά τόν κόσμον καί τό συγκεκριμένο δημοσίευμα ἦταν τό πολλοστό ἀνάλογο στό πνεῦμα «ζήτω οἱ τολμηροί μάνατζερ» καί «τί καλή ἡ ἐπιχειρηματική ἀναμόρφωση» πού κυριαρχοῦσε καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἔτους στά ἑλληνικά (καί ὄχι μόνον) οἰκονομικά φύλλα.

Ἀπρίλιος 2002 καί οἱ ἐπιχειρηματικές σελίδες φιλοξενοῦν τώρα μεγάλη ἔρευνα τῆς Price Waterhouse Coopers πού ταράζει τά νερά, ἀποφαινόμενη πῶς τό ἕνα ἑκα-

τομύριο τῶν ὡς ἄνω ἀπολύσεων ἔγιναν «γιά ἐντυπωσιασμό καί ἀπό ἀπλό μιμητισμό». Στήν ἔρευνα μετέχουν 590 μάνατζερ μεγάλων ἐπιχειρήσεων ἀπό ὅλο τόν κόσμο, οἱ ἄνθρωποι δηλαδή πού ἀποφάσισαν τίς ἀπολύσεις. Τό 55% ἀνάμεσά τους τώρα δηλώνει πῶς ἔκανε ὅ,τι ἔκανε ὑποκύπτοντας στίς πιέσεις τῶν μετόχων γιά ἄμεσο συμμαζέμα τῶν προϋπολογισμῶν, γιά νά ἐντυπωσιάσει ἀναλυτές καί χρηματιστήρια ὥστε νά ἀνεβοῦν οἱ μετοχές κι ἐπειδή «ἔτσι ἔκαναν ὅλοι». Ὅ,τι ἔξοδα περικόπηκάν, παρατηροῦν οἱ μάνατζερ, ἔτσι κι ἄλλιῶς θά ἐπανεμφανιστοῦν σύντομα.

Τά πορίσματα τῆς ἔρευνας τῆς Price Waterhouse Coopers θέτουν πολλά ζητήματα ὀρισμένα ἄπτονται τῶν ἐρωτημάτων περί τοῦ λεγόμενου λαϊκοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς πραγματικῆς φύσης του καί τοῦ ρόλου τῶν διευθύνοντων συμβούλων σήμερα. Ὅπωςδήποτε προβληματίζει ἐπίσης τό γιατί τοῦ χρόνου διεξαγωγῆς καί ἀνακοίνωσής της. Μοιάζει, φερ' εἰπεῖν, μᾶλλον ἀπίθανο οἱ μάνατζερ ἀπλῶς νά ἀποφάσισαν τήν ὥρα τούτη νά κάνουν τήν αὐτοκριτική τους. Μήπως ἡ συγκεκριμένη ἔρευνα προετοιμάζει, ἀνακοινώνοντας μιά «στρατηγική ἀποτυχία», τό ἔδαφος γιά νέες, περισσότερες ἀπολύσεις;

Μιά προσεκτική ματιά στό μεγαλύτερο μέρος τῶν σχετικῶν δημοσιευμάτων θέτει ὅμως κι ἄλλα ζητήματα, σχετικά μέ τό ρόλο τοῦ Τύπου. Πράγματι, ὅλο τό 2001 τά περισσότερα οἰκονομικά φύλλα καί ἐνθετα πιπίλαγαν τήν καραμέλα περί «τόλμης» τῶν μάνατζερ οἱ ὁποῖοι ἀναλάμβαναν δῆθεν τό κόστος τῶν μαζικῶν ἀπολύσεων, οὐδέποτε ἀναφερόμενα στό στοιχειῶδες γεγονός ὅτι γιά τήν ἴδια τήν τάξη τῶν μάνατζερ οἱ ἀπολύσεις δέν συνεπάγονται κόστος ἀλλά ὑπέρμετρο προσωπικό κέρδος — δεδομένου τοῦ ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀμοιβῶν τῶν ἐπαγγελματιῶν αὐτῶν προέρχεται ἀπό τά δικαιώματα ἀγορᾶς, τή δυνατότητά τους δηλαδή νά ἀποκτοῦν μετοχές τῆς ἐταιρείας σέ χαμηλότερες τιμές ἢ τήν ἀνεβάσουν σέ ἕνα συγκεκριμένο ὕψος-στόχο, πράγμα τό ὁποῖο ἐπιτυγχάνεται ἄμεσα μέσα ἀπό τίς μαζικές ἀπολύσεις οἱ ὁποῖες καί στέλνουν στά ὕψη τήν τιμή μιᾶς μετοχῆς στά χρηματιστήρια. Πῶς ὀρίζεται λοιπόν αὐτή ἡ «τόλμη»; Καί τώρα, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 2002, τά ἴδια φύλλα, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις πρὸς ἐπιβεβαίωση τοῦ κανόνα, παρουσιάζουν τήν ἔρευνα τῆς Price Waterhouse Coopers κατά τόν πλέον ἀνώδυνο καί οὐδέτερο τρόπο, μέ οἰκονομοτεχνικές ὁρολογίες ἀσύλληπτες γιά τό μεγάλο κοινό, χωρίς κανένα περαιτέρω προβληματισμό ἢ ἔρευνα, οὔτε πολύ περισσότερο δημοσιογραφική διερεύνηση τῶν συνεπειῶν των ὡς ἄνω ἀποφάσεων γιά τή ζωή ὅσων χάνουν ἐργασίες· δέν ἐνδιαφέρουν φαίνεται αὐτά.

Ἄν στούς σύγχρονους «ἔξυπνους» πολέμους βλέπουμε τίς βόμβες, ὄχι ὅμως καί τά πτώματα, στόν σύγχρονο «ἔξυπνο» οἰκονομικό χῶρο βλέπουμε ἐπιχειρήσεις, ἔρευνες καί «τολμηρούς» μάνατζερ, ὄχι ὅμως καί τίς συνέπειες τῆς πολιτικῆς τους, τοὺς ἀνέργους καί τή ζωή πού αὐτοί κάνουν· καί γιά τά δύο ἡ εὐθύνη τοῦ

Τύπου, πού ὑποτίθεται ὅτι ὀφείλει νά καταγράψει κάπως τά τεκταινόμενα στόν δημόσιο χῶρο κι ὄχι νά περιορίζεται σέ παραμορφωτικές ἀντανεκλάσεις τους, εἶναι μεγάλη.

Μαριάννα Τόλια

«Εὐέλικτη Ζώνη»

Κατ' ἀρχήν, καλοῦ κακοῦ, πρέπει ὅλοι μας νά χάσουμε κανένα κιλό. "Οχι μόνο γιατί ἔρχονται οἱ καλοκαιρινές διακοπές καί εἶναι ντροπῆς πράγματα νά ἐμφανιστοῦμε μέ τά περισσευόμενα παχάκια στίς παραλίες, οὔτε γιατί πρέπει κάπως νά ξεφορτωθοῦμε τά λεφτά μας πηγαίνοντας στούς οἴκους ἀδυνατίσματος, ἀλλά κυρίως γιά νά μπορέσουμε νά ἀνταποκριθοῦμε στά νέα δεδομένα πού ἔρχονται καί ἀφοροῦν τήν ἐκπαίδευση καί ὄχι μόνο.

Ἡ εὐελιξία εἶναι μιά ἔννοια πού ἐκτιμᾶται ιδιαίτερα τόν τελευταῖο καιρό. Μιά καί ἡ εὐελιξία εἶναι συνώνυμη μέ τήν εὐκινησία, θά ἔπρεπε ὅλοι νά μποροῦμε νά περνᾶμε εὐκόλα ἀπό δουλειά σέ δουλειά, ἀπό γνώση σέ κατάρτιση, ἀπό πρόγραμμα σέ πρόγραμμα κλπ. Ἡ εὐελιξία, ιδιαίτέρως στήν ἐκπαίδευση, συνδυάζεται ἐπίσης μέ τή διαθεματικότητα καί μέ ὅ,τι σημαίνει αὐτή ἡ λέξη. Λέξεις τῆς μόδας ἔχουν γίνει, ἐξάλλου, ἐκεῖνες οἱ σύνθετες πού ἔχουν πρῶτο συνθετικό τήν πρόθεση «διά». Διαθεματικό, διατμηματικό, διαπολιτισμικό, διαβαλκανικό, διευρωπαϊκό, διακρατικό, διακομματικό κλπ. Ὅλα αὐτά τά «διά» μᾶς θυμίζουν ὅτι δέν ἀρκεῖ τό δεύτερο συνθετικό, δέν ἀρκεῖ, ἄς ποῦμε, τό θέμα, οὔτε ὁ πολιτισμός, πρέπει νά ἐλιχθοῦμε (ὑπό τήν προϋπόθεση τῆς ἀπώλειας βάρους ἢ ἀκόμα καί γνώσεων) μεταξύ τῶν θεμάτων, μεταξύ τῶν τμημάτων, μεταξύ τῶν κρατῶν ἢ μεταξύ τῶν κομμάτων.

Ἄλλο χαρακτηριστικό τῆς νέας τάξης πραγμάτων στήν ἐκπαίδευση — καί ὄχι μόνο — εἶναι τά διάφορα ἀκρόνυμα, ὅπου γίνεται παράθεση διαφόρων ὀνομάτων καί ἄντε νά βγάλει κάποιος νόημα. Π.χ ΔΕΠΠΣ πού σημαίνει «Διαθεματικό Ἐνιαῖο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδῶν», ὅπως θά μπορούσε νά σημαίνει καί «Δέν Ἔχω Πρωτοποριακά Προγράμματα Σπουδῶν» ἢ τό ΕΠΠΣ (Ἐνιαῖο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδῶν) ἢ «Ἐλπίζω Πώς Προγραμματίζω Σωστά» ἢ ΣΕΠΠΕ (Σχολεῖα Ἐκπαιδευτικῶν Πιλοτικῶν καί Πειραματικῶν Ἐφαρμογῶν), πού θά μπορούσε νά σημαίνει καί «Σχολεῖα Ἐλευθεριακά Προσαρμοσμένα Περιτροφικά (στήν) Ἐκπαίδευση». Ὅλα αὐτά — τί σύμπτωση — ἔχουν νά κάνουν μέ τά δισεκατομμύρια τῶν ΕΠΕΑΕΚ καί τῶν ΚΠΣ. Ἀκρόνυμα καί αὐτά. (Ἐπίτηδες, δέν θά πῶ τί σημαίνουν).

Ἐπίσης τῆς μόδας ἔγιναν καί τὰ πιλοτικά προγράμματα στήν ἐκπαίδευση πού ἔχουν σχέση μέ τά ΔΕΠΠΣ. Πολλά πιλοτικά, 52 τόν ἀριθμό, γιά τήν ὀλυμπιακή παιδεία, γιά τήν περιβαλλοντική ἐκπαίδευση, γιά τόν πολιτισμό, γιά τή διαπολιτισμική ἀγωγή (παρεμπιπτόντως, τό παιδί τοῦ Χασάν φαντάζομαι θά ἀποκτήσει τή δυνατότητα νά μπαίνει καί στό Πανεπιστήμιο, τώρα πού δόθηκαν μόνο γιά τίς τάξεις ὑποδοχῆς 1,5 δίς), γιά τήν κοινωνική καί πολιτική ἀγωγή, γιά τήν τοπική ἱστορία, γιά τίς νέες τεχνολογίες κοκ. Διακόσια εἴκοσι εἶναι φέτος τά σχολεῖα (Νηπιαγωγεῖα, Δημοτικά, Γυμνάσια, σχολεῖα εἰδικῆς ἀγωγῆς) πού ἐφαρμόζουν πιλοτικά τήν «εὐέλικτη ζώνη» ἡ ὁποία ἐντάσσεται στό πλαίσιο τῶν ΔΕΠΠΣ.

Τά ἀναλυτικά προγράμματα ἀναθεωροῦνται ἐπίσης στή βάση τῆς διαθεματικῆς προσέγγισης τῆς γνώσης. Στόχος τῶν νέων προγραμμάτων σπουδῶν ἡ σφαιρική καί διερευνητική προσέγγιση τῆς γνώσης, ἡ ἀναμόρφωση τοῦ σχολικοῦ χρόνου καί ἡ εὐελιξία στήν ἐκπαίδευση. Δύο πάντως ἀπό τίς κυριότερες δραστηριότητες τοῦ ΥΠΕΠΘ εἶναι ἡ «Εὐέλικτη Ζώνη» καί τό ΔΕΠΠΣ. Ἔχουμε δύο εἰδῶν εὐέλικτες ζώνες: μία πού ὀνομάζεται «Εὐέλικτη Ζώνη διαθεματικῶν καί δημιουργικῶν δραστηριοτήτων» γιά τό Δημοτικό καί μία πού ὀνομάζεται «Ζώνη καινοτόμων δράσεων» γιά τό Γυμνάσιο. Οἱ «εὐέλικτες ζώνες» ἔχουν νά κάνουν μέ τή διαθεματικότητα καί στόχο ἔχουν τήν ἐνεργό ἀπόκτηση τῆς γνώσης, τήν ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς ικανότητος μέσω βιωματικῶν δραστηριοτήτων καί ὁμαδικῶν ἐργασιῶν.¹

Ἐνα παράδειγμα τῶν νέας ἔμπνευσης ἀναλυτικῶν προγραμμάτων εἶναι καί τό ἐξῆς: Στό πρόγραμμα σπουδῶν τῆς Κοινωνικῆς καί Πολιτικῆς Ἀγωγῆς στήν Γ' Γυμνασίου (ΦΕΚ 1374 τ. Β' /18-10-2001, σελ. 830) στήν ἐνότητα «Τό ἄτομο καί ἡ κοινωνία», τά παιδιά πρέπει νά διδαχθοῦν τί εἶναι ὁ θεσμός. Διδακτικός στόχος λοιπόν: «νά κατανοήσουν τήν ἔννοια τοῦ θεσμοῦ». Περιεχόμενο: «ἡ ἀναγκαιότητα τῶν θεσμῶν», «οἱ λειτουργίες τῶν θεσμῶν (ἐκδηλες ἢ λανθάνουσες)», «ἡ ἀλλαγὴ τῶν θεσμῶν», «ὁ θεσμός τῆς οἰκογένειας». Μία ἐκ τῶν προτεινόμενων δραστηριοτήτων: «Οἱ μαθητές ἐπιλέγουν ὀρισμένους θεσμούς (λαϊκή ἀγορά, ποδόσφαιρο, ἐξετάσεις στό σχολεῖο, ὀνοματοδοσία, φυλακή κτλ) καί ζητεῖται νά συμπληρωθοῦν οἱ λειτουργίες τους». Ὁ μαθητής ἀφοῦ, λοιπόν, κατάλαβε ὅτι μεταξύ τῶν θεσμῶν τοῦ κράτους βρίσκεται καί ἡ λαϊκή ἀγορά, μπορεῖ στόν χρόνο τῆς «εὐέλικτης ζώνης» νά ἐπισκεφθεῖ μία, νά δεῖ ὅτι ὑπάρχουν διάφορα ζαρζαβατικά, νά μάθει ὅτι ἄλλο πράγμα οἱ ντομάτες Κρήτης καί ἄλλο οἱ ντομάτες Ἰσπανίας, νά καταλάβει ὅτι μεταξύ τῶν ὀπωροκηπευτικῶν ὑπάρχουν καί μερικά μέ περίεργα ὀνόματα, ὅπως μπρόκολο ἢ ἀντράκλα (οὐδεμία σχέση μέ αὐτό πού λέμε ἄντρακλας) καί μετά νά ζωγραφίσει ὅ,τι εἶδε, ἄς ποῦμε ἕναν πάγκο μέ ντομάτες κόκκινες καί ὁμοιόμορφες (ποιός θά τοῦ ἐξηγήσει γιατί εἶναι τόσο ἴδιες οἱ ντομάτες

1. Γιά τὰ νέα προγράμματα σπουδῶν καί τήν «εὐέλικτη ζώνη» βλ. τό δικτυακό τόπο τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου: www.pischools.gr.

μεταξύ τους;) οι ὁποῖες ἔχουν σφηνωμένη μιὰ ταμπέλα πού λέει 1,99 εὐρώ. Ὁ καθηγητής, στό πλαίσιο τῆς διαθεματικῆς προσέγγισης, μπορεῖ νά κάνει καί μιὰ ἐπανάληψη στό τί σημαίνει εὐρώ, πόσο καλά εἶναι πού τώρα ὅλοι οἱ λαοί τῆς Εὐρώπης ἔχουν τό ἴδιο νόμισμα καί ἄλλα εὐχάριστα πράγματα. Μέ αὐτόν τόν τρόπο οἱ μαθητές θά συνειδητοποιήσουν «τὴν ἀναγκαιότητα καί χρησιμότητα τῶν θεσμῶν στήν ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς κοινωνίας», καθὼς καί τό ὅτι «οἱ θεσμοί εἶναι σταθεροί ἀλλά δέν παραμένουν ἀμετάβλητοι καί αὐτό ἐξαρτᾶται ἀπό τὴ συμπεριφορά τῶν ἀνθρώπων».

Ποιὸς κατάλαβε τί εἶναι ὁ θεσμός; Μήπως καταλάβατε τὴ διαφορὰ τῆς «εὐέλκτικης ζώνης» ἀπὸ αὐτό πού λέγαμε παλαιότερα: ὦρα δημιουργικῶν δραστηριοτήτων; Θά καταλάβατε πάντως τί εἶναι ἡ διαθεματικότητα καί σίγουρα τί εἶναι οἱ δια-στρεβλώσεις, οἱ ὁποῖες γίνονται γιὰ νά ὑπάρξει ἡ περίφημη ἀπορροφητικότητα τῶν κοινοτικῶν κονδυλίων. Ἀμάν βρέ παιδιά! Πότε θά τελειώσουν κι αὐτὰ τὰ λεφτά μπᾶς καί κάνουμε τίποτα τῆς προκοπῆς;

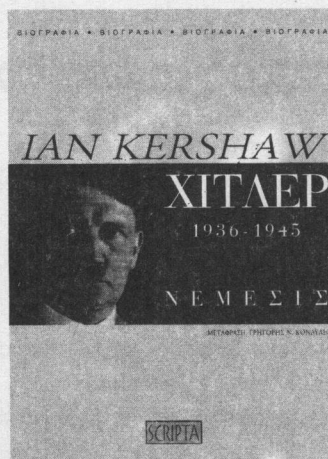
Μαρίνα Κόντη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ • ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ • ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ • ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ • ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

IAN KERSAW
ΧΙΤΛΕΡ: 1889-1936
ΥΒΡΙΣ
ISBN 960-7909-25-9

IAN KERSAW
ΧΙΤΛΕΡ: 1936-1945
ΝΕΜΕΣΙΣ
ISBN 960-7909-37-2

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 • ΑΘΗΝΑ 10680 • ΤΗΛ.: 010 3616 528 • FAX: 010 3616 529
email: scripta@hellasnet.gr • www.scripta.gr

Ὁ πολιτισμός στά χρόνια τῆς δικτατορίας, τομές καί συνέχεια

Τό τριήμερο συνέδριο μέ τίτλο «...διότι δέν συνεμορφώθην...» καί θέμα Ὁ πολιτισμός στά χρόνια τῆς δικτατορίας, τομές καί συνέχεια, διοργανώθηκε ἀπό τήν Ἑταιρεία Πολιτικοῦ Προβληματισμοῦ «Νίκος Πουλαντζᾶς» σέ συνεργασία μέ τό Τμήμα Πολιτισμοῦ τοῦ Συνασπισμοῦ. Ἐλαβε χώρα στό Μουσεῖο Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Παλαιό Παν/μιο), στήν Πλάκα στίς 19-21 Ἀπριλίου 2002. Μίλησαν οἱ: Στ. Ζουμπουλάκης, Ἄ. Ἐλεφάντης, Ἀ. Μαραγκόπουλος, Χρ. Παπουτσάκης, Ἐλ. Φεσσᾶ-Ἐμμανουήλ, Ἀλ. Ἀργυρίου, Ἀγ. Καστρινάκη, Χρ. Λάζος, Π. Βούλγαρης, Μ. Κατσουνάκη, Ν. Κολοβός, Ρ. Θεολογίδου, Π. Μάρκαρης, Γ. Μιχαηλίδης, Μ. Δραγούμης, Γ. Κουρουπός, Γ. Μονεμβασίτης, Μ. Εὐαγγελίδου, Μ. Μαντουβάλου, Ἐλ. Πορτάλιου, Γ. Βαλαβανίδης, Βαγ. Δημητρέας, Κ. Κατζουράκης, Δημ. Κοκκινίδης, Μ. Στεφανίδης.

Ὁ Πολίτης, καί λόγω ἀναγκῶν χώρου, ἀποφάσισε καί δημοσιεύει στό παρόν τεῦχος ἓνα μέρος τῶν εἰσηγήσεων τοῦ συνεδρίου αὐτοῦ.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ὁ πολιτιστικός ριζοσπαστισμός τῆς δεκαετίας τοῦ '60

τοῦ Σταύρου Ζουμπουλάκη

Τήν ιδέα τῆς «Ἑταιρείας πολιτικοῦ προβληματισμοῦ "Νίκος Πουλαντζᾶς"» γιά τό συνέδριο αὐτό δέν τήν ὑπαγόρευσε οὔτε ἡ τριακονταπενταετία ἀπό τό πραξικόπημα οὔτε, πολύ περισσότερο, κάποιος συγκυριακός πολιτικός λόγος ἀλλά, ἀπλούστατα, ἡ ἀνάγκη μελέτης καί συζήτησης τῆς κρίσιμης αὐτῆς περιόδου τῆς μεταπολεμικῆς μας ἱστορίας. Ἐπιλέξαμε ὡς θέμα μας τήν κουλτούρα τῆς ἐπταετίας συνολικά, τόσο δηλαδή τή δικτατορικῆ, ὅσο καί τήν ἀντιδικτατορικῆ ἐπιθυμοῦμε, μέ

ἄλλα λόγια, νά μελετήσουμε καί τήν ἀποψη τῆς χούντας γιά τόν πολιτισμό καί ὄχι μόνο τήν ιδέα πού εἶχαν γι' αὐτόν οἱ ἀντιδικτατορικοί δημιουργοί καί τό κοινό τους. Φιλοδοξοῦμε ἐπίσης νά συνδέσουμε τόν πολιτισμό τῆς περιόδου αὐτῆς μέ ὅ,τι προηγήθηκε, τουλάχιστον κατά τή δεκαετία τοῦ '60 καί μέ ὅ,τι ἀκολούθησε, τουλάχιστον κατά τά πρῶτα μεταπολιτευτικά χρόνια.

Ξέρουμε ὅτι μέ τήν ἐπιλογή τοῦ θέματος αὐτοῦ φέρνουμε σέ ἐξαιρετικά δύσκολη θέση τούς ἐκλεκτούς ὀμι-

λητές μας, σέ πολύ δυσκολότερη άπ' ό,τι άν διοργανώναμε ένα συνέδριο γιά τή φαραωνική Αίγυπτο. Ό λόγος είναι άπλός: ή άπελπιστική έλλειψη σχετικών μελετών. Δέν μās λείπουν μόνον οί συνθετικές μελέτες αλλά και οί άπλές έργασίες συγκέντρωσης και κατάταξης τεκμηριωτικού ύλικού. Τούτη ή έλλειψη και τής στοιχειωδέστερης πρωτογενούς έρευνας μās επιτρέπει δικαιολογημένα νά άναρωτηθούμε: μά καλά, σέ τόσα πανεπιστημιακά τμήματα κοινωνικών, πολιτικών και ιστορικών σπουδών δέν βρέθηκε ένας καθηγητής νά άναθέσει μιά δυό σχετικές μεταπτυχιακές έργασίες ή διατριβές;

Θά ήταν λάθος ώστόσο, νομίζω, νά χρεώσουμε τήν έλλειψη μελετών γιά τήν κουλτούρα κατά τά χρόνια τής δικτατορίας μόνον στήν άβελτηρία των κοινωνικών έπιστημόνων. Η έλλειψη αυτή όφείλεται και σέ λόγους καθαρά πολιτικούς. Ό κυριότερος είναι ό μεταπολιτευτικός μύθος περί τής παλλαϊκής άντίστασης των Έλλήνων έναντίον τής χούντας. Ό βασικός αυτός μύθος τής μεταπολίτευσης — ή όποία έν προκειμένω παραλαμβάνει και συνεχίζει τήν άντιδικτατορική ρητορική των χρόνων τής χούντας — είναι πολιτικά κατανοητός, στό βαθμό πού επιδίωκε νά άπομονώσει τά χουντικά ύπολείμματα και νά μήν τούς επιτρέψει νά προσεταιριστούν κανένα άπολύτως τμήμα του πολιτικού πληθυσμού. Άπό τήν άλλη όμως, συσκότισε τά πράγματα σχετικά μέ τή δικτατορία, άπέτρεψε κάθε συζήτηση, ή όποία κινδύνευε νά έχει και διχαστικές συνέπειες, όδήγησε σέ μιά ήρωική ρητορεία είτε σέ συναισθηματικές, βιωματικές άφηγήσεις — ό βιωματισμός ένδημεί ως γνωστόν στόν άριστό λόγο.

Τά πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια δέν ήταν πρόσφορα γιά τή μελέτη τής δικτατορίας και λόγω, ίσως, του έντονου πολιτικού άκτιβισμού, άφ' ενός, εκείνου του καιρού, αλλά και τής ψυχολογικής δυσκολίας, άφ' έτέρου, των ανθρώπων πού είχαν ζήσει τή δικτατορία, νά επιστρέψουν σέ αυτήν, προκειμένου νά τή μελετήσουν.

Αυτό όμως τό κενό μελέτης δέν περιορίστηκε στα πρώτα χρόνια τής μεταπολίτευσης αλλά συνεχίστηκε μέχρι σήμερα, παρά τό γεγονός ότι όλοι άναγνωρίζουν πώς ή δικτατορία είναι κρίσιμη περίοδος όχι μόνον καθ' έαυτήν αλλά και διότι κάποιες θεμελιώδεις πλευρές τής πολιτικής ζωής τής μεταπολίτευσης διαμορφώθηκαν τότε. Τό τέλος τής βασιλείας, ή νομιμοποίηση του ΚΚΕ και του ΚΚΕ έσωτερικού, ή πλήρης έν γένει λειτουργία τής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας «όφείλονται» στή δικτατορία, και άποτελεί κολοσιαίο ιστορικό και πολιτικό

λάθος νά τά χαρίζουμε όλα αυτά, ειδικά τή νομιμοποίηση, στόν Καραμανλή, ό όποιος δέν έκανε τίποτε άλλο, έν προκειμένω, παρά νά άναγνωρίσει τυπικά αυτό πού είχε ήδη συντελεστεί. Η, γιά νά έρθουμε πιο κοντά σέ αυτά πού έχουμε νά συζητήσουμε κατά τό τρίήμερο αυτό, ή καθιέρωση τής δημοτικής ως γλώσσας τής εκπαίδευσης και του κράτους, ως επίσημης δηλαδή γλώσσας, τό 1976, μέ τήν όποία τερματίστηκε τυπικά τό περιβόητο γλωσσικό ζήτημα, «όφείλεται» και αυτή στό γεγονός ότι ή καθαρεύουσα, ως επίσημη γλώσσα τής δικτατορίας, κατέστη πλέον μεταπολιτευτικά παντελώς μη ύπερασπίσιμη.

Μακριά από μās, από τήν οργανωτική επιτροπή έννοω, ή υπερφίαλη ιδέα, ότι έρχόμαστε νά καλύψουμε ένα κενό τριάντα πέντε χρόνων. Θέλουμε άπλως νά σκεφτούμε — αυτή είναι ή κρίσιμη λέξη — τήν περίοδο εκείνη. Και θέλουμε άκόμη νά τή συνδέσουμε μέ ό,τι προηγήθηκε και μέ ό,τι τήν άκολούθησε.

Η δεκαετία του '60 είναι παντού γιά τίς δυτικές κοινωνίες ή δεκαετία του πολιτικού και πολιτιστικού ριζοσπαστισμού.

Ό πολιτικός ριζοσπαστισμός θά εκφραστεί είτε μέ τρόπους έξεγερσιακούς, ως όργανισμένη και συνολική άρνηση τής άστικής κοινωνίας, είτε μέ τρόπους έπαναστατικούς, προβάλλοντας δηλαδή τό αίτημα τής άλλαγής τής κοινωνίας και δίνοντας άγώνες πρός τό σκοπό αυτό, όσο κι άν ή γοητεία πού θά ασκήσουν σέ πολλά από τά έπαναστατικά κινήματα τής περιόδου αυτής, μορφές και μοντέλα του έξωδυτικού κόσμου, από τόν Φράντς Φανόν μέχρι τόν Τσέ Γκεβάρα και τόν Μάο, δείχνει ότι, μόλο πού έπαγγέλλονταν τήν όργανωμένη έπαναστατική άλλαγή τής κοινωνίας, κατά βάθος τά έξεγερσιακά στοιχεία και χαρακτηριστικά ήταν πολύ περισσότερα από τά καθαρώς έπαναστατικά.

Τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του πολιτιστικού ριζοσπαστισμού τής δεκαετίας του '60, όπως τά έχει κωδικοποιήσει ό Ντάνιελ Μπέλ στό έξοχο βιβλίο του *Ό πολιτισμός τής μεταβιομηχανικής Δύσης* (μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Νεφέλη 1999, σελίδα 156 κ.έξ.) είναι τά εξής:

- τό ενδιαφέρον γιά τή βία και τή σκληρότητα (μέ τήν πρόθεση νά σοκάρουν, νά προκαλέσουν τούς εφησυχασμένους άστούς)
- ή έμμονή στή σεξουαλική διαστροφή, όπως γράφει ό

Μπέλ, ἡ στή σεξουαλική προκλητικότητα καί στή μή κανονικότητα, ὅπως θά ἔλεγα ἐγώ, προσχωρώντας γιά λίγα δευτερόλεπτα στήν πολιτική ὀρθοφροσύνη

- ἡ ἐπιθυμία πρόκλησης θορύβου, ἡχητικοῦ θορύβου, ἀρχῆς γενομένης ἀπό τόν καινούργιο ἤχο τῶν Μπήτλς (1964)

- ἡ ἀντιγνωστική καί ἀντιδιανοητική διάθεση, μέ παράλληλη ἀπολύτρωση τῶν αἰσθήσεων

- ἡ προσπάθεια νά ἐξαλειφθοῦν τά ὅρια μεταξύ τέχνης καί ζωῆς, ὅπως ἐκφράστηκε, ἐπί παραδείγματι, μέ τή μεταφορά τοῦ θεάτρου ἀπό τήν κλειστή αἴθουσα στό δρόμο, τή μεταφορά τοῦ εἰκαστικοῦ ἔργου ἀπό τό μουσεῖο στό περιβάλλον, τά χάππενινγκ κλπ.

- ἡ προσπάθεια νά συγχωνευθεῖ ἡ τέχνη μέ τήν πολιτική, περισσότερο ἴσως ἀπό ἄλλοτε στήν ἱστορία, μέ ἕναν τρόπο πού σήμαινε τήν καταστροφή τῆς τέχνης, τήν ἀδιαφορία ἢ περιφρόνηση τῆς μορφῆς.

Δέν θέλω νά πῶ ὅτι κατά τή δεκαετία τοῦ '60 γίνονται μόνο αὐτά τά πράγματα στήν Εὐρώπη καί στήν Ἀμερική, ἀλλά ἀπλῶς ὅτι ἐκεῖνο πού σφραγίζει τή δεκαετία αὐτή καί τήν διαφοροποιεῖ ἀπό τήν ἀμέσως προηγούμενη εἶναι ὄντως ὁ πολιτικός ριζοσπαστισμός, ἡ ἀντικουλτούρα ὅπως ὀνομάστηκε. Καί δέν ἔχει καμία σημασία γιά τή συζήτησή μας ὅτι τά περισσότερα ἀπό αὐτά τά «δημιουργήματα» τά πῆρε ὁ ἀέρας καί δέν ἔμεινε σχεδόν τίποτα γιατί ἦταν, τά περισσότερα, ρηχά καί κίβδηλα.

Γενικότερα πάντως καί συνολικότερα, πέραν τοῦ πολιτικοῦ καί πολιτιστικοῦ ριζοσπαστισμοῦ, ἡ δεκαετία τοῦ '60 εἶναι γιά τίς δυτικές κοινωνίες, σέ ἐπίπεδο κοινωνικῆς καθημερινότητας, ἡ δεκαετία τοῦ ἀντιαυταρχικοῦ πνεύματος στήν ἐκπαίδευση, ἡ σύγκρουση γονέων καί παιδικῶν στήν οἰκογένεια, εἶναι ἡ δεκαετία τῆς ἔτι μεγαλύτερης χειραφέτησης τῆς γυναίκας, εἶναι ἡ δεκαετία τῆς σεξουαλικῆς ἀπελευθέρωσης.

Ἡ Ἑλλάδα τά χρόνια αὐτά ἔχει τά δικά της προβλήματα, λόγω εἰδικῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν. Ἡ δεκαετία τοῦ '60, μέχρι τή χούντα, εἶναι ἡ περίοδος κατά τήν ὁποία:

- ἐπαναμαζικοποιεῖται τό ἀριστερό κίνημα, εἰδικά στήν νεολαία (Δαμπράκηδες)
- ἠττᾶται, γιά πρώτη φορά μετά τόν Ἐμφύλιο, ἡ Δεξιά
- νέα στρώματα συρρέουν ἀπό τήν ἐπαρχία στήν Ἀθή-

να, ἡ ὁποία χτίζεται καί ἐπεκτείνεται ἐντατικά διά τῆς ἀντιπαροχῆς

- οἱ γυναῖκες χειραφετοῦνται ὅλο καί περισσότερο, σπουδάζουν (καί ὄχι ἀπλῶς στίς Παιδαγωγικές Ἀκαδημίες) καί ἐργάζονται

- οἱ νέοι ζοῦν, ντύνονται, διασκεδάζουν, ἐρωτεύονται μέ ἐντελῶς διαφορετικό τρόπο ἀπό ὅ,τι οἱ γονεῖς τους

- ἡ κοινωνία ἀποχριστιανίζεται ραγδαίως

- τά ἦθη φιλελευθεροποιοῦνται κλπ. κλπ.

Στό πολιτιστικό ἐπίπεδο, συμφωνοῦν ὅλοι ὅτι σημειώνεται μιά μεγάλη ζωντάνια, σέ ὅλους τούς τομεῖς, περισσότερο ἴσως στή λογοτεχνία καί στή μουσική. Ἡ ἄνθιση αὐτή συνοδεύεται ἀπό ἔντονη ἰδεολογική συζήτηση, μέσω τῶν ἐφημερίδων, τῶν περιοδικῶν καί τοῦ βιβλίου. Στήν ἐκπαίδευση ἐκδηλώνεται ἐπίσης δημιουργική κινητικότητα. Ἡ μεταρρύθμιση Παπανούτσου (1964), ἀναπροσαρμοσμένη ἐκδοχή τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ, ἀνανεώνει τά ἐκπαιδευτικά μας πράγματα καί συναντάει βεβαίως λυσσαλέα ἀντίδραση.

Καί ἔρχεται ἡ χούντα τόν Ἀπρίλιο τοῦ '67, ἀφοῦ ἔχουν προηγηθεῖ τά Ἰουλιανά. Δέν θά συζητήσουμε ἐδῶ πόσο τεράστια πολιτική καί πολιτιστική ὀπισθοδρόμηση σήμανε γιά τήν Ἑλλάδα ἡ χούντα. Ἐχει σημασία ὅμως νά συζητήσουμε τί ἀπό ὅσα βρῖσκονταν σέ ἐξέλιξη ἀνακόπτεται, τί συνεχίζεται καί πῶς συνεχίζεται, τί καινούργιο γεννιέται στά χρόνια τῆς χούντας, καί ἐπίσης πῶς συνδέονται ὅλα αὐτά μέ τή μεταπολίτευση, ἡ ὁποία εἶναι φυσικό νά μήν μπορεῖ νά κάνει ἕνα ἱστορικό ἄλλα καί νά συνδεθεῖ μέ τήν πρό τοῦ '67 περίοδο, ἀλλά νά συνεχίζει πολιτιστικά ὅ,τι ἔχει διαμορφωθεῖ στό ἀντιδικτατορικό πολιτιστικό κίνημα, ὅπως ἄλλωστε συνέβη καί στό καθαρά πολιτικό πεδίο: οἱ προδικτατορικοί πολιτικοί ὀργανισμοί δέν ἐπιβίωσαν, ἄλλοι μετασχηματίστηκαν (ΕΡΕ σέ Ν.Δ.) καί γιά ἄλλους ἡ μεταπολίτευση ἦταν ἡ ἐπιβεβαίωση ὅτι εἶχαν κλείσει τόν ἱστορικό κύκλο τους: Ἐνωση Κέντρου, ΕΔΑ.

Θά διατυπώσουμε ἐλάχιστες νύξεις, κάνοντας ἀρχή ἀπό τήν περιοχή τῆς νεολαίας, κατηγορία πού θά ἀποδειχθεῖ καθοριστική. Ἡ δικτατορία λοιπόν δέν ἀνακόπτει, πιστεύω, αὐτή τή σιωπηλή κοινωνική διεργασία ἀνεξαρτητοποίησης ἢ καί ἀμφισβήτησης τῶν νέων ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Δέν τήν ἀνακόπτει ὅσο καί ἂν τό ἤθελε ἢ τό ἐπιδίωξε. Οἱ μαθητές δηλαδή ἀναγκάζονται νά κουρεύονται, γιατί διαφορετικά θά ἐπιληφθεῖ ὁ γυμνασιάρχης, μηχανεύονται ὅμως χίλιους δύο τρόπους γιά νά τό ξεπερνοῦν καί ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅταν ἔρθει τό καλοκαίρι θά μείνουν τρεῖς μῆνες ἀκούρευτοι. Καί οἱ

μαθήτριες πηγαίνουν μέ ποδιά στό σχολείο, εκτός σχολείου όμως θρασσομανάει τό μίνι, παρά τόν Παττακό. Οί νέοι καί οί νέες τῆς Ἀθήνας ζοῦν πάνω κάτω ὅπως καί οί νέοι τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν πόλεων, καλοζοῦν ὅσο ποτέ ἄλλοτε στήν μεταπολεμική Ἑλλάδα, ὅταν βεβαίως δέν ἔχουν ἀντιδικτατορικούς πειρασμούς ἤ δέν ἐνδίδουν σέ αὐτούς. Τά «δοσίματα», καταπῶς λείει ὁ Καβάφης, ἐκ μέρους τῶν γονέων ἔχουν γίνει γενναιότερα παρά ποτέ, οἱ εὐκαιρίες γιά διασκέδαση περισσότερες, ἡ ἐλευθερία νά ζήσουν τή ζωή τους ὅπως τή θέλουν μεγαλύτερη, τό καλοκαίρι πηγαίνουν διακοπές μόνοι τους, χωρίς τούς γονεῖς καί τά μικρότερα ἀδελφια, γιά κολύμπι, ξενύχτι καί ἄλλα τινά, καί οὕτω καθεξῆς. Στήν Ἀθήνα ὅλα αὐτά, γιατί στήν ἐπαρχία τά πράγματα εἶναι διαφορετικά. Ἐκεῖ ὁ ἔλεγχος γιά τούς μαθητές εἶναι συχνά καί κατά περίπτωση ἀσφυκτικός καί ἐκτός σχολείου, τόσο πού ὅσοι πετυχαίνουν στό Πανεπιστήμιο, στό Πολυτεχνεῖο ἤ ὅπου ἄλλοῦ καί ἔρχονται στήν Ἀθήνα ἔχουν συχνά τήν ἐντύπωση ὅτι μεταβαίνουν ἀπό τήν τυραννία στήν ἐλευθερία.

Ἄν στό πεδίο τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων τά πράγματα συνεχίζονται, κατά τό μᾶλλον ἤ ἥττον, τό δρόμο τους, στό πεδίο τῆς σκέψης καί τῆς τέχνης ἡ τομή εἶναι ἀπότομη, βίαιη καί ὀδυνηρή: περιοδικά, ἐφημερίδες, θέατρα κλείνουν, οἱ δημιουργοί σωμαίνονται λόγω τῆς λογοκρισίας. Σωμαίνονται ἀλλά ὄχι ὅλοι, ὅπως ἔχουμε τήν τάση νά λέμε, καί δέν ἀναφέρομαι διόλου στούς κονδυλοφόρους τῆς χούντας ἤ στούς πανεπιστημιακούς καθηγητές ἀλλά καί σέ ἀνθρώπους πού ἔχουν κάθε δικαίωμα στό σεβασμό μας: ὁ Ἄγγελος Τερζάκης, ἐπί παραδείγματι, γιά νά ἀναφέρω ἕνα συγγραφέα πού ἐγώ προσωπικά ἐκτιμῶ πολύ, δέν διακόπτει τίς ἐπιφυλλίδες του στό *Βῆμα*, τό 1969 βραβεύεται μέ τό Ἄριστεῖον Γραμμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καί τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1974 ἐκλέγεται ἀκαδημαϊκός. Καί στό σημεῖο αὐτό λείπει, ὅπως ἔλεγα στήν ἀρχή, ἡ σχετική ἔρευνα καί ὑπάρχουν μόνο οἱ γενικές ἐντυπώσεις.

Τό 1971-72 ὅμως τά πράγματα θά ἀλλάξουν ριζικά καί στά δύο πεδία. Στό πρῶτο γιατί ἀρχίζει νά ἀναπτύσσεται τό μαζικό φοιτητικό ἀντιδικτατορικό κίνημα καί στό δεύτερο γιατί, καθώς τό 1969 αἶρεται ἡ προληπτική λογοκρισία (τά *Δεκαοχτώ κείμενα* κυκλοφοροῦν τόν Ἰούλιο τοῦ 1970), οἱ συγγραφεῖς καί οἱ δημιουργοί εἶναι ἀποφασισμένοι νά μιλήσουν.

Τό φοιτητικό κίνημα εἶναι στό σύνολό τοῦ ἀριστερό καί ἀριστερή ἐπομένως εἶναι ἡ κουλτούρα στήν ὁποία προσχωρεῖ καί τήν ὁποία προτείνει. Οἱ φοιτητές τοῦ κι-

νήματος δέν εἶναι ροκάδες ἀλλά ἀκοῦνε Θεοδωράκη, Μαρκόπουλο καί λαϊκά — τήν ἐποχή αὐτή ἔχουμε μιά ἐπανανακάλυψη τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ ἀλλά καί τοῦ δημοτικοῦ, τό ὁποῖο δέν θέλουν νά χαρίσουν στή χούντα —, δέν πηγαίνουν στό γήπεδο — θυμίζω τό φοιτητικό σύνθημα «Κάτω τό ποδόσφαιρο» — εἶναι ἐνδυματολογικά ἀφρόντιστοι καί ἐρωτικά ὑπέρ τῆς ἀριστερῆς ἐνδογαμίας, σέ μόνιμες καί σταθερές σχέσεις.

Ὅσο γιά τήν τέχνη τῆς ἐποχῆς εἶναι καί αὐτή, σέ ὅ,τι πιό ζωντανό καί δημιουργικό ἔχει νά παρουσιάσει, πολιτικοποιημένη, χωρίς ὅμως αὐτό νά σημαίνει χωρίς μορφικές ἀναζητήσεις, τέχνη ὄχι ἀπλῶς ἀντιδικτατορική ἀλλά ἐμπνεόμενη γενικότερα ἀπό τίς ἀριστερές ἰδέες. Ὁ πολιτιστικός ριζοσπαστισμός τῆς δεκαετίας τοῦ '60 στόν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε στήν ἀρχή, θά ἐκφραστεῖ καί στήν Ἑλλάδα τῆς χούντας — θυμίζω πρόχειρα τήν Ὀπερα τῆς πεντάρας ἀπό τό «Ἐλεύθερο Θέατρο», σέ σκηνοθεσία Γιώργου Μιχαηλίδη ἢ τό ἔργο τοῦ ἴδιου Ἐκεῖνο τό βράδυ παίξαμε τό ἔργο τοῦ Σαίξπηρ *Ρωμαῖος καί Ἰουλιέτα* — ἀλλά ἐντονότερα πολιτικοποιημένος. Γιά τό γεγονός ὅτι τό γενικό κλίμα τῆς ἔντονης πολιτικοποίησης δέν ἐμπόδισε τίς μορφικές ἀναζητήσεις, ἄς θυμίσουμε τίς συναυλίες σύγχρονης μουσικῆς ἀπό τόν «Ἑλληνικό Σύνδεσμο Σύγχρονης Μουσικῆς» στήν Ἑλληνοαμερικανική Ἐνωση, κυρίως, ἢ τόν νέο ἐλληνικό κινηματογράφο πού τά συνδυάζει καί τά δύο. Στό σημεῖο αὐτό ὀφείλω νά προσθέσω ὅτι ἡ ἐντόνος πολιτικοποιημένη συζήτηση γιά τήν τέχνη, σέ ἀρκετά σταλινομαοϊκά πολιτικά περιβάλλοντα, θά πάρει ζητανοφικά γνωρίσματα καί θά γίνει ἀσφυκτική — ἔτι ἀσφυκτικότερη θά φανεῖ κατά τήν μεταπολίτευση, ὅταν πλέον δέν ὑπάρχει καί ἡ δικτατορία γιά νά τήν δικαιολογεῖ.

Διατύπωσα μερικές νύξεις καί μερικά ἐρωτήματα, ἄτακτα καί διάσπαρτα, τά ὁποῖα θά μπορούσαν καί νά πολλαπλασιαστοῦν, μεταφέροντας ἀπλῶς τή συζήτηση καί τόν προβληματισμό τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς γιά τοῦτο τό συνέδριο. Ἐλπίζω μέ ὅσα εἶπα νά μὴν πρόδωσα τήν κύρια ἀναμονή τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς ἀπό αὐτό τό τρίήμερο, τήν ἀναμονή δηλαδή γιά μιά συζήτηση ὅσο γίνεται πιό βαθιά, τολμηρή, ἔξω ἀπό μύθους καί κοινούς τόπους γιά τόν πολιτισμό κατά τήν περίοδο ἐκείνη. Γνωρίζοντας τήν μεγάλη δυσκολία τοῦ πράγματος, ἐπιτρέψτε μου νά προσθέσω, ἐκφράζοντας μέ αὐτόν τόν τρόπο τήν συμπάθειά μου πρὸς ὄλους τούς ὀμιλητές τοῦ τριημέρου, ὅτι αἰσθάνομαι ἰδιαίτερος εὐτυχῆς πού δέν βρίσκομαι στή θέση τους.

Οί Έλληνες στή Δυτική Εύρώπη

του Άγγελου Έλεφάντη

Σ' αὐτήν τή συζήτηση στήν ὁποία μᾶς κάλεσε ἡ «Έταιρεία Πολιτικοῦ Προβληματισμοῦ Νίκος Πουλαντζᾶς» νά μιλήσουμε γιά τόν πολιτισμό στά χρόνια τῆς ἐπτάχρονης στρατιωτικῆς δικτατορίας, αἰσθάνομαι δύο μεγάλες δυσκολίες: μιά προσωπική καί μιά δεύτερη ἀντικειμενική.

Ἡ προσωπική: Δέν ἔζησα τή δικτατορία ἤμουν, πολύ πρὶν τήν ἐπιβολή της στό Παρίσι καί ἐκεῖ ἔμεινα ὡς τό τέλος της. Ἔτσι, δέν ἔζησα οὔτε γιά ἓνα λεπτό τήν ἀποπνικτική ἀτμόσφαιρα τῆς καθημερινότητας, τό κλίμα της, τήν αἰσθητική της, δέν ἀκουσα, ἀπ' τό ραδιόφωνο ἢ τήν τηλεόραση, τήν ἀπειλητική λαλιά της. Δέν ἔζησα στό φόβο, δέ δοκίμασα ἄμεσα τίς συνέπειες, ὅπως τόσοι καί τόσοι ἄλλοι ἀπό τίς γραμμές κυρίως τῆς Ἀριστερᾶς, στήν ὁποία κι ἐγώ ἤμουν ἐνταγμένος, συνέπειες σκληρές καί γι' αὐτό, πρὸς ὅσους τίς υπέστησαν, ἢ εὐλάβειά μας δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἀπέραντη. Τό δικό μου κορμί δέν δοκιμάστηκε ἀπ' τή φάλαγγα ἢ ἀπό τόν ἐγκλεισμό. Ἀλλά δέν σκοπεύω νά αὐτοβιογραφηθῶ, δέν θά ἐνδιέφερε κανένα αὐτή ἢ αὐτοβιογραφία. Μιλῶ γιά τή δυσκολία νά μιλήσει κανεὶς γιά κάτι πού, γιά ὅσους ἔζησαν στήν Ἑλλάδα, ἦταν τόσο βιωματικό, τόσο σωματικό, πνευματικό, ψυχολογικό καί μαζί, χωρίς νά περιπέσει σέ κοινότοπα σχήματα: χωρίς ἄμεσα ἢ ἔμμεσα νά περιαυτολογῆσει γιά νά δείξει ὅτι «ἦταν κι αὐτός ἐκεῖ» καί ἐπομένως δικαιούται κάτι ἢ πολλά ἀπό τήν ἐκ τῶν ὑστέρων νομῆ ἐκείνης τῆς τραγωδίας, ὅπως κατὰ κόρον συνέβη στή μεταπολίτευση ὅταν ἓνας ἀντιστασιακός τίτλος, πραγματικός ἢ χορηγούμενος κατ' οἰκονομίαν, πουλιόταν ἀκριβᾶ στό χρηματιστήριο τῶν πολιτικῶν καί πολιτιστικῶν ἀξιῶν.

Νά ἔλθω τώρα στή δεύτερη δυσκολία, πού δέν εἶναι μόνο προσωπική. Γιά τά χρόνια ἐκεῖνα, καί ἰδιαίτερα γιά τά ζητήματα των πολιτισμοῦ στά χρόνια τῆς δικτατορίας, δέν ὑπάρχουν ἀξιόλογες μελέτες: ὀλίγα ἀποσπασματικά μόνον κι αὐτά περιγραφικά. Θά μοῦ χρειάζονταν πολὺς χρόνος νά τό ἀποδείξω: νά πῶ μόνον ὅτι ἡ Ἱστορία, ἡ Κοινωνική Ἀνθρωπολογία, ἡ

Κοινωνιολογία καί οἱ ἄλλες κοινωνικές ἐπιστῆμες δέν στάθηκαν ἀρωγοί στήν αὐτογνωσία μας. Ἡ ἀποσύνδεση τῆς κριτικῆς ἀπό τίς ἐπιστῆμες αὐτές, πού ἀκόμη δέν ἔχουν ἐντάξει τή δικτατορία στά ἀντικείμενά τους, ἢ ὑπαγωγή τοῦ δημοσιο-επιστημονικοῦ λόγου σέ ἓναν κοινότοπο ἀντιδικτατορισμό-αντιχουντισμό, στό αὐτονόητο δηλαδή, μᾶς στερεῖ τή δυνατότητα σήμερα, τριάντα πέντε χρόνια μετά, νά ἐμβαθύνουμε κάπως καί νά ξεφύγουμε ἀπό τό φαῦλο κύκλο τοῦ περιγραφισμοῦ καί τῆ μαύρη ὀπή τῆς ταυτολογίας. Νά πῶ ἀκόμη ὅτι τό βιβλίο τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ, τοῦ ὁποίου τό ὄνομα φέρει ἡ ἔταιρεία μας, γιά *Τό Τέλος τῶν δικτατοριῶν (Ἑλλάδα-Πορτογαλία-Ἰσπανία)*, γραμμένο ἐν θερμῶ τό 1975, εἶναι τό καλύτερο πού ὑπάρχει ἀκόμη, τουλάχιστον γιά τήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας καί τίς βαθύτερες οἰκονομικές, κοινωνικές καί πολιτικές διαδικασίες πού ὁδήγησαν τήν ἐδῶ δικτατορία στήν κατάρρευσή της.

Παρά ταῦτα θά μιλήσω ἀπαράσκευος, δηλαδή χωρίς ἐξοπλισμό, διότι οὔτε ἐγώ, τόσα χρόνια τώρα, καταπιάστηκα μέ τή μελέτη ζητημάτων σχετικῶν μέ τό θέμα μας. Θά μιλήσω προφορικά, ἀπαράσκευος, ἀντλώντας κυρίως ἀπό τήν προφορικότητα μέσα στήν ὁποία ζήσαμε ὅλοι.

Διαλέγω ὡς θέμα τοῦς Ἑλληνες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Δέν εἶναι ἀπλῶς ἓνα θέμα κοντά στά ἄλλα ἀλλά θέμα κρίσιμης σημασίας, γιά τό ὁποῖο ἐπίσης λίγα ξέρουμε, πολλά ξεχάσαμε καί περισσότερα παραποιήσαμε. Λίγες πινελιές, λοιπόν, γιά τό κοινωνικό τοπίο τῶν Ἑλλήνων στή Δυτική Εὐρώπη (κι ὄχι γενικά του ἀπόδημου ἢ τοῦ ἐκτός Ἑλλάδος Ἑλληνισμοῦ — Ἀμερική, Ἀνατολικές Χῶρες, Αὐστραλία κλπ.).

Τό κοινωνικό τοπίο

Εἶναι ἡ ἐποχή τῆς μεγάλης μετανάστευσης. Ἀπό τό 1962 περίπου πού ἀνοῖξαν οἱ δρόμοι τῆς μετανάστευ-

σης προς τή Δ. Εὐρώπη — γιατί ἡ Δύση ζητοῦσε ἐπείγοντως ἐργατικά χέρια γιά τίς βιομηχανίες της — μέχρι τά 1974-75 πού ἡ μετανάστευση περιορίστηκε, ἔφυγαν ἀπό τήν Ἑλλάδα περίπου 1.500.000 Ἑλληνες καί Ἑλληνίδες. Πῆγαν στή Γερμανία κυρίως, τή Σουηδία, τήν Ὀλλανδία, τό Βέλγιο, τήν Αὐστρία — κάτι λίγοι μόνον στή Γαλλία. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, κυρίως πρώην ἀγρότες, πέρασαν πέντε μέ ἐπτά χρόνια στά ἐργοστάσια, στίς χειρότερες δουλειές (χημική βιομηχανία κλπ.). Μετά τό 1974-75 ἀρχίζει ἡ παλιννόστηση. Οἱ παλιννοστήσαντες δέν ἐπέστρεψαν στά χωριά τους, ἀλλά ἐγκαταστάθηκαν στίς πόλεις δίνοντας μεγάλη ὠθηση στήν περαιτέρω αὐξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, στόν ὑπερεμπορισμό, σέ μιά ρωμαλέα βιοτεχνία κλπ. Τό μεταναστευτικό συνάλλαγμα ἦταν ἡ κύρια πηγή τῶν «ἄδηλων πόρων», μαζί μέ τό ἐπίσης σημαντικό ναυτιλιακό συνάλλαγμα καί τόν ἀρχόμενο τουρισμό. Καί τά τρία μαζί συνέβαλαν στήν ἀνάπτυξη καί σέ μιά κάποια εὐμάρεια — ἄς μή ξεχνᾶμε ἐκείνους τούς «ιαπωνικούς ρυθμούς» αὐξησης του ΑΕΠ τῆς περιόδου (10% τό χρόνο) πού σέ ἕνα βαθμό ὀφειλονταν στό χρῆμα τοῦ μετανάστη καί τοῦ ναυτικοῦ.

Στή Δυτική Εὐρώπη οἱ μετανάστες, ζώντας σέ δημοκρατικές κοινωνίες, μπορούσαν νά ἐκφράσουν τά πραγματικά τους φρονήματα. Καί τά ἐξέφρασαν μέ μύριους τρόπους. Πουθενά δέν θά δεῖ κανεῖς φιλοδικτατορικές ἐκδηλώσεις, παρόλο πού τά προξενεῖα, οἱ πρεσβεῖες καί διάφοροι φιλοχουντικοί προσπάθησαν νά δείξουν ὅτι οἱ μετανάστες συμπλέουν μέ τήν «Ἐπανάστασιν». Οἱ μετανάστες δέν συνεμορφώθηκαν πρὸς τάς ὑποδείξεις. Κι ἔχουμε ἄπειρες ἐνδείξεις καί ἀποδείξεις ἐκδήλωσης τοῦ ἀντιδικτατορισμοῦ τους φρονήματος, τῆς συμμετοχῆς τους σέ ἀντιδικτατορικές-ἀντιστασιακές ἐνέργειες ἢ ἱστορία τῶν ὁποίων μένει νά γραφεῖ. Νά πῶ μόνο ὅτι οἱ Ἑλληνες μετανάστες ὑπῆρξαν ὁ καλύτερος καθρέφτης γιά νά ἀντιληφθοῦμε τή σχέση τῶν λαϊκῶν τάξεων μέ τή στρατιωτική δικτατορία, μιά σχέση εὐθέως ἀπορριπτική. Ἐν στό Κιλκίς, γιά παράδειγμα ἢ τήν Καρδίτσα, αὐτή ἡ ἀπόρριψη δέν φαινόταν, στοὺς ἐν Γερμανία Θεσσαλοῦς ἢ τούς Μακεδόνες φαινόταν καθαρά. Κι ἐδῶ μιλάμε γιά μιά μαζική-λαϊκή στάση, καί ὄχι γιά ἐκδηλώσεις πρωτοποριακῶν ἢ εἰδικῶν κύκλων.

Ὁ φοιτητικός χώρος: Τά ἴδια χρόνια, ξεκινώντας ἀπό τήν Αὐστρία ἀρχικά ἀκόμη καί πρὶν τό 1960, γεμίζουν τά εὐρωπαϊκά πανεπιστήμια μέ Ἑλληνες

φοιτητές προπτυχιακῶν, κυρίως, σπουδῶν. Κύριος τόπος συγκέντρωσής τους τά ἰταλικά πανεπιστήμια — Φλωρεντία, Μπολόνια, Μιλάνο, Τορίνο, Ρώμη κλπ., ἀρχιτεκτονική, φαρμακευτική, πολιτικοί μηχανικοί, ἠλεκτρολόγοι-μηχανολόγοι, γιατροί. Ἀλλά καί τό Βέλγιο, ἡ Γερμανία, οἱ Σκανδιναυικές χώρες δέχονται πολλούς, ἐνῶ στήν Ἀγγλία καί τή Γαλλία (ὅπως καί τίς ΗΠΑ) οἱ περισσότεροι κατευθύνονται πρὸς μεταπτυχιακές σπουδές. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι οἱ μεταπτυχιακοὶ φοιτητές δέν εἶναι μόνον ὑπότροφοι ἢ γόνιοι πλούσιων οἰκογενειῶν πού καί παλιότερα χρηματοδοτοῦσαν σπουδές στό ἐξωτερικό. Αὐτά τά χρόνια παρατηρεῖται μιά μαζική ἔξοδος φοιτητῶν στή Δυτ. Εὐρώπη πού προέρχονται καί ἀπό μικροαστικά-μεσοαστικά στρώματα, διότι, κοντά στά ἄλλα οἱ σπουδές γιά ἕναν φοιτητή προερχόμενο ἀπό τήν ἐλληνική ἐπαρχία εἶναι φθηνότερες στήν Ἰταλία παρά στήν Ἀθήνα ἢ τή Θεσσαλονίκη, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη μεριά τά ἐλληνικά πανεπιστήμια δέν μποροῦν νά ἀνταποκριθοῦν στή δημιουργούμενη, ἀκριβῶς αὐτά τά χρόνια, μαζική ζήτηση ἀνώτερων σπουδῶν. Μάλιστα, πρὸς τό τέλος τῆς δικτατορίας, πολλοὶ ἐγγράφονται σέ ξένα πανεπιστήμια, ἔχοντας τελειώσει τό ἐλληνικό ἀπλῶς καί μόνον γιά νά ξεφύγουν ἀπό τήν ἀποπνικτική καί ἀνελεύθερη ἀτμόσφαιρα τῆς Ἑλλάδας ἢ γιά νά «δοῦν» τί γίνεται στά μεγάλα δυτικοευρωπαϊκά κέντρα. Μιά παρατήρηση ἀκόμη: ἡ δικτατορία ὑποχρεώνει πολλούς ἐπί διατριβῆ φοιτητές καί νέους ἐπιστήμονες νά παραμείνουν περισσότερα χρόνια ἀπό τό «κανονικό» στό ἐξωτερικό, πράγμα πού ἔχει ὡς συνέπεια τήν καλύτερη ἐπιστημονική τους συγκρότηση. Μεγάλο μέρος τῶν σημερινῶν καθηγητῶν τῶν ἐλληνικῶν πανεπιστημίων διαμορφώθηκαν ἐπιστημονικά τά χρόνια τῆς δικτατορίας καί ἀμέσως μετά.

Κι ἐδῶ πρέπει νά τονισθεῖ ὅτι οἱ Ἑλληνες φοιτητές εἶναι ὄχι μόνον ἀντιδικτατορικοί, πράγμα, ὀλοφάνερο, ἀλλά καί ὑπερπολιτικοποιημένοι. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τούς καλλιτέχνες πού, μαζικά, βρίσκονται αὐτά τά χρόνια στό ἐξωτερικό ὅπου σπουδάζουν ἢ καί δημιουργοῦν.

Ὅπως θά προσέξατε ὅμως δέν χρησιμοποιοῦ ἀριθμούς. Δέν τούς ξέρω, δέν τούς ξέρουμε. Δέν ξέρουμε π.χ. πόσες χιλιάδες φοιτητές πέρασαν ἀπό τήν Ἰταλία ἀπό τό 1964 ὡς τό 1974. Ἡ ἔλλειψη μελετῶν μᾶς ὑποχρεώνει, δυστυχῶς, νά μιλάμε ἀόριστα.

Τό πολιτικό - ιδεολογικό τοπίο

Θά ήταν αδύνατο νά κατανοήσουμε τό τί συμβαίνει μεταξύ αὐτῶν τῶν ἑκατοντάδων χιλιάδων Ἑλλήνων πού ζοῦν, ἐργάζονται, σπουδάζουν ἢ δημιουργοῦν στό ἐξωτερικό ἄν δέν περιγράψουμε τό πολιτικό - ιδεολογικό τοπίο τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τό ὅποιο τούς ἐπηρεάζει, ἄν καί ἄνισα ἀπό περίπτωση σέ περίπτωση κι ἀπό χώρα σέ χώρα. Εἶναι σαφές βέβαια ὅτι οἱ ὑπερπολιτικοποιημένες Γαλλία καί Ἰταλία, λόγω γαλλικοῦ Μάη καί ἰταλικοῦ ζεστοῦ φθινοπώρου, θά ἐπηρεάσουν ἄμεσα καί ἀποφασιστικά τούς φοιτητές-διανοομένους πού ζοῦν στίς χῶρες αὐτές, ἐνῶ οἱ ἐργάτες στή Γερμανία καί Σουηδία μόνον ἔμμεσα καί ἐξ ἀποστάσεως ἐπηρεάζονται.

Χωρίς νά ἐπιμεινω, θά καταγράψω ἀπλῶς τά κεντρικά γεγονότα καί τίς καταστάσεις πού σφράγισαν τήν περίοδο. Ὁ χρόνος εἶναι πολύ πυκνός, πολλά γεγονότα συμπίπτουν στά ἴδια, λίγα, χρόνια χωρίς, ἀναγκαστικά, νά ὑπακούουν στίς ἴδιες γενεσιουργές αἰτίες καί χωρίς νά ὀδηγοῦν στίς ἴδιες προοπτικές.

- Ἡ φοιτητική ἐξέγερση τοῦ Μάη τοῦ '68 στή Γαλλία, πού συνοδεύεται ἀπό τή μεγαλύτερη ἐργατική ἀπεργία πού γνώρισε ποτέ ὁ ἀναπτυγμένος καπιταλιστικός κόσμος. Στήν ἴδια κατηγορία ἐντάσσεται καί τό «ζεστό φθινόπωρο» στήν Ἰταλία στά Πανεπιστήμια καί τόν ἐργασιακό χῶρο πού ἀνέδειξε, κοντά στά ἄλλα, γιγαντιαῖες ἀκροαριστερές ὀργανώσεις. Ἐπίσης κινήματα ἀμφισβήτησης στίς Κάτω Χῶρες (Προβό), τή Γερμανία (SDS) καί γενικά σέ ὅλη τή Δυτική Εὐρώπη, ἀκόμη καί στή δικτατορική Ἰσπανία ὅπου ἀναπτύσσεται τό κίνημα τῶν Κομμισιόνες Ὀμπρέρας, τό Opus Dei καί ἡ φοιτητική ἀντιδικτατορική πάλη.

- Ὁ γκεβαρισμός στόν δυτικοευρωπαϊκό φοιτητικό κόσμο, κι ὄχι μόνο, γνωρίζει μεγάλη ἀπήχηση. Ἡ εἰκόνα τοῦ χαμένου, ἀσυμβίβαστου καί ἀντισυμβατικοῦ ἀγωνιστῆ Τσέ Γκεβάρα θά στοιχειώσῃ τόν φαντασιακό κόσμο, θά θρέψῃ ιδεολογίες ἐξέγερσης, ἀκόμη καί ἐπαναστατικά ἰνδάλματα. Δέν ἦταν μόδα ὁ γκεβαρισμός, ἄν καί κατάντησε τέτοια. Μέσα στό γενικό κλίμα ἀμφισβήτησης κι ἐξέγερσης, ἀντιστοιχοῦσε σέ γνήσια αἰτήματα ἀντικομοφορμισμού, ἀνατρεπτικο-ελευθεριακές συμπεριφορές καί συστοιχήθηκε μέ ρομαντικές ἐξάρσεις. Ὁ μαῦρος μπερές καί τ' ἀστέρι λειτούργησαν ὡς σῆμα κατατεθέν τῆς ἐποχῆς.

- Ὁ πόλεμος τοῦ Βιετνάμ, σέ συνδυασμό μέ τά

ἄλλα ἀντιαποικιοκρατικά-ἀπελευθερωτικά κινήματα. Οἱ δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες στάθηκαν παντοιοτρόπως στό πλευρό τῶν Βιετναμέζων, ἦταν σχεδόν ἀδύνατη ὅποιαδήποτε συνηγορία ὑπέρ τῶν Ἀμερικανῶν καί ἐν πάσῃ περιπτώσει δέν ὑπῆρξε καί μέ κανένα πρόσχημα. Τό Βιετνάμ, παράλληλα μέ τίς ὅποιες ἰθαγενεῖς, ἱστορικές ἢ νεότερες αἰτίες θά λειτουργήσει ὡς μήτρα τοῦ ἀντιιμπεριαλισμοῦ πού προσήμεινε ὡς πρωταρχικό στόχο του τούς Ἀμερικανούς.

- Ὁ ἰσραηλινο-αραβικός πόλεμος τῶν ἕξι ἡμερῶν. Κι ἐδῶ τά «μαγιάτικα» καί «μεταμαγιάτικα» κινήματα μαζί καί τά κομμουνιστικά, ὡς ἓνα βαθμό καί τά σοσιαλδημοκρατικά-σοσιαλιστικά, στάθηκαν στό πλευρό τῶν Ἀράβων, ταυτίζοντας τό Ἰσραήλ μέ τόν ἀμερικανικό ἱμπεριαλισμό. Ἄν ὁ ἀντιιμπεριαλισμός τροφοδοτοῦσε τή ρητορική τῆς ἐποχῆς καί χρωμάτιζε τήν ὑπερπολιτικοποιημένη ἐπιφάνεια, ὡστόσο ὑπῆρχε μιά σαφής ἀπόρριψη τῆς ἀμερικανικῆς, εἰδικά, ἱμπεριαλιστικῆς κυριαρχίας. Ἡ Εὐρώπη ἐκεῖνα τά χρόνια δέν σήκωνε τό παραμικρό made in USA. Σέ τοῦτο ἄλλωστε συνέβαλε καί ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη, μεταξύ διανοομένων καί φοιτητῶν, τοῦ μαοῖσμοῦ, ἀντιἱμπεριαλιστικῆς χροιάς κι αὐτοῦ.

- Τά ὅσα συμβαίνουν στίς χῶρες τοῦ Ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἄν ἡ σινοσοβιετική διένεξη-σύγκρουση εἰκονογραφεῖ τό μεγάλο ρῆγμα στίς γραμμές τοῦ κομμουνιστικοῦ καί ἐργατικοῦ κινήματος, ὡστόσο, ἡ εἰσβολή τῶν σοβιετικῶν στρατευμάτων στήν Τσεχοσλοβακία καί ἡ κατάπνιξη τῆς «ἀνοιξης τῆς Πράγας» τροφοδοτεῖ καί ἐνεργοποιεῖ παλιότερες ἀντισταλινικές κριτικές καί σφοδρές ἀπορρίψεις τοῦ σοβιετισμοῦ. Ἡ-δη, ἄλλωστε, ἡ μετά τό 1956 κριτική τοῦ σταλινισμοῦ, νομιμοποιημένη καί μέσα στά Κομμουνιστικά κόμματα, διαμορφώνει νέες ἀποχρυσταλλώσεις, νέες ροπές καί τάσεις, πού εἴτε θά καταλήξουν στήν ἀπόρριψη τοῦ κομμουνιστικοῦ ὑποδείγματος ἐν γένει εἴτε, καί κυρίως στήν Ἰταλία, θά τροφοδοτήσουν μίαν ἀνανεωμένη ἐκδοχή τοῦ κομμουνισμοῦ, μίαν ἀνεξαρτησία σέ σχέση μέ τήν ΕΣΣΔ, οἱ ὅποιες θά καταλήξουν, τή δεκαετία τοῦ '70, στό ρεῦμα πού ὀνομάστηκε εὐρωκομμουνισμός. Μέσα σ' αὐτό τό κλίμα ἀμφισβήτησης τῆς ΕΣΣΔ, ἐγγράφεται, μολονότι δέν ἐκκινεῖ ἀπ' αὐτήν, καί ἡ διάσπαση τοῦ ΚΚΕ τό 1968 μέ τήν δημιουργία τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ.

- Αὐτή ἡ σχηματική περιγραφή θά ἦταν ἀτελέστατη ἄν δέν ἀναφέρονταν δυό ἀκόμη σειρές γεγονότων. Ἡ μία ἦταν ἡ ἔκρηξη τῶν κοινωνικῶν ἐπιστη-

μῶν: Νέα Ἱστορία μέ τή σχολή τῶν Annales (ἄν καί προηγείται χρονικά), ἀνθρωπολογία πού ἀναδεικνύει μιά νέα προβληματική ἔρευνας καί ἐννοιολογήσης, ψυχανάλυση, φιλοσοφία, οἰκονομία, κοινωνιολογία, ἐπιστῆμες τῆς ἐκπαίδευσης, νέα λογοτεχνική κριτική, πολιτική θεωρία, ἐπιστημολογία. Ἐάν τά μεγάλα ὀνόματα τῶν Λακάν, Φουκώ, Μπάρτ, Λεβί-Στρῶς, Ἄλτουσέρ, Λουπορίνι, Σάρτρ, καλύπτουν, μάλιστα θορυβῶδῶς ἢ καί μέ ὄρους μόδας, τήν ἐπιφάνεια, ἄν ἡ ἐπιστροφή, μέσα ἀπό νέους δρόμους στούς κλασικούς τοῦ μαρξισμοῦ Μάρξ, Ἐνγκελς, Λένιν, Γκράμσι, Λούκατς, Σχολή τῆς Φραγκφούρτης γνωρίζει τεράστια ἀνάπτυξη, ὥστόσο ὑπάρχει μιά γενική στροφή στίς κοινωνικές ἐπιστῆμες πού αἰμοδοτεῖται σέ γενικές γραμμές ἀπό τόν μαρξισμό.

• Οἱ ἐπιπτώσεις. Θεωρώντας ὅτι πολιτισμός δέν εἶναι μόνον οἱ τέχνες (θέατρο, μουσική, κινηματογράφος, λογοτεχνία κλπ.) ἀλλά μιά γενικότερη ἀποθησαυρισμένη εὐαισθησία καί γνώση ἀποτυπωμένες σέ μαζικά μοντέλα συμπεριφορᾶς, καί, θεωρώντας ἐπίσης ὅτι ἡ ἰδεολογία (-ἰδεολογίες) καί ἡ πολιτική (κυρίως οἱ πολιτικές ἰδεολογίες) ἀρδεύονται ἀπό ποικίλα ρεύματα, καταλήγουν σέ ποικίλες ὠσμώσεις καί ἀποκρυσταλλώσεις, ἐνίοτε ρευστές καί ἄλλοτε μονιμότερες πού ἀνατρέπουν τίς προηγούμενες, θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά σταθῶ, ἐντελῶς ἐπιγραμματικά, σέ μερικές ἀλλαγές πού συντελέστηκαν καί κατά κάποιον τρόπο ἐπηρέαστηκαν ἀπό τό γενικότερο κλίμα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης αὐτά τά χρόνια.

Α. Ἀπό πολιτική-ἰδεολογική ἄποψη: Τόσο μεταξύ τῶν μεταναστῶν ἐργατῶν ὅσο καί μεταξύ τῶν φοιτητῶν-διανοουμένων, παρόλο πού ὡς τήν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας ἡ (δεξιά) ΕΡΕ καί ἡ Ἐνωση Κέντρου εἶναι τά δύο μεγάλα ἑλληνικά μαζικά κόμματα, τά χρόνια τῆς δικτατορίας παθαίνουν καθολική ἔκλειψη. Οἱ ἄνθρωποι δέν μιλοῦν γι' αὐτά, δέν ἀναφέρονται σ' αὐτά, εἰ μή μόνο γιά νά καταγράψουν τίς εἰκαζόμενες τεράστιες εὐθύνες ἢ ὀλιγωρίες τους κατά τήν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας. Ὅταν δέν τά καταγγέλουν ἄμεσα ὡς δομικά στοιχεῖα τῆς δικτατορείας, μαζί μέ τό Παλάτι καί τοὺς Ἀμερικανούς, οἱ Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ δέν προσδοκοῦν τήν ἀποτίναξη τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος ἀπό τά ὀνομαζόμενα, τότε, «παραδοσιακά κόμματα». Ἐνασμενίζονται καί ὀραματίζονται ἄλλες λύσεις, ἄλλους πρωτα-

γωνιστές, ἄλλες προοπτικές, χωρίς Ἀμερικανούς, Παλάτι, Δεξιά, «κατεστημένο» γιά πολλούς μάλιστα ἡ προοπτική δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι σοσιαλιστική ἢ καί βαθειά κομμουνιστική — χωρίς αὐταρχισμό, σταλινισμό, γραφειοκρατίες, καταπίεση.

Διαφορετική εἶναι ἡ στάση ἔναντι τοῦ ΚΚΕ καί τῆς ΕΔΑ. Οἱ καταλογιζόμενες εὐθύνες περιστρέφονται γύρω ἀπό τόν ἄξονα τοῦ λεγκαλισμοῦ, τῆς ὀλιγωρίας, τῆς ἐπανάπαυσης, τήν ἔλλειψη πρόβλεψης γιά τή δικτατορία πού ἐρχόταν πλειοσίστια. Συχνά ἐκφράζεται ἕνα παράπονο γιά τήν Ἀριστερά, πού, ἀκόμα μιά φορά, στάθηκε κατώτερη τῶν ἀναγκῶν καί τῶν περιστάσεων.

Στή βάση αὐτή, καί σέ συνδυασμό μέ τά δυτικοευρωπαϊκά ὑποδείγματα ἐντός τῶν ὁποίων ζοῦν, οἱ Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ καί ἰδίως οἱ φοιτητές ἐμπνέονται καί υἱοθετοῦν ἰδεολογίες ἀνατρεπτικές: μαοϊκές, ἀντιιμπεριαλιστικές, κομμουνιστικές, τροτσκιστικές, μαοτροτσκιστικές, ἀναρχικές, γκεβαρικές, ἀριστερές ἐν γένει. Ἐάν μή μᾶς ξεγελά ἡ ρητορική τῆς ἐπιφάνειας πού μόνο σκώμματα γιά τοὺς «ἐπαναστάτες τῆς δεκάρας» τροφοδοτοῦσε, ἀκριβῶς γιά νά παραφθεῖρει καί νά σκεπάσει τόν πυρήνα τῶν γενικῶν ροπῶν καί τῶν νέων τάσεων. Ὅταν κάποτε θά ὑπάρξει ἱστορία τῆς περιόδου καί τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ θά διαπιστωθεῖ — κάποιον θά ποῦν ὅτι προεξοφλῶ — ὅτι αὐτά τά δεκάδες «γκρουπούσκουλα», μέ ἐπικρατέστερα τά μαοϊκά-μαρξιστολενινιστικά, τά ἄπειρα ἐφήμερα ἢ μακροβιότερα ἔντυπα, οἱ ἄπειρες συζητήσεις στά καφενεῖα καί τοὺς σταθμούς τῶν τρένων τῆς Γερμανίας, οἱ ἀτέλειωτες συνεδριάσεις, οἱ ἄπειρες κομματικές συνειρέσεις, ὅλη αὐτή ἡ πολιτικο-ἰδεολογική ἀνατάραξη δέν ἦταν λόγια τοῦ ἀέρα, λόγια καφενόβιων ρεμαλιῶν πού, ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, ὀργάνωναν στά μυαλά τους νέα ἀντάρτικα στόν Παρνασσό! Ἐτσι τοὺς ζωγράφησε ἡ Μεταπολίτευση, γιά νά σταθεῖ, ἀποκλειστικά, στίς ἐξέχουσες προσωπικότητες, πολιτικές καί καλλιτεχνικές: τήν Μελίνα, τόν Ἀνδρέα Παπανδρέου, τόν Μίκη, τόν Β. Βασιλικό, τόν Κ. Γαβρά, τόν Ν. Πουλαντζά, τόν Ν. Σβορώνο κι ἄλλους. Βεβαίως καί οἱ ἐξέχουσες προσωπικότητες εἶναι στοιχεῖα τοῦ ἀντιδικτατορικοῦ κλίματος μέ βαρύνοντα μάλιστα ρόλο, ὥστόσο «μή ξεχνᾶμε τίς μάζες»: τοὺς χιλιάδες μετανάστες, φοιτητές, καλλιτέχνες, διανοουμένους. Ἐάν ἡ Μεταπολίτευση κάλυψε, μετέστρεψε καί ἐντέλει γελοιογράφησε αὐτές τίς ροπές, ἄν ἐν τέλει, ὕστερα ἀπό μιά σχετι-

κά θορυβώδη παλιννόστηση ή μεταφορά τέτοιων ρευμάτων στην Ελλάδα στά πρώτα χρόνια τής μεταπολίτευσης, ό κόσμος αυτός «προσαρμόστηκε» και εντάχτηκε στις νέες κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις του άριστερο-κεντρώου χώρου (ΠΑΣΟΚ και ΚΝΕ κυρίως) ή άπλως «πήγε σπίτι του», αυτό είναι μιά άλλη ιστορία, κρίσιμης σημασίας για τήν ιστορία του τόπου μετά τήν κατάρρευση τής δικτατορίας ως σήμερα.

Άπό αυτή τήν άποψη έχει ιδιαίτερη σημασία νά τονισθεϊ ή διάσπαση του ΚΚΕ. Αυτό πού εκ των ύστερων ονομάστηκε κομμουνιστική ανανέωση, και εντέλει ανανέωση, άν και άφετηριάστηκε από Έλληνες κομμουνιστές πού ζούσαν ως πρόσφυγες μετά τόν Έμφύλιο στις χώρες τής Ανατολικής Ευρώπης, άν και πυροδοτήθηκε από τά συνειδητοποιημένα πλέον αδιέξοδα του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, ωστόσο βρήκε στη Δυτική Ευρώπη τά χρόνια τής δικτατορίας τήν όποια μαζική του ανάπτυξη και διατύπωσε τις όποιες σημαντικές του ιδέες: ή ανανέωση δέν κοιτούσε πιά προς Ανατολάς, τίποτε δέν περίμενε «άπό τής Ρωσίας τά χιόνια», γιατί εκεί φυσούσε πράγματι «κρύος ό βοριάς» του μπρεζνιεφισμού. Αντίθετα έψαχνε κατά τή Δύση, γι' αυτό και αποτέλεσε άργότερα τήν ελληνική έκδοχή του εύρωκομμουνισμού.

Έδω θά συναντήσει κανείς και σε όλες τις εκδοχές τής ανανέωσης — εντός ΚΚΕ έσωτερικού, και εκτός αυτού — τήν πρώτη και συνεπέστερη έκφραση του εύρωπαϊσμού. Η «Ανανέωση» ποτέ δέν είπε ΕΟΚ και ΝΑΤΟ τό ίδιο συνδικάτο· κι όταν τό 1979 ή Ελλάδα εντάχθηκε στην ΕΟΚ ή ανανεωτική Άριστερά υιοθέτησε τήν ένταξη.

Μιλώ συνεχώς για τις μακρόβιες αλλαγές, για όσες επιβίωσαν, άν και μετασχηματισμένες, άργότερα. Και αναρωτιέμαι: οι εκατοντάδες χιλιάδες μετανάστες, άνθρωποι στην πλειοψηφία τους προερχόμενοι από τόν άγροτικό χώρο, οι όποιοι έζησαν στην Δυτ. Ευρώπη για πρώτη φορά σε μεγάλη πόλη, εργοστάσιο, βιομηχανικό πολιτισμό, όταν παλιννόστησαν, εκτός από κάποιο κομπόδεμα, τί κουβάλησαν μαζί τους; Τό ξέρουμε· σίγουρα δέν επέστρεψαν στην άρχέγονη τάξη του άγροτικού χώρου. Όμως αυτό πού πραγματικά συντελέστηκε στην Ελλάδα συνυφίνεται και μέ τήν παλιννόστηση των μεταναστών. Τό θέμα δέν αντιμετωπίζεται μέ τά διαβόητα — και ρατσιστικότητας — ποντιακά ανέκδοτα. Έπαναλαμβάνω τό έρώτη-

μα και τό αφήνω αναπάντητο γιατί μέ ξεπερνά: τί κουβάλησαν από πολιτισμική άποψη οι παλιννοστήσαντες;

Μιλούσα στην αρχή για τήν έκρηξη των κοινωνικών έπιστημών, τή δεκαετία του '60 και '70, όπως και για τά πρωτοποριακά κινήματα στην τέχνη, τό θέατρο, τόν κινηματογράφο, τις μορφές μαζικής κουλτούρας, τά εικαστικά, τή μουσική, τόν μοντερνισμό κλπ.

Νά διατυπώσω μιά γενική σκέψη: οι διανοούμενοι, οι κοινωνικοί έπιστήμονες, οι ιστορικοί, καθώς και οι Έλληνες καλλιτέχνες άντλησαν πολλά από τά ρεύματα πού αναπτύσσονταν αυτά τά χρόνια στη Δύση. Αν σήμερα μιλάμε για ψυχανάλυση, οι ψυχαναλυτικές ιδέες «πέρασαν» μαζικά σε Έλληνες πού στέκονταν έρευνητικά και άπορριπτικά μπροστά στα φαινόμενα του ανθρώπινου ψυχισμού άκριβώς εκείνα τά χρόνια· και τό ίδιο μπορούμε νά πούμε για τήν ιστορία, τήν κοινωνιολογία, τόν νέο κινηματογράφο κλπ. Στο βαθμό λοιπόν πού τις τελευταίες δυό τρεις δεκαετίες ύπάρχει μιά κάποια ανανέωση του έπιστημονικού πεδίου στα πανεπιστήμια, κάποια νεότερα ρεύματα έπιστημονικότητας, όλα αυτά δρομολογήθηκαν εκείνα τά χρόνια. Τό φαινόμενο ενός νέου προσανατολισμού των εν Ελλάδι εκδόσεων μετά τό 1970, και ιδίως στη μεταπολίτευση, μαρτυρεί περι των νέων ιδεολογικών προσανατολισμών. Μιά εύτυχής συγκυρία επέτρεψε γόνιμους πνευματικούς δανεισμούς και όσμώσεις. Άλλά αυτά καλύτερα νά μās τά πουν οι ειδικοί, στις άλλες συνεδρίες του τριημέρου.

Τελειώνω: Δικτατορία από τή μία μεριά — πολιτισμός, ιδεολογία, πολιτική από τήν άλλη. Νά τό πω άλλιώς· στη Δυτική Ευρώπη ή ανάγκη, οι πολιτικές ανάγκες επέβαλαν στους Έλληνες, φοιτητο-διανοούμενους και μετανάστες νά ξανοιχτούν σε νέα πεδία πολιτισμού, ιδεολογίας και πολιτικής. Δέν έψαξαν ούτε τά σοβιετικά μοντέλα του μαρξισμού-λενισμού (εκτός από εκείνους πού τά άσπάστηκαν σαν Ευαγγέλια), ούτε τά ιδεολογήματα του «ελεύθερου κόσμου». Κι όρισμένα περι «δεξιās κουλτούρας» πού πήγαν νά ψελλίσουν σε κάποια φάση ό Άνδριανόπουλος και ή Συνοδινού άπλως έγιναν αντικείμενο χλεύης. Βεβαίως παραμόνευε ό τεχνοκρατισμός, ό λαϊκισμός, ό τριτοκοσμισμός ώσπου ανήλθαν στην έξουσία· άλλη μιά ιστορία πού τήν γνωρίζουμε άσχημα.

Παιδιά του Μάρξ και της Κόκα-Κόλα

του Άρη Μαραγκόπουλου

Η προδικτατορική Ελλάδα, από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και ύστερα, υπήρξε, ως γνωστόν, μία έμφυλιοπολεμική χώρα, ή οποία, στο επίπεδο των κυρίαρχων ιδεολογιών, σπαραζόταν σταθερά ανάμεσα στον Φόβο και την Αντίσταση. Όλες οι συμπεριφορές, όλες οι στάσεις ζωής που χαρακτηρίζουν αυτή την εποχή απορρέουν από αυτή την άδυσώπητη συγκρουσιακή κατάσταση. Το πολιτικό υπόβαθρο, στο οποίο ή τελευταία άρθρώνεται, είναι τό στυγνό κράτος της αμερικανόδουλης Δεξιᾶς ἀφ' ενός, ή σθεναρή αντίσταση της Άριστεράς ἀφ' ετέρου. Το κοινωνικό υπόβαθρο, πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε αυτή ή εμφύλια διαμάχη είναι θαυμάσια αποτυπωμένο στις σελίδες για τον «Έμφύλιο Πόλεμο» που μᾶς ἔδωσε σχετικά πρόσφατα ο ιστορικός Γιώργος Μαργαρίτης. Δέν χρειάζεται νά σταθῶ σ' αυτή τή γνωστή κοινωνική πραγματικότητα. Τήν ἐπισημαίνω ἀπλῶς ὡς ἐλάχιστη βάση συνεννόησης.

Θά σταθῶ ὡστόσο στις ιδεολογικές ἐπιπτώσεις που εἶχε ή κατάσταση αυτή στην ἑλληνική συνείδηση τῆς δεκαετίας που ἔθρεψε τήν ἐπτάχρονη δικτατορία. Στά 1967 ο Έλληνας ζεῖ στο αστυνομικό κράτος του Φόβου: ο μέσος δεξιός ὑπηρετεῖ τόν φόβο, ο μέσος ἄριστερός ἀντιστέκεται στον φόβο· ο δεξιός συντηρεῖ, ὑπό τήν προστατευτική σκιά του περιρρέοντος φόβου, τά κεκτημένα του, αυτά που πείθεται ὅτι ἐξασφαλίζει (κάποτε μέσα από ὑποπτες συναλλαγές μέ τήν τοπική ἢ κρατική ἀρχή) ἐπειδή πειθαρχεῖ τυφλά στην ἐξουσία τῆς Πατρίδος και τῆς Θρησκείας. Ο ἄριστερός, ἀπό τήν ἄλλη, ἀκόμα και ὅταν βρίσκεται στά ἀκρότατα ὄρια τῆς οικονομικῆς και κοινωνικῆς του ἀντοχῆς, ἐπιβιώνει, μέ τή σειρά του, χάρη στην ἀκλόνητη ιδεολογική του πίστη.

Ο φιλελεύθερος ἀστός ἢ ο δημοκράτης ἀγρότης που αἰσθάνεται ὅτι δέν ἀνήκει σέ κάποιον ἀπό τά δύο σκέλη αὐτοῦ του αὐστηροῦ σχήματος, εἶναι μία πολυτέλεια που δέν μπόρεσε νά ἀνθήσει στην ἐμφυτευμένη ἀπό τούς Ἀμερικάνους ἐμφυλιοπολεμική συνθήκη τῆς κρατικῆς βίας και ρεμούλας. Αὐτή ή ἐνδιάμεση κατηγορία ὡστόσο, στατιστικά ἀποτελοῦσε μία σιωπηλή πλειοψηφία συντηρητικῶν μικροαστισμοῦ — ἐκείνου που δέν τολμοῦσε (ἢ δέν ἤθελε) νά πάρει ἀνοικτά θέση ὑπέρ καμίας πλεου-

ρᾶς, ἀλλά που, ὡς ἀστείρευτη δεξαμενή, ὑδροδοτοῦσε και τά δύο στρατόπεδα. Πρόκειται για τό Κέντρο που ὡς κοινωνικό σῶμα φυτοζωεῖ ἀνάκαθεν στην Ελλάδα ὑπό τό σκιάχτρο του Φόβου. Γι' αὐτό και, παρ' ὅλη τήν ἀναλαμπή Γεωργίου Παπανδρέου, δέν διαθέτει τή δυναμική τῆς ἐξουσίας — σέ ὅποιοδήποτε επίπεδο. Στην προδικτατορική Ελλάδα ή λέξη «δημοκράτης» κατά κανόνα σημαίνει «ἀριστερός» και ἐρμηνεύεται ἔτσι σχεδόν ἀπό ὅλες τίς παρατάξεις. Στην προδικτατορική Ελλάδα ο ἄριστερός εἶναι πρωτίστως ἀντιδεξιός, ο δεξιός εἶναι πρωτίστως ἀντικομμουνιστής.

Η δικτατορία ἔβαλε στον γύψο αὐτή τήν αὐστηρά περιχαρακωμένη συνθήκη. Δέν ὑπῆρχε ἄλλη ἐπιλογή. Στην Ελλάδα τῶν συνταγματαρχῶν ή διαλεκτική συνθήκη του Φόβου και τῆς Ἀντίστασης παράγει μία συμπεριφορά που ἐξ ὀρισμοῦ κινεῖται μέ ὄρους μανιχαϊστικούς και σκληρά ἰδεοληπτικούς: εἶσαι «δικός μας» ἢ ἐχθρός μας· αὐτή, ἐξ ἀνάγκης πλέον, εἶναι ή λογική τῶν ἀντίπαλων στρατοπέδων. Η δεξιά πλευρά ἐνδιαφέρεται νά διατηρήσει πάση θυσία τά κεκτημένα τῆς βίας· ή ἀριστερή νά διεκδικήσει ἀκόμα μία φορά τήν ἴδια τήν ὑπαρξή της και τίς ἐλάχιστες προϋποθέσεις τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας. Σ' αὐτές τίς δεινές συνθήκες ή παραγωγή μᾶς διαφορετικῆς σκέψης, ἰδεολογίας ἀλλά και πολιτισμοῦ εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολη ἂν ὄχι ἀδύνατη.

Άριστερή ἐξουσία (στό επίπεδο τῶν κομματικῶν ὀργανώσεων) και δεξιά ἐξουσία (στό επίπεδο του κράτους) λειτουργοῦν ἐκείνη τήν εποχή μέσα ἀπό τό ἴδιο λαϊκιστικό πρότυπο. Στή δεξιά μορφή του ἐμπνέεται ἀπό τόν μακαρθισμό και στην ἀριστερή ἀπό τόν ζτανοφισμό· ἀμφοτέρως οἱ συμπεριφορές διαχωρίζουν τό καλό ἀπό τό κακό μέ κανόνες θρησκευτικῶν τυπικῶν και ἐπιβάλλον ἀπόψεις μέσα ἀπό ἕνα φαντασιακό λαϊκοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ που περικλείει μυθολογία, ἡρωϊσμό και τυφλή προσήλωση στά «δικά μας πιστεύω». Ἄν ή Δεξιά ἔχει ὡς ὑπέρτατο πρότυπο τό Ἔθνος, τή Θρησκεία και τήν Οἰκογένεια, ή Ἀριστερά ἔχει ἀνυψώσει στο δικό της θρησκευτικό πάνθεο τό προλεταριάτο και τό κόμμα. Στό ὄνομα του δικοῦ του πανθέου τό κάθε στρατόπεδο δικαιολογεῖ ἐπιβραβεῖει και χειραγωγεῖ ἢ ἔστω προσανατολίζει τούς ὀπαδούς του ἐναντίον του ἀντιπάλου.

Αυτά είναι πράγματα πού ἔχουν συζητηθεῖ ἐπανελημμένως. Μέ τήν εὐκαιρία νά πῶ, ὅτι αἰσθάνομαι μιά ἀπέραντη στενοχώρια μιλώντας γιά τήν ἰδεολογία καί τόν πολιτισμό στήν ἑπταετία. Στενοχώρια, ἐπειδή δέν πιστεύω ὅτι μᾶς ἐνδιαφέρει πλέον τό προφανές, αὐτό πού ἀφορᾶ ἄς ποῦμε τήν ἐπιφανειακή «αἰσθητική» τῆς φασιστικῆς ἐξουσίας: τό κίτς τῆς δικτατορικῆς ρητορείας, τό ἐθνικιστικό κίτς τῶν ἐπετειῶν καί τῶν στρατιωτικῶν ἐορτῶν, ἡ θλιβερή κρατική τηλεόραση, ἡ καταστροφή τοῦ δομημένου χώρου, τά ἐλαφρολαϊκά ἄσματα τῆς περιόδου, ἡ λογοκρισία ἐπί παντός τοῦ ἐπιστητοῦ, οὔτε, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ «αἰσθητική» τῆς φαντασιακῆς ἐπανάστασης: τά ἀντάρτικα ὀράματα διανθισμένα μέ ἀντάρτικα τραγούδια τῆς ταβέρνας, ὁ Θεοδωράκης, ὁ Σαββόπουλος, τό Νέο Κύμα, ἡ λεγόμενη ποιητική γενιά τοῦ Ἑβδομήντα, τό Ζ (ταινία καί βιβλίο), τό Ἐλεύθερο Θέατρο, οἱ Νέοι Ρεαλιστές στή ζωγραφική, τά μακριά μαλλιά, ἡ ἐλευθερία στίς ἐρωτικές σχέσεις κλπ., κλπ., — αὐτές εἶναι πασίγνωστες, καλλιτεχνικές οἱ περισσότερες πρακτικές, πού λίγο-πολύ ὀλοκλήρωσαν τόν ἱστορικό τους ρόλο μέ τήν πτώση τῆς δικτατορίας καί πλέον χρησιμεύουν μόνον ὡς ντοκουμέντα ἐποχῆς. Ἡ ὅποια περιγραφή τους μόνον ἄγονη νοσταλγία μπορεῖ νά παράγει σήμερα.

Ἄν ὡστόσο θελήσουμε νά ὑπερβοῦμε τή βολική περιγραφή αὐτῶν τῶν «αἰσθητικῶν» φαινομένων καί ἀναζητήσουμε τόν βαθύτερο λόγο τους, τότε ἀνακαλύπτουμε ὅτι χρησιμεύουν γιά κάτι οὐσιαστικότερο: γιά νά μᾶς ὑπενθυμίζουν ὅτι ἐκείνη ἡ ἐποχή ἐκδήλωσε μέσα ἀπό τόν πολύχρωμο πολιτιστικό ἀκτιβισμό της, μέ σαφήνεια καί πάθος, τήν ἀπαίτηση γιά μιά διαφορετική ρητορική τοῦ πολιτικοῦ, τέτοια πού νά ἐκφράζει μιά πολυφωνική κοινωνική ἐλευθερία' μιά ρητορική ἡ ὅποια, σχεδόν ἐξ ὀρισμοῦ, θά ἔθετε σέ ἀμφισβήτηση ἀκόμα καί τήν κυρίαρχη ἀριστερή ἰδεολογία καί πρακτική. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἐπομένως νά ἰδοῦμε ἂν αὐτό τό συλλογικό αἶτημα ἔσβησε μαζί μέ τίς κραυγές τῆς νεολαίας ἐκείνη τήν Παρασκευή τοῦ '73 στό Πολυτεχνεῖο ἢ ἂν εἶχε κάποια συνέχεια στό σήμερα.

Στόν χῶρο τῆς Ἀριστερᾶς ἡ ἀνάγκη γιά ἕναν διαφορετικό δρόμο πρὸς τό Κοινωνικό Ὅραμα ἐκδηλώνεται ἀρκετά ἐνωρίς στίς πολυσυζητημένες δράσεις καί ἀντιδράσεις πού προκλήθηκαν στούς κόλπους τῆς «Ἐπιθεώρησης Τέχνης» — μέ ἀφορμή γνωστά γεγονότα πού ἀφοροῦσαν κυρίως τή λογοτεχνία (ἀπό τίς θέσεις γιά τόν Καβάφη ἕως τίς ἀντιδράσεις στήν Τριλογία τοῦ

Τσίρκα κ.λπ.). Ἀλλά τά ζητήματα αὐτά ἀφοροῦσαν κυρίως μιά ἐλίτ διανοουμένων στόν χῶρο, μέ μικρή ἐπιρροή στήν εὐρύτερη κοινωνία' μιά προωθημένη ἐλίτ, ἡ ὅποια, ἐπιχειρώντας νά ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τή στερότητα τῆς κομματικῆς πειθαρχίας, ἀναζητᾶ ἰδεολογικά στηρίγματα στόν Ἔρνστ Φίσερ, στόν Λούκατς, στόν Μπρέχτ, στόν Γκολντμάν, στόν Γκράμσι, στή Σιχολή τῆς Φρανγκφούρτης ἀλλά καί στόν Σάρτρ ἢ στόν Ροζέ Γκαρωντί. Ἡ ἐλίτ ὅμως αὐτή δέν εἶναι ἀκόμα σέ θέση νά θίξει τήν οὐσία τῶν πραγμάτων στό ἐπίπεδο τῆς κουλτούρας καί ἰδεολογίας πού ἀφορᾶ τήν καθημερινότητα' γιά παράδειγμα, οἱ τότε συζητήσεις γιά τή θέση τῆς γυναίκας, τήν οἰκογένεια, τή θρησκεία, τόν γάμο, τήν ἐκπαίδευση κλπ. μένουν ἀποκλεισμένες, σχεδόν ἀπόκρυφες, στό στενό ἐπίπεδο λίγων ἀριστερῶν διανοουμένων καί ἀδυνατοῦν νά ἐπηρεάσουν τή συλλογική συμπεριφορά τῆς Ἀριστερᾶς. Παρόλο πού τό αἶτημα διατυπώνεται ἀπό τήν ἴδια τή ζωή, κυρίως στήν καθημερινότητα τῶν ἀριστερῶν καί δημοκρατικῶν νέων τῆς ἐποχῆς, δέν ἀποκρυσταλλώνεται ὡς συλλογική ἀριστερή διεκδίκηση — οἱ συνθήκες περίπου τό ἀπαγορεύουν.

Γιά νά τό θέσουμε διαφορετικά, ἴσως λίγο ὠμά, τά βασικά θεμέλια τοῦ ἀστικοῦ κράτους ὅπως ἡ οἰκογένεια, ἡ θρησκεία καί ἡ πατρίδα, στίς πεποιθήσεις καί στίς σχέσεις τῶν ἀριστερῶν στελεχῶν καί ἀγωνιστῶν τῆς ἐποχῆς ἐλάχιστα διαφέρουν ἀπό τίς ἀντίστοιχες ἀντιλήψεις τῶν δεξιῶν ὀπαδῶν. Ὁ ἀριστερός πού ἀγωνίζεται νά καταλύσει τό αὐταρχικό κράτος τῆς Δεξιᾶς, καί στή συνέχεια τό φασιστικό τῆς δικτατορίας, κατά πᾶσαν πιθανότητα δέν συμφωνεῖ μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Ἐνγκελς γιά τήν Καταγωγή τῆς Ἀτομικῆς Ἰδιοκτησίας, τῆς Οἰκογένειας καί τοῦ Κράτους — πόσο μᾶλλον μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Ἀλτουσέρ γιά τοὺς ἰδεολογικούς μηχανισμούς τῆς ἐξουσίας. Ἡ μικροαστική ἠθική καί ἰδεολογία διαπερνᾶ, σέ ἕνα πνεῦμα ἄγραφης, μυστικοπαθοῦς συναίνεσης, τό φαντασιακό τῶν ἀριστερῶν ἀγωνιστῶν συχνά καί τῶν πλέον ἐνήμερων διανοουμένων τῆς ἐποχῆς.

Ὡστόσο στή νεότερη γενιά ἀγωνιστῶν, αὐτῶν πού πολιτικοποιήθηκαν καί ἀνδρώθηκαν μέσα στή δικτατορία, κάτω καί ἀπό τήν ἐπιρροή πραγμάτων πού συμβαίνουν τότε στό ἐξωτερικό, διαμορφώνεται σιγά-σιγά ἡ ἀνάγκη, πού ἤδη ἀναφέρθηκε παραπάνω, γιά μιά διαφορετική ρητορική σέ ὅλα τά σχετικά ζητήματα. Ἡ ἐλευθερία δέν περιορίζεται μόνον στό αὐτονόητο, ζωτικό, ἄμεσο ζήτημα ἀνατροπῆς τοῦ φασιστικοῦ καθεστώτος' ἀλλά καί σέ ἐπιμέρους περιοχές πού ἀνακαλύπτονται σέ

μιά γενικευμένη επιθυμία για τήν εκ νέου χαρτογράφηση του σοσιαλιστικού δράματος.

Τό είκοστό συνέδριο του Κόμματος στην ΕΣΣΔ, ή πολιτιστική επανάσταση στην Κίνα (1964-1969), ή δολοφονία του Τσέ (θυμίζω ότι ο «Λόγος για τό 'Αλγέρι» στά 1965 είναι μάλλον τό πρώτο επίσημο άριστερό κείμενο πού υπαινίσσεται τολμηρά τήν «άστικοποίηση» τής ΕΣΣΔ ένω, ένα από τά τελευταία του άρθρα, τό περίφημο «Νά δημιουργήσουμε ένα, δύο, τρία, πολλά Βιετνάμ» του 1967, συνόδευε σάν σύνθημα κάθε νεολαιϊστική εξέγερση)· τά εθνικά άπελευθερωτικά κινήματα στίς χώρες του Τρίτου Κόσμου, ο Μάης του '68, ή σοβιετική εισβολή στην Πράγα τόν ίδιο Αύγουστο, τό άντιπολεμικό κίνημα για τό Βιετνάμ, τά κοινωνικά κινήματα, τό φεμινιστικό και οι συναφεϊς συζητήσεις για τή σεξουαλικότητα και τήν άντιψυχιατρική, όλα αυτά τά ρεύματα διαμορφώνουν στο έξωτερικό μία διεθνοποιημένη λαϊκή κουλτούρα άμφισβήτησης· ή τελευταία άφορᾶ τούς πολιτικοποιημένους φοιτητές και τούς νέους εργαζόμενους και, στην αίχμη του δορατός της, βρίσκεται άφ' ενός ή κριτική για τό σοβιετικό μοντέλο και άφ' έτέρου ή επιθυμία για ένα πολυφωνικό κοινωνικό όραμα.

Η άμφισβήτηση αυτή, μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, ιδιαίτέρως κατά τά τελευταία χρόνια τής δικτατορίας, επηρεάζει και τήν ελληνική νεολαία και κορυφώνεται, τό ξέρουμε, στην εξέγερση του Πολυτεχνείου. Ώστόσο οι ιδεολογικές ζυμώσεις γύρω από τά ζητήματα πού θίγει τότε τό διεθνές νεολαιϊστικό κίνημα πρέπει νά περιμένουν τήν πτώση τής δικτατορίας για νά εκδηλωθούν έδω καθαρά. Έκδηλώνονται μόνον στο έξωτερικό, στους ελληνικούς φοιτητικούς συλλόγους· εκεί πάλι, δέν είναι τυχαίο ότι στους περισσότερους (στο Παρίσι, στο Λονδίνο, στη Φλωρεντία), οι συζητήσεις γύρω από αυτά τά ιδεολογικά θέματα γίνονται άποκλειστικά ανάμεσα στους «Έσωτερικούς» και τούς «Μαοϊκούς», ένω οι «Κινίτες» και οι Κεντρῶι του Άνδρέα Παπανδρέου βρίσκονται — στην κυριολεξία — στριμωγμένοι στο περιθώριο τής συγχυρίας.

Στό πλαίσιο αυτό δέν είναι τυχαίο ότι τό πιο σημαντικό λογοτεχνικό κείμενο πού γεννιέται μέσα από τούς κόλπους τής Άριστερας στη δικτατορία είναι τό «Κιβώτιο» του Άρη Άλεξάνδρου. Και είναι σημαντικό ακριβώς γιατί άμφισβητεί, στο πνεύμα των παραπάνω αναζητήσεων, όλο τό έως τότε μυθικό φαντασιακό για τόν άριστερό πατριωτισμό, τήν κομματική όρθότητα κλπ. Τό «Κιβώτιο» είναι τό κύκνειο άσμα τής Άρι-

στερας ως ιδεολογίας πού έμπνέεται από τή ζωή είναι τό άσμα πού άρνείται έμφατικά τόν λαϊκισμό και τόν μανιχαϊσμό· τό πρώτο κείμενο πού είναι άριστερό επειδή κυρίως παραμένει ο αυθεντικός έαυτός του, τό κείμενο πού συμβολοποιεί όλα τά έως τότε άδιέξοδα του έμφύλιου σπαραγμού, τής έμφύλιας μικροαστικής κουλτούρας και ιδεολογίας άνατρέποντας μέ συντριπτική εϊρωνική γλώσσα παγιωμένα στερεότυπα για τόν λαό και τά όράματά του.

Έπιμένω λίγο στο «Κιβώτιο» επειδή αυτό τό ριζοσπαστικό, ακόμα και για τήν εποχή πού πρωτοεκδόθηκε (1974), βιβλίο υπερβαίνει τή λογοτεχνική του σκοπιμότητα άποκτώντας καιρία ιδεολογική σημασία. Συμπυκνώνει μέ έμφαση τή συλλογική ανάγκη πού διαμορφώνεται από τούς πολιτικοποιημένους νέους στη δικτατορία για τήν άλλη ρητορική· αυτή πού θά είναι άριστερή αλλά όχι κατ' ανάγκη κομματική, πού θά είναι άπελευθερωτική, αλλά σε όλους τούς τομείς τής ζωής και όχι μόνον στην έφήμερη μικροπολιτική, και πού, όπωσδήποτε, δέν θά άποθεώνει τυφλά τήν οποιαδήποτε λαϊκιστική μυθολογία.

Ώστόσο, πέρα από τό Κιβώτιο, τά άλλα δείγματα αυτής τής διαφορετικής ρητορικής στη δικτατορία (κι άμέσως μετά, στα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια) όχι μόνον είναι λιγοστά, αλλά τό κυριότερο, έχουν περισσότερο τόν χαρακτήρα τής άπεγνωσμένης κραυγής, ή έμφυλιοπολεμική Έλλάδα του Φόβου και τής Άντίστασης δέν άφηνε, είναι αλήθεια, πολλά περιθώρια· έτσι τά περισσότερα, είτε πρόκειται για τά γνωστά τραγούδια, είτε για θεατρικά έργα, είτε για πεζά, είτε για εικαστικές παρεμβάσεις κλπ. «διαβάζονται» σήμερα σάν ένας άγονος καημός. Τίποτε παραπάνω. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τά περίφημα «18 Κείμενα» ή άλλα, μεταγενέστερα, όπως ή «Κατάθεση '73»: ή επιτυχία τους όφείλεται κυρίως στη συμβολική άνατρεπτικότητα τους· μέ τήν άπλή έννοια ότι μία συλλογική φωνή διανοουμένων έσπαζε τή σιωπή τής Βίας. Άλλά οι συγγραφείς τους κινούνται μέσα στις παλαιές δομές σκέψης και πολιτικής διεκδίκησης· ξανακοιτάξα αυτές τις ήμέρες τά κείμενα αυτά θέλοντας νά ιδω τί άντέχει σήμερα, έπομένως τί άπ' όλα αυτά, εκείνη τή μακρινή εποχή, άρθρωνε μία διαφορετική γλώσσα, βρισκόταν, για νά τό πω λίγο πιο τολμηρά, στο ύψος των περιστάσεων. Μόνον δύο κείμενα από τά πρώτα Δεκαοχτώ: οι «Γάτες του Άι Νικόλα» του Σεφέρη και τά άποσπάσματα από τόν «Γιατρό Ίνεότη» του Χειμωνά. Τίποτε άλλο.

«Είμαστε τά παιδιά του Μάρξ και τής Κόκα-Κόλα». Τότε, στά χρόνια τής δικτατορίας, στή γνωστή ταινία του Γκοντάρ «Άρσενικό-Θηλυκό», αυτή ή έμβληματική φράση σφηνώθηκε γερά στό νεανικό μου μυαλό ώστε νά τή θυμάμαι έως σήμερα. Ή φράση άπηχοϋσε τόν γαλλικό Μάη αλλά σ' έμας έδω έμοιαζε παράταιρη, άνοίκεια, έως προσβλητική. Στην Ελλάδα τής χούντας δέν υπήρχε ακόμα ή εισβολή του κατεξοχόν «ιμπεριαλιστικού» ποτού, κι άν, κάποιοι από μās ήταν τά παιδιά του Μάρξ, όπωςδήποτε δέν καταλαβαίναμε (ίσως και νά μήν θέλαμε νά καταλάβουμε) τόν ύπαινιγμό γιά τόν «άνιερ» γάμο μέ τήν άμερικάνικη μάρκα. Τριανταπέντε χρόνια μετά ίσως αυτό τό μήνυμα νά άποκτάει τό πλήρες του νόημα στή μεταμοντέρνα Ελλάδα.

Ή Δικτατορία παγίωσε τά λαϊκιστικά στερεότυπα' ή μεταπολιτευτική έλευθέρια συνείδηση τά θρυμάτισε' μέ τήν ίδια άσυνειδησία πού έκαψε τούς φακέλους στήν Άσφάλεια, προσφέροντας εύκολη, λαϊκιστική διέξοδο στή συλλογική ανάγκη γιά κοινωνική έλευθέρια. Θρυμάτισε βεβαίως τά στερεότυπα στό επίπεδο τής διαφήμισης και τών δημοσιών σχέσεων όπου άπλως «δέν πουλάνε». Στην ουσία, στό βυθό τών πραγμάτων, τά στερεότυπα τής Πατρίδος, τής Θρησκείας, και τής Οικογένειας, άκρογωνιαίοι πάντα λίθοι τής νεοελληνικής ιδεολογίας, είναι περισσότερο ισχυρά από ποτέ. Τό ξερούμε, τό διαπιστώνουμε στήν καθημερινότητά μας.

Περάσαμε κατευθείαν από τή δικτατορία στήν εύρωπαϊκή δημοκρατία, αλλά μέ δομές και αντίληψεις έμφυλιοπολεμικές, μανιχαϊστικές, λαϊκιστικές. Ή λαϊκιστική έκδοχή του ΠΑΣΟΚ είναι ή πολιτική έκφραση αυτής τής άτυχοϋς συνθήκης πού διαδέχτηκε τή δικτατορία. Ήταν αναπόφευκτο. Δέν πρόλαβε νά διαμορφωθεί κάποια προπαιδεία, κάποια ιδεολογική προετοιμασία πού θά άνταποκρινόταν στή συλλογική ανάγκη άμφισβήτησης τών ιδεολογικών στερεοτύπων, όπως αυτή διατυπώθηκε άναρχα στή δικτατορία μέ τίς πολεμικές κραυγές τών νεαρών άμφισβητιών τής εποχής πού, στήν πλειοψηφία τους, δέν ήταν ένταγμένοι στά παραδοσιακά κόμματα, ή άν ήταν, είχαν ένταχθει μέ άλλο πνεύμα και άλλα όράματα. Είναι έδω χαρακτηριστικό ότι ή εξέγερση του Πολυτεχνείου υπέστη διαδοχικές παραναγνώσεις πού υπέταξαν τόν ριζοσπαστικό, άμφισβητησιακό της χαρακτήρα στις έκάστοτε χρήσεις τής μικροπολιτικής.

Ή Άριστερά, ή ανανεωτική Άριστερά, υποτίθεται από τήν άλλη ότι έκτοτε συζητά έκτενώς τό πρόβλημα τής διαφορετικής ρητορικής και άρα τής άνατρεπτικής ιδεολογίας' αλλά δέν τολμά νά τό έντάξει ως προ-

τεραιότητα στό πολιτικό της πρόγραμμα' τό θέτει μέ τούς μικροπολιτικούς όρους πού τό θέτουν τά ύπόλοιπα κόμματα: οι γυναίκες «άκούγονται» κάθε 8 του Μάρτη, ή εκπαίδευση μόνον μέ άφορμή τίς άπεργίες τών καθηγητών, ή θρησκεία όταν πιέζει ο Χριστόδουλος, τό οικολογικό όταν βοά όλος ο κόσμος, ή πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία σύρεται πειθήνια στό στάρ σύστημα κλπ., κλπ.

Ή Άριστερά ούδέποτε συνειδητοποίησε ότι δέν μπορεί νά διεκδικήσει οτιδήποτε μέ πειθώ, πολύ περισσότερο τώρα, στήν παγκοσμιοποιημένη εποχή μας, άν προηγουμένως δέ διεκδικήσει τή διαφορετικότητα στό επίπεδο τής καθημερινής ζωής, στό επίπεδο τής λαϊκής κουλτούρας και τών αντίστοιχων στερεοτύπων πού εξακολουθούν νά όπισθοδρομούν τίς συνειδήσεις. Τήν εποχή τής άγριας κερδοθηρίας, τό νά διεκδικείς ως Άριστερά περισσότερο χρήμα γιά συνταξιούχους πού παίζουν τή σύνταξή τους στό χρηματιστήριο, περισσότερο χρήμα γιά άγρότες πού ξεπουλάνε άσυνείδητα τή φύση από τήν όποία ζούνε, περισσότερο χρήμα γιά εργαζόμενους πού μαραίνου νά ζωή τους σέ σαράντα διαφορετικές δουλειές γιά νά βάλουν πλακάκια «πολυτελείας» στό μπάνιο τής κόρης τους, περισσότερο χρήμα γιά νέους πού πληρώνουν άπίθανους λογαριασμούς στά κινητά και στή μόδα, είναι καθαρή άπάτη — άν δέν συνοδεύεται από αντίστοιχη δουλειά στό επίπεδο τής ιδεολογικής παρέμβασης.

Είναι δυστυχία νά άναγνωρίζει κανείς ότι ή ελληνική κοινωνία σέ μεγάλο βαθμό παραμένει φοβισμένη όπως και τότε' φοβισμένη τώρα άπέναντι στήν Τηλεόραση πού νομοθετεί τό δίκαιο και τό άδικο' άπραγη εμπρός στή διαθορά τών θεσμών' συναινετική στήν άντικατάσταση του πολιτισμού από τήν καταναλωτική του εικόνα. Τό χειρότερο: αυτή ή κοινωνία, πού φοβάται μόνον τήν τηλεόραση, έχει πλέον καταστεί αδύναμη νά άντισταθεί σέ οτιδήποτε. Άλλά ή Άριστερά δέν άρθρώνει τήν πολιτική της φωνή μέ αίχμή σέ αυτά τά ιδεολογικά ζητήματα, δέν παράγει πλέον καμία άνατρεπτική ιδεολογία πού νά άφορά τόν πολίτη' παρασύρεται μακάρια στό παιχνίδι τής έφήμερης μικροπολιτικής και του άριστερου οικονομισμού. Όπότε, υπ' αυτό τό πρίσμα, ή Άριστερά άπλως δέν άντιστέκεται' υποδύεται τήν άντίσταση διεκδικώντας τό πενιχρό της μερίδιο στήν εικονική πραγματικότητα τών Ειδήσεων.

Στή δικτατορία τουλάχιστον υπήρχε μία εύλογη δικαιολογία πού σχεδόν άπαγόρευε τήν ένσωμάτωση του πολιτισμού ως πρώτης προτεραιότητας: ή άνατροπή του καθεστώτος. Σήμερα, πού αυτό δέν ισχύει, άπλως ή

Ἀριστερά δέν στέκεται στό ὕψος τῶν περιστάσεων, ἐκείνων, πού ἐδῶ καί τριανταπέντε χρόνια, ἡ σπαταλημένη μας νεότητα ὄνειρεύτηκε διαφορετικά. Κυνηγώντας τά οικονομίστικα καί μικροπολιτικά της ιδεώδη, φοβᾶμαι ὅτι ἡ Ἀριστερά, σὺν τοῖς ἄλλοις, κάποια μέρα, ἀργά ἢ γρήγορα, θά πεθάνει ἀπό πλήξη.

Ἡ διαφορετική ρητορική γιά τήν ἐλευθερία, πού κά-

ποιοι ἀναζήτησαν ἤδη πρὶν τή δικτατορία, ἀλλά καί στή διάρκεια της (ἕνας ἀπό αὐτούς ὑπῆρξε ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς), δέν ἔχει ἐμφανιστεῖ ἀκόμα ὡς πολιτική πρόταση κι οὔτε διακρίνεται πουθενά στόν ὀρίζοντα. Φαίνεται πώς καταντήσαμε κι ἐμεῖς παιδιά τοῦ Μάρξ καί τῆς Κόκα-Κόλα. Καθυστερημένα ἴσως, ἀλλά παιδιά τους ὅπωςδῆποτε.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ἡ Ἀρχιτεκτονική στά χρόνια τῆς δικτατορίας

τῆς Ἑλένης Πορτάλιου

Αφιερώνουμε τή συζήτηση γιά τήν Ἀρχιτεκτονική σέ τέσσερις ἀπόντες ἀρχιτέκτονες, ἀγαπημένους φίλους καί συντρόφους, πού ὑπῆρξαν ἐκλεγμένα μέλη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ Συλλόγου Ἀρχιτεκτόνων στά τελευταῖα χρόνια τῆς δικτατορίας: τῆ Μαρία Δάρα, τόν Γιῶργο Θεοδοσόπουλο, τόν Κάρολο Κάιγερ καί τόν Ἡλία Παπαγιαννόπουλο.

Ὁ ἀρχιτέκτονας, γράφει ὁ Λεονάρντο Μπενέβολο (Leonardo Benevolo), πρέπει ν' ἀφιερώνει στήν ἐργασία του ἕνα τμήμα, σωστά ἀναλογισμένο, τῶν δυνάμεών του καί νά μένει διαθέσιμος, κάθε φορά πού ὑπάρχει ἀνάγκη καί γιά ἄλλα καθήκοντα πιο σπουδαῖα καί ἐπείγοντα, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Παγκάνο στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του.¹ Ὁ Παγκάνο ἦταν Ἰταλός ἀρχιτέκτονας πού συνέλαβαν καί ἐτέλεσαν οἱ ναζί γιά τήν ἀντιφασιστική δράση του.

Οἱ τέσσερις ὡς ἄνω ἀρχιτέκτονες, ὅπως καί δεκάδες ἄλλοι πού στεγάστηκαν στή συλλογική στέγη τῆς ὁδοῦ Ἡπίτη, εἶχαν αὐτή τή διαθέσιμότητα. Παρ' ὅτι δέν ἔπαψαν νά ἐργάζονται μέ ἐπαγγελματική συνέπεια καί νά τοὺς ἀπασχολεῖ ἡ ἀρχιτεκτονική κοινωνικά, ἡ σχέση ὅλων τους μέ τόν Σύλλογο Ἀρχιτεκτόνων καί ἡ στήριξη αὐτοῦ τοῦ ιστορικοῦ φορέα ἦταν, πρωτίστως, συμμετοχή στόν ἀντιδικτατορικό ἀγώνα. Ἔτσι γινόταν τότε. Ὅσοι ἀνάσαιναν στοὺς λιγοστοὺς χώρους ἐλευθερίας ἀπέβλεπαν στήν ἀνατροπή τῆς δικτατορίας καί γνώριζαν ὅτι γιά τίς μικρές ἢ μεγάλες πράξεις τους θά χρειαζόταν, ἴσως, νά καταβάλουν ἕνα τίμημα. Καί ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη μιά χειρονομία ρουτίνας, ὅπως ἡ συμ-

μετοχή σ' ἕνα Σύλλογο, ἔπαιρνε διαστάσεις προσωπικῆς καί πολιτικῆς στάσης, ἀποτελοῦσε ἐγγραφή στή συνείδηση, ἀνεξίτηλη γιά πάντα ἢ τουλάχιστον γιά καιρό μετά, μέσα στήν τύρβη τοῦ μεταπολιτευτικοῦ βίου.

Ὁ πολιτισμός ἢ οἱ καλές τέχνες μεταξύ τῶν ὁμοίων καί ἡ ἀρχιτεκτονική δέν ἀποτελοῦν μιά ἀδιατάρακτη ἐπιφάνεια τοῦ κοινωνικοῦ οικοδομήματος. Ἄν μέ τόν πολιτισμό ἀναφερόμαστε στήν ὑλική, πνευματική καί ἠθική παραγωγή μιᾶς κοινωνίας, πρὶν μιλήσουμε γιά τήν ἀρχιτεκτονική καθεαυτή θά πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι τά μέλη τοῦ Συλλόγου Ἀρχιτεκτόνων εἶχαν ἀντιπαραθέσει κατά τήν περίοδο '67-'74 στόν πολιτιστικό σκοταδισμό τῶν δικτατόρων — τό Ἑλλάς Ἑλλήνων Χριστιανῶν — τό δημοκρατικό τους φρόνημα καί τήν ἐμπρακτική προσήλωση στήν ἐλευθερία. Ἡ ἀντιπαραθέση αὐτή, ἀνάλογη μέ προγενέστερες πού χαρακτήρισαν τή νεότερη ἑλληνική ἱστορία, ἐμπεριείχε καί ἐνεργοποιοῦσε τήν ἔννοια τῆς ἐθελοντικῆς καί ἀνιδιοτελοῦς στρατεύσης γιά ἕναν κοινό σκοπό καί ἦταν ἴδιον ἀνθρώπων καί ὁμάδων πού εἶχαν ἐνσωματώσει στόν πολιτισμό τους οἰκουμενικές ἀξίες καί συλλογικά ἀξιακά φορτία.

Ἀναφέρομαι στήν Ἀριστερά, ἀλλά ὄχι μόνο, καί ἰσχυρίζομαι ὅτι, ἀνεξαρτήτως τῶν ὁποιων σημαντικῶν ἢ ἀσήμαντων πού ἔγιναν καί διατυπώθηκαν περί τήν ἀρχιτεκτονική στή διάρκεια τῆς δικτατορίας, ἡ ἀπίθεια κατά τῆς ἀρχῆς συνιστοῦσε ἀπό μόνη της τομή στό σῶμα τοῦ πολιτισμοῦ, τομή πού δημιουργεῖ ὑποθήκες καί, ἐνδεχομένως, συνέχειες ἢ τουλάχιστον χαρακτηρίζει τόν πολιτικό πολιτισμό τῶν ἐπόμενων χρόνων.

Σήμερα πού ή έννοια τής προόδου ώς συνεχούς άδιατάρακτης εξέλιξης τών κοινωνιών έχει άμφισβητηθεί, ίσως νά γίνονται πίο εύδιάκριτες οί ασυνέχειες πού χαρακτηρίζαν τήν έγγραφή του συλλογικού αντιδικτατορικού ήθους στή μεταπολιτευτική περίοδο και άκόμα περισσότερο στήν εποχή πού διανύουμε. Παρ' όλα αυτά, πιστεύω, ότι όποτεδήποτε ή συλλογική μνήμη τών αρχιτεκτόνων κινητοποιηθεί θά μπορέσει νά συναντήσει, διανύοντας τίς σκοτεινές περιοχές του χρόνου, τή φωτεινή αίθουσα του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων εκείνο τό απόγευμα τής 16ης Νοεμβρίου 1973 και νά διακρίνει, σκιές πιά, τά πρόσωπα πού έτοιμαζαν τό ψήφισμα συμμετοχής στήν εξέγερση τών φοιτητών για νά συνοδεύσει τή συλλογική παρουσία τους στό Πολυτεχνείο.

Σύμφωνα μέ τόν όρισμό του Ούίλλιαμ Μόρις, πού επικαλείται ο Λεονάρτο Μπενέβολο, ή αρχιτεκτονική άγκαλιάζει τή θεώρηση όλου του φυσικού περιβάλλοντος πού περιβάλλει τήν ανθρώπινη ζωή. Δέ μπορούμε νά ξεφύγουμε άπ' αυτήν όσο είμαστε τμήμα του πολιτισμού, γιατί ή αρχιτεκτονική είναι τό σύνολο τών τροποποιήσεων και μεταβολών πού παρουσιάστηκαν στή γήινη επιφάνεια για νά ικανοποιηθούν οί ανθρώπινες ανάγκες μέ μοναδική εξαίρεση τήν καθαρή έρημο.²

Από τότε πού ξεπεράστηκε ή ιεραρχική διάταξη τής κοινωνίας, συνεχίζει ο Μπενέβολο, όπως παραδείγματος χάριν στήν εποχή τών συντεχνιών, όπου ή διάταξη αυτή μπορούσε νά εξασφαλίζει οργανωτικά τήν ένότητα του τελικού αποτελέσματος, ξεπεράστηκε ο συμβατικός χωρισμός ανάμεσα σέ αρχιτεκτονική και πολεοδομία μετά από έντονη πολεμική πού οδήγησε στήν κριτική άνάκτηση τής χαμένης ένότητας. Σύμφωνα μ' αυτή τήν προσέγγιση οί συζητήσεις πάνω στό άν ή αρχιτεκτονική είναι τέχνη, τεχνική ή μιά σύνθεση τέχνης και τεχνικής, φαίνονται μακρινές και ξεπερασμένες. Απεναντίας, και εδώ τελειώνω μέ τόν Μπενέβολο, ή μαχητική στάση για νά διεκδικηθεί ο σφαιρικός χαρακτήρας τής καλλιτεχνικής ευθύνης και ή αδυναμία νά ξεχωρίσουν οί έκφραστικές επιλογές από τίς καθαρά πρακτικές και επιχειρησιακές, όλα αυτά συνδέονται μέ τήν πεποίθηση ότι ή τέχνη — έννοώντας μέ αυτό τήν όργανωση και τήν τροποποίηση του αστικού περιβάλλοντος πού όλοι ζούν και εργάζονται — είναι μιά χαρακτηριστική λειτουργία όλόκληρης τής κοινότητας και γίνεται πρός όφελος τής κοινότητας σαν τίμημα του άναπαλλοτρίωτου δικαιώματος τής αυτοκυβέρνησης.³

Απ' όλα αυτά θέλω όχι μόνο νά κρατήσω ένα περίγραμμα του όρισμού τής αρχιτεκτονικής αλλά και νά

θέσω τρία σημεία καθοριστικά για τή συζήτηση πού κάνουμε.

1. Για τους αρχιτέκτονες άκόμη και αυτούς πού δέν θ' άσχοληθούν ποτέ μέ τήν πόλη, ή πολεοδομία άποτελεί μιά άναφορά.

2. Η αρχιτεκτονική, έπειδή έξ' όρισμού έκκινεί από τήν ανάγκη, μπορεί νά διασφαλίζει μεγαλύτερη έλευθερία κινήσεων στα έκφραστικά της μέσα άπ' ό,τι, παραδείγματος χάριν ο κινηματογράφος ή ή λογοτεχνία, σέ καιρούς έλεγχόμενης έκφρασης και επιβεβλημένης λογοκρισίας. Και παρ' ότι, όπως θά έλεγε ο Άλκης Χριστοφέλλης, ο πέμπτος άπών φίλος και σύντροφος πού θά ήθελα άπόψε νά μνημονεύσω, ή ιδεολογία του αρχιτέκτονα έκτός από θέσεις και άπόψεις έμπεριέχει κάποιους είδικούς έκφραστικούς τρόπους — τήν ιδιαίτερη μορφολογική του ιδεολογία,⁴ ή ιδεολογία αυτή είναι δυσδιάκριτη για τους λογοκριτές, μέ αποτέλεσμα νά άποτρέπονται άμεσες παρεμβάσεις στό αρχιτεκτονικό έργο.

3. Ο κοινωνικός ρόλος του αρχιτέκτονα είναι αυτόνομος και πολυσήμαντος, προφανής θά έλεγε κανείς, άν συγκριθεί μέ άλλους τομείς τής ανθρώπινης παραγωγής και δημιουργίας. Ίσως και γι' αυτό, λοιπόν, νά γίνεται έν τέλει εύκολότερη όχι μόνο ή πολυπραγμοσύνη τών αρχιτεκτόνων αλλά και ή ευθεία άναγωγή του έργου τους στή σφαίρα τής πολιτικής, ιδιαίτερα όταν οί συνθήκες ευνοούν μιά τέτοια προσέγγιση.

Στή δεκαετία του '60 συγκροτείται στήν Ελλάδα ένα συλλογικό πλαίσιο προσέγγισης τής αρχιτεκτονικής και τής πολεοδομίας γύρω από τόν Σύλλογο Αρχιτεκτόνων μέ τήν ενεργό συμμετοχή όλων τών τότε αρχιτεκτόνων, παλαιότερων και νεότερων. Λίγο πριν, μετά τόν έμφύλιο, οί κάνες τών όπλων είχαν ανοίξει τόν δρόμο τής ανοικοδόμησης και οί αρχιτέκτονες μέ τή διαθεσιμότητα του Παγκάνο έδιδαν άλλη παρουσία στό προσκλητήριο τών νεκρών και τών φυλακισμένων. Τώρα κοιτάζω πίσω από τό τζάμι, όπως έγραφε ο Τάκης Σινόπουλος. Στό βάθος ή πολιτεία οργανωμένη μέ σύγχρονες οικοδομές. Κανένα δένδρο και τό φως άλύπητο. Προσχέδιο για τήν κόλαση.⁵

Η δεκαετία του '60 ήταν ή χρυσή δεκαετία τής δη-

1,2,3. Leonardo Benevolo, Η ιστορικότητα του αρχιτεκτονικού έργου.

4. Άλκης Χριστοφέλλης, Λειτουργία και στρατηγική τής αρχιτεκτονικής σύνθεσης. Εισήγηση στό Ζ' Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο.

5. Τάκης Σινόπουλος, Τό χρονικό.

μιουργίας και τών ἐλπίδων πού σφραγίστηκε ἀπό τήν παρουσία τῆς Ἐνιαίας Δημοκρατικῆς Ἀριστεράς. Ὅπως ἀνθισαν τό θέατρο, ἡ ζωγραφική ἢ ἡ μουσική, ἔτσι πάσχιζε ν' ἀνθίσει καί ἡ ἀρχιτεκτονική. Μόνο πού ἡ τελευταία, ὑποκείμενη σέ περισσότερες δουλεῖες, εἶναι λιγότερο σχετικά αὐτονομημένη ἀπό τίς διαδικασίες παραγωγῆς καί τούς κατόχους τῶν προϊόντων τῆς.

Ἡ προπολεμική περίοδος τοῦ ριζοσπαστικοῦ μοντέρου κινήματος εἶχε διαμορφώσει ὄρους καθολικῆς ἐπικράτησης τοῦ μοντερνισμοῦ στήν Ἑλλάδα. Ὅπως γράφει ὁ Δημήτρης Φιλιππίδης στά ἀφιερῶματα τοῦ περιοδικοῦ «Ζυγός» σέ νέους ἀρχιτέκτονες τό 1962 (τεύχη 72-75), ἡ ἐπιλογή ὑποδηλώνει τήν ὑπαρξή μιᾶς ἀντίληψης γιά τό ποιοῦ πρέπει νά εἶναι τό περιεχόμενο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἀπό τά ἀφιερῶματα αὐτά ἀπουσιάζουν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ὑψηλῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τῆς λαϊκότητος ὅπως καί τοῦ προπολεμικοῦ μοντερνισμοῦ.⁶

Σέ ἀνάλογο μῆκος κύματος μέ τό «Ζυγό» κινοῦνται καί τά «Ἀρχιτεκτονικά Θέματα» πού κυκλοφοροῦν τό 1967. Μέσα ἀπό προσωπικές διαδρομές ἢ συνεργαζόμενοι σέ μικρές ομάδες καί παρά τήν ἀπουσία θεωρητικῆς συζήτησης καί κριτικῆς, οἱ ἀρχιτέκτονες διαμορφώνουν κατά μόνες ἕνα σχεδιαστικό ὕφος πού ἀφομοιώνει ἄμεσα ἢ περισσότερο στοχαστικά διεθνή μεταπολεμικά ρεύματα τοῦ μοντερνισμοῦ, ἀπό τούς μαέστρους Λέ Κορμπιζιέ καί Μίς Βάν Ντέρ Ρόε μέχρι πιο ἀγοραῖες ἐκδοχές τοῦ «Ἰντερνέσιοναλ Στάιλ» πού, ὅμως, κρατοῦν πάντα τήν ποιότητα μιᾶς σχεδιασμένης ἀρχιτεκτονικῆς.

Ὅταν ὅλοι σχεδόν οἱ ἀρχιτέκτονες προστρέχουν στή δεκαετία τοῦ '60 στό Σύλλογο Ἀρχιτεκτόνων, εἶναι γιὰτί θέλουν νά στηρίξουν τήν ἀρχιτεκτονική καί νά κατοχυρώσουν θεσμικά τόν ἐπαγγελματικό ρόλο τῶν ἀρχιτεκτόνων στή συντελούμενη οἰκοδομική κοσμογονία μέ κίνητρα εὐγενή καί, πάντως, μέσα ἀπό συλλογικές παρεμβάσεις. Εἶναι μιά περίοδος ἐνότητας καί κοινῶν στόχων. Οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς Ἀριστεράς σφραγίζουν μέ τήν παρουσία τους τόν Σύλλογο ἀλλά δέν εἶναι οἱ μόνοι.

Στό ὄνομα τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς πού ἐπιστρατεύονται στήν ὑπηρεσία κοινωνικῶν στόχων οἱ ἀρχιτέκτονες διεκδικοῦν τήν κατοχύρωση τῆς ἐπιστημονικῆς τους παρουσίας ὡς ἀναγκαίας προϋπόθεσης γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν ὀξυμένων κοινωνικῶν προβλημάτων τοῦ χώρου, συνδέονται μέ τά προβλήματα αὐτά καί κάνουν τόν σχεδιασμό, τήν πολεοδομία καί τή λαϊκή κατοικία προμετωπίδες τῶν ἀγῶνων τους.

Οἱ διαχωριστικές γραμμές βέβαια δέ λείπουν. Ὁ Ἀρι-

στομένης Προβελέγγιος ἀντιπαραθέτει στόν Κωνσταντίνο Δοξιάδη ὅτι ἕνα χωροταξικό σχέδιο δέν εἶναι ὑπόθεση ἐνός γραφείου ἢ μιᾶς ομάδας ἀρχιτεκτόνων. Ὑπάρχουν ἡ ΕΜΟΚΑ⁷ καί ἡ Ἐπιθεώρηση Τέχνης πού ἀσχολεῖται περιθωριακά μέ τήν ἀρχιτεκτονική. Ἀλλά στό Σύλλογο Ἀρχιτεκτόνων, μέσα ἀπό τό δελτίο του, πού ἀρχίζει νά ἐκδίδεται τό 1961 καί τά ἕξι Πανελλήνια Συνέδρια, προκύπτουν κοινές προτάσεις πού ἀπευθύνονται στό κράτος καί τήν κοινωνία καί διαγράφουν τήν ἀνάγκη ρύθμισης τοῦ χώρου σέ ἀντίθεση μέ τή συντελούμενη ἀπρογραμματίστη ἀνάπτυξη καί κρατικῆς παρέμβασης στό ζήτημα τῆς λαϊκῆς κατοικίας προκειμένου ν' ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ἄθλιες στεγαστικές συνθῆκες μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ.

Καθώς ἀπουσιάζει ἡ ἔρευνα τῆς συγκεκριμένης ἐλληνικῆς πραγματικότητας ἀλλά καί ἡ ἐκτεταμένη ἐπαγγελματική ἐμπειρία, οἱ θέσεις τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς περιόδου αὐτῆς ἔχουν ἕνα διακηρυκτικό, ὀραματικό χαρακτήρα. Οἱ ἀφηρημένες πολεοδομικές καί ρυθμιστικές ἀρχές κυριαρχοῦν καί σπανίζουν οἱ ταξικές προσεγγίσεις. Ἄλλες πιο ριζοσπαστικές ὀπτικές, ἐντοπισμένες στά δεδομένα τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου θά προετοιμαστοῦν κατά τή διάρκεια τῆς δικτατορίας στήν Ἑλλάδα καί τό ἐξωτερικό καί θά ἐμφανιστοῦν, ὅπως θά δοῦμε, στή μεταπολίτευση.

Ὅσον ἀφορᾷ τό περιεχόμενο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, αὐτό δέν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο διαλόγου σέ συλλογικό ἐπίπεδο. Τό ἐνδιαφέρον εἶναι στραμμένο ἀποκλειστικά στήν κατοχύρωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν διαγωνισμῶν πού θεωροῦνται ὁ μόνος ἀντικειμενικός θεσμός πρόσβασης τῶν ἀρχιτεκτόνων στήν ἀρχιτεκτονική καί μέσω αὐτῶν στά δημόσια καί κοινόχρηστα κτίρια. Ἡ κατοικία, εἰδικότερα μέ τή μορφή τῆς μικροαστικῆς καί μεσοαστικῆς πολυκατοικίας, δέν ἀποτελεῖ, ἐπίσης, ἐπίδικο ἀντικείμενο διαλόγου καί κριτικῆς.

Δέν περιορίζονται ὅμως, μόνον σέ αὐτά τά ἀρχιτεκτονικά πράγματα. Παρά τή γενικότερη πολιτιστική ὑστέρηση μιᾶς χώρας ἐξαρτημένης, ὅπως ἡ Ἑλλάδα, καί παρά τήν ἀπουσία θεωρητικοῦ καί κριτικοῦ λόγου παράγονται μέσα ἀπό μοναχικές πορεῖες ὄχι μόνο ἀξιόλογα κτίρια ἀλλά καί ἕνας πρωτότυπος ἀρχιτεκτονικός λόγος πού ἐκφράζεται σέ ἀντίστοιχες πρακτικές.

6. Δημήτρης Φιλιππίδης, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς.

7. Ἐταιρεία Μελετῶν Οἰκονομικῆς καί Κοινωνικῆς Ἀνάπτυξης, πού πρόσκειται στήν ΕΔΑ.

Ὁ Δημήτρης Πικιώνης ἤδη προπολεμικά, ὁ Ἄρης Κωνσταντινίδης ἀπό τή δεκαετία τοῦ '50 καί οἱ ἀρχιτέκτονες Δημήτρης καί Σουζάνα Ἀντωνάκη ἀργότερα ἀναζητοῦν νά ἐκφράσουν, μεταπλάθοντας δημιουργικά μέσα ἀπό τήν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἑλληνικοῦ τόπου, τίς γενικές ἀρχές τοῦ μοντερνισμοῦ, συμβάλλοντας στή γενικότερη ἀνθιση τῶν τεχνῶν μέ ἑλληνική ταυτότητα, ἀνοιχτή στόν κόσμον, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τή δεκαετία τοῦ '60. Ἀκόμα καί ἡ παραμελημένη ἀρχιτεκτονικά συλλογική κατοικία στά χέρια τοῦ Νίκου Βαλσαμάκη, κατά τή δεκαετία τοῦ '50, τοῦ Ἄρη Κωνσταντινίδη, τοῦ ἐργαστηρίου 66 ἀργότερα καί ἄλλων, ἀποκτᾶ τή χαμένη της σημασία ὡς «δοχείου ζωῆς» στή μαζικά παραγόμενη πολυκατοικία ἀλλά καί στήν ἐκδοχή τῆς λαϊκῆς αὐτοστέγασης ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τά ἐμπορευματικά πρότυπα.

Ἡ σχετικά μακροσκελής αὐτή, ἂν καί ἐπιγραμματική, ἀναφορά στή δεκαετία τοῦ '60, τά χρόνια, δηλαδή, πρὶν τήν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας, ἦταν ἀπαραίτητη γιατί πάνω σ' αὐτή τήν ἀρχιτεκτονική καί πολεοδομική δημοκρατική συλλογική προετοιμασία θεμελιώθηκε ὅση ἀντίσταση ἐκδηλώθηκε ἐπὶ ἐπταετίας καί χάφη σ' αὐτήν ἀποτράπηκε ἡ κατασκευή ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων τά ὁποῖα θά ἀπέδιδαν στό χῶρον τήν ἰδεολογία καί τήν αἰσθητική τῶν συνταγματάρχων.

Κανεῖς δικτάτορας δέν μπορεῖ νά ἐπιβάλει, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, ἕνα μορφολογικό ἰδίωμα, ἐνῶ μπορεῖ ν' ἀπαγορεύσει ἕνα βιβλίον μέ δημοκρατικό περιεχόμενο. Ἀλλά δέν ἦταν αὐτονόητο τό ὅτι μόνο ἐλάχιστοι ἀρχιτέκτονες θά ἔπαιρναν μέρος στό διαγωνισμό τοῦ Τάματος ἢ θά σχεδίαζαν κτίρια ὅπως τό Ἑλληνικό Περίπτερον στή Διεθνή Ἐκθεση τῆς Ὀζάκα ἢ τό Μουσεῖο Πασά. Γι' αὐτή τήν παθητική, ἄς τήν ποῦμε, ἀντίσταση εἶχε ὑπάρξει προετοιμασία. Ἐπειδή ἄλλωστε ἀκριβῶς ἡ ἀρχιτεκτονική μορφή δέν προκαλεῖ συνήθως πολιτικά, οἱ ἀρχιτέκτονες μποροῦσαν νά συνεχίζουν τίς ἀτομικές ἀρχιτεκτονικές ἀναζητήσεις τους σέ ἰδιωτικά ἔργα ἢ μέσω ἀρχιτεκτονικῶν διαγωνισμῶν πού δέν σταμάτησαν νά γίνονται ὅπως δέν σταμάτησε καί ἡ φροντίδα τοῦ συλλόγου γιά τόν θεσμό. Μποροῦμε, λοιπόν, νά παρατηρήσουμε ὅτι γιά τήν ἐξέλιξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ δικτατορία, μέ τή γενική ἔννοια τῆς στέρησης τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης, ἀποτελέσει ἀνασταλτικό παράγοντα, δέ βάρυνε ὅμως συνθλιπτικά ὅπως σέ ἄλλους τομεῖς.

Κατά τήν ἐπταετία, ὁ Σύλλογος Ἀρχιτεκτόνων συνέχισε νά λειτουργεῖ μέ ἐκλεγμένη διοίκηση. Ἦταν μιά δημοκρατική στέγη, ἀσχολίωταν μέ ἐπαγγελματικά προβλήματα καί πραγματοποιοῦσε ἀρχιτεκτονικές ἐκδηλώσεις μέ κοινωνικό καί πολιτιστικό περιεχόμενο πού ἐξέφραζαν ἔμμεσα τήν ἀντίθεση στήν δικτατορία.

Ἀπό τό 1972, ὅμως, καί μετὰ ἡ ἀντιπαράθεση του μέ τή χούντα προσλαμβάνει σαφῆ πολιτικό χαρακτήρα. Ὁ Σύλλογος παίρνει θέση ὑπέρ τῶν φοιτητικῶν αἰτημάτων γιά τήν Ἀνώτατη Παιδεία καί κατά τῆς στρατευσης τῶν φοιτητῶν. Αὐτή τήν περίοδο ὅλα τά θέματα, πού τίθενται μέ ἀνοιχτές ἐκδηλώσεις, ἀποφάσεις τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου καί τῶν γενικῶν συνελεύσεων του ἢ μέ ἄρθρα στό δελτίο, ἀφοροῦν ρυθμίσεις τοῦ χώρου: τήν προκήρυξη ἀρχιτεκτονικοῦ διαγωνισμοῦ γιά δύο δεκαόροφα δημοτικά σχολεῖα 2500 μαθητῶν τό καθένα, ἀναγκαστικές ἀπαλλοτριώσεις γῆς, προβλήματα λαϊκῆς κατοικίας καί περιβάλλοντος, κοινωνικούς ἀγῶνες στό χῶρον πού συμβαίνουν, τήν Ἑλλάδα, τή Χιλή, τή Γαλλία, ἢ ὅπουδήποτε ἄλλου στόν κόσμον.

Μετά τό Πολυτεχνεῖο ἡ σύγκρουση γίνεται ἀνοιχτή, παρεμβαίνει ἡ Ἀσφάλεια καί ἀναπτύσσεται ἐνιαία συλλογική ἀντίδραση τῶν ἀρχιτεκτόνων. Ἐπιχειρεῖται ἀκόμα καί κατάληψη τοῦ ΤΕΕ μέ πρόσχημα — θά τό χαρακτηρίσω ἔτσι — τήν ἐπιβολή τοῦ περίφημου «καπέλου» στήν οἰκοδομή.

Σ' αὐτό τό πολιτικό περιβάλλον καθιερώνεται ἡ πολεοδομία πού ἀποτελεῖ προνομιακή ὁδὸ γιά τή συνάντηση τῶν ἀρχιτεκτόνων μέ τήν κοινωνία καί τήν πολιτική δράση. Ὡς πρὸς τό ἀντικείμενον καί τίς θεματικές τῶν πολεοδομικῶν παρεμβάσεων διαπιστώνεται συνέχεια μέ τή δεκαετία τοῦ '60. Ἦδη, ὅμως, στή δίνη τῶν διεθνῶν κινήματων τῆς δεκαετίας τοῦ '60 ἡ πολεοδομία, ἐμπλουτισμένη θεωρητικά, ἔχει ἀναβαθμιστεῖ πολιτικά καί συχνά ἐπεκτείνεται ὡς ἐκεῖ πού συναντᾶ τήν κοινωνική ἐπανάσταση.

Στά δύο τελευταῖα χρόνια τῆς δικτατορίας καί, κυρίως, μέσα στό Σύλλογον Ἀρχιτεκτόνων ἐγκαθιδρύεται μιά πρωτοκαθεδρία τῆς πολεοδομίας ὡς κοινωνικῆς ἐπιστήμης ἐπὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὡς κοινωνικῆς τέχνης, δῆμιός πού χαρακτηρίζει τή μεταπολιτευτική περίοδο.

Ἀνοίγω ἐδῶ μιά παρένθεση γιά νά σημειώσω ὅτι ἡ συμφιλίωση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μέ τήν πόλη καί ἡ συνείδηση ὅτι μιά χωρική ρύθμιση, πού ἀσφαλῶς προσδιορίζεται οικονομικά καί κοινωνικά, γίνεται ἀντιληπτὴ ὅπωςδήποτε καί ὡς χωρική μορφή, δέν ἀποτελοῦν κοινόν τόπον ἀκόμη καί σήμερα, γιά πολὺ διαφορετικούς

ὅμως λόγους από αυτούς τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Τότε προεῖχε, σωστά θά ἔλεγα, τό ν' ἀσχοληθοῦμε μέ τίς ἀπαλλοτριώσεις τῆς γῆς τῶν ἀγροτῶν πού πραγματοποιοῦσε μέ ἀστυνομικές ἐπεμβάσεις ἢ δικτατορία γιά νά ἐγκατασταθοῦν σέ ἕνα ἤδη βιομηχανικά κορεσμένο περιβάλλον οἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ Λάτση. Τώρα ἔχουν τεθεῖ πολύ περισσότερα ζητήματα. Ἡ, μήπως, ὅπως θά ἔλεγε καί ὁ Μανόλης Ἀναγνωστάκης, τώρα μπορεῖ ὁ καθένας νά μιλά καί κυρίως νά γράφει γιά τήν ἀγωνία τῆς ἐποχῆς, τό ἀδιέξοδο.....⁸

Στό χῶρο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ ἀντιδικτατορικῆς δράσῃ ἐξόπλισε ἀρκετούς μ' ἕνα ἀσίγηστο πάθος γιά τά κοινά πού, ὅμως, ἔπρεπε νά διανύσει γιά νά καρποφορήσει κοινωνικά καί πολιτικά ὅλες τίς δύσβατες καί χαώδεις ἀτραπούς τῆς μεταπολίτευσης. Ἡ συγκρότηση ἑνός ἀριστεροῦ λόγου καθολικοῦ καί ταυτόχρονα ἐντοπισμένου στήν ἀρχιτεκτονική καί τήν πόλη περνοῦσε, τουλάχιστον γιά τούς ἀνθρώπους τῆς δικῆς μου παράταξης, τῆς ἀνανεωτικῆς κομμουνιστικῆς Ἀριστερᾶς, μέσα ἀπό ἀφόρητες ἐσωτερικές καί ἐξωτερικές πιέσεις.

Ἀκολούθως, ἡ ἐνότητα τῶν ἀρχιτεκτόνων γιά τούς κοινούς ἀντιδικτατορικούς σκοπούς ἐξανεμίστηκε μέσα στήν πολυδιάσπαση καί τόν σκληρό ἀνταγωνισμό τῶν παρατάξεων τῆς Ἀριστερᾶς. Ἄλλωστε οἱ ἀρχιτέκτονες ἔγιναν πολλοί κι' ἐπαψαν ν' ἀποτελοῦν ἕνα σχετικά ἑνιαῖο στρῶμα. Οἱ ἐπαγγελματίες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀποσύρθηκαν σταδιακά ἀπό τόν Σύλλογο, ἀργότερα

ἀρκετοί ἀπό τούς στρατευμένους τῆς πολιτικῆς κουράστηκαν ἢ στράφηκαν σέ φορεῖς ἐξουσίας.

Τά πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια ὑπῆρξαν γιά τήν ἀρχιτεκτονική καί τήν πολεοδομία βίαια ἀλλά τελικά δημιουργικά. Δέν εἶναι, λίγο, τό ὅτι ἔστω καί γιά ἕνα μικρό διάστημα ἑκατοντάδες ἀνθρωποι ἀπέδωσαν στήν πολιτική τό κύριο νόημα τῆς ζωῆς τους. Οὔτε εἶναι λίγο τό ὅτι, παρά τίς ἀπερίγραπτες ἀντιμονοπωλιακές καί ἐθνοκεντρικές σχηματοποιήσεις τοῦ ΚΚΕ καί τῶν ὁργανώσεων τῆς λεγόμενης ἄκρας ἀριστερᾶς, δημιουργήθηκαν ἀξιόλογοι πυρῆνες ἀρχιτεκτόνων, ἱκανῶν νά σκεφτοῦν πάνω στά θέματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί πρωτίστως τῆς πόλης. Παρά τήν ἀμετροπέεια καί τίς ἐμφύλιες διαμάχες, οἱ ὁποῖες στηρίχθηκαν σέ μιά πρώτη ὕλη πού φτιάχτηκε στή διάρκεια τοῦ ἀντιδικτατορικοῦ ἀγῶνα, μορφοποιήθηκαν οἱ ἀξίες καί τά προτάγματα πού σήμερα χρειάζεται νά συντηρήσουμε.

Δέν εἶναι ὅτι δέ φοβηθήκαμε. Δέν εἶναι ὅτι δέ μᾶς ἔμεινε μιά γεύση πικρή γιατί ὡς παιδιά πήραμε στίς πλάτες μας μεγάλες εὐθύνες καί ἐνηλικιωθήκαμε ἀναγκαστικά. Ἐκεῖνο, ὅμως, πού πάν' ἀπ' ὅλα μένει εἶναι ὅτι αὐτά πού ζήσαμε ἐκείνη τήν ἐποχή δημιούργησαν γιά πολλούς ἕνα πλούσιο καί πυκνό κόσμο πού ἀκόμα μᾶς τρέφει καί ἀποτελεῖ πυξίδα τῆς ζωῆς μας.

8. Μανόλης Ἀναγνωστάκης, *Τό περιβῶριο '68, '69*.

Οἱ «ἀσυμμόρφωτοι» ἀρχιτέκτονες

τῆς Μαρίας Μαντουβάλου

Οἱ ἀρχιτέκτονες «δέν συνεμορφώθησαν»... συλλογικά, παρ' ὅτι ἡ Ἀσφάλεια τό ζήτησε αὐτό ἐπίμονα ἀπό τόν Σύλλογό τους, τόν ΣΑΔΑΣ, κατά τό τελευταῖο διάστημα τῆς δικτατορίας. Τριάντα χρόνια ἀργότερα, στίς 21 Ἀπριλίου, ἔχει νόημα νά ἀναφερθοῦμε στήν ἱστορία αὐτή τῆς «μῆ συμμόρφωσης». Κυρίως ὅμως, νά ἐπιχειρήσουμε νά σκεφθοῦμε πάνω στά τότε γεγονότα πού, ἐκ τῶν πραγμάτων, συνέπλεξαν τήν πολιτική μέ τόν πολιτισμό — καί ἐννοῶ εἰδικότερα ἐδῶ μέ τήν πολεοδομική καί πολιτική μας κουλτούρα.

Ἄν πάρουμε τήν ἔννοια «πολιτισμός» μέ τήν εὐρεία παραδοχή τῆς, δηλ. ὡς ἔννοια πού ἀγκαλιάζει τό σύνολο

τοῦ τῶν ἐκφάνσεων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τότε οἱ σχέσεις ρύθμισης τοῦ χώρου/πολιτισμοῦ μᾶς εἶναι προφανεῖς.

Κατ' ἀρχήν, οἱ σχέσεις αὐτές μᾶς εἶναι προφανεῖς μέσα ἀπό τίς σχέσεις πού ἄμεσα βιώνουμε στήν καθημερινότητά μας, στούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἡ πόλη οἰκοδομεῖται, ἐπεκτείνεται καί μετασχηματίζεται. Περαιτέρω, ὅμως, γνωρίζουμε ὅτι τό ἰδιαίτερο κλίμα κάθε πόλης, τό ὁποῖο ἀντανακλᾷ «τόν πολιτισμό τῆς», ὅπως μορφοποιεῖται μέσα ἀπό τήν ἰδιαίτερη ἱστορία καί παραδόσεις τῆς, «διαβάζεται» στά κτίρια καί στούς δρόμους τῆς, στήν ὀργάνωση τῶν δραστηριοτήτων τῆς

κ.ο.κ. «Διαβάζεται» δηλ. καί στά χωρικά ἐκεῖνα στοιχεῖα πού ἀπορρέουν ἀπό — καί ἀποκρυσταλλώνουν τίς — κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς καί οἰκειοποίησης τοῦ χώρου καί τίς σχετικές ρυθμίσεις παλαιότερων ἐποχῶν.

Ὁ ἀρχιτέκτονας καί ὁ πολεοδόμος καλοῦνται νά καθοδηγήσουν συνειδητά τίς παρεμβάσεις καί τίς ρυθμίσεις πού μετασχηματίζουν τήν πόλη. Κατανοοῦμε συνεπῶς ὅτι τό πεδίο, ἄν τό δοῦμε στό βάθος πού ὑπονοοῦν οἱ προηγούμενες παρατηρήσεις, ἀπαιτεῖ μεγάλο ἄνοιγμα σέ γνωστικές περιοχές καί ἔρευνα. Κατανοοῦμε ἐπίσης τή γνωστή «πολυπραγμοσύνη» τῶν ἀρχιτεκτόνων, ἀλλά καί γιατί, ἐνῶ οἱ ρυθμίσεις γιά τόν χῶρο συχνά γίνονται ἀντιληπτές ὡς πρός τίς ἄμεσες οἰκονομικές καί (ἴσως) κοινωνικές τους διαστάσεις, δέν γίνονται ἀντιληπτές κατά τίς χωρικές τους ἐπιπτώσεις. Κυρίως δέ κατὰ τίς μακροπρόθεσμες ἐπιπτώσεις τους πού, μέσα ἀπό τήν ἔμμεση ἀλλά σημαντική ἐπίδρασή τους στίς κοινωνικές σχέσεις, ἐνδιαφέρουν περισσότερο ἀπό τήν ἀποψη τοῦ «πολιτισμοῦ», ὅπου ἐδῶ ἐπικεντρωνόμαστε.

Ἡ σχέση μεταξύ χωρικῶν μορφῶν καί κοινωνικῶν πρακτικῶν καί μάλιστα στή μακρά διάρκεια εἶναι ἕνα δυσπρόσιτο θεωρητικά πεδίο, διότι διαμεσολαβεῖται ἀπό πρακτικές καί κοινωνικά ὑποκείμενα πού κινοῦνται σέ πολλά ἐπίπεδα καί δύσκολα μπορούμε νά παρακολουθήσουμε. Θέλω ὅμως ἐδῶ νά τονίσω ὅτι καί ἀπό τήν ἀποψη τῆς πολιτικῆς ἀνάλυσης, τό πεδίο δέ μᾶς εἶναι εὐκόλα προσιτό.

Σπάνια οἱ ἀναλύσεις καταφέρνουν νά ἀναδείξουν καί νά φωτίσουν πίσω ἀπό τούς μετασχηματισμούς τοῦ χώρου τά συμφέροντα καί τίς ὁμάδες πού ἀνταγωνίζονται ἢ διαπλέκονται ὄχι μόνο στό οἰκονομικό, ἀλλά καί στό πολιτικό ἢ ἰδεολογικό πεδίο. Καί ἀκόμη πῶς σπάνια καταφέρνουν νά διαυγάσουν τό ἱστορικό βάθος συμφερόντων καί κοινωνικῶν συμμαχιῶν — ἢ τῆς ἀδράνειας στήν ἀλλαγῆ — πού καθορίζουν τίς διαδικασίες παραγωγῆς καί οἰκειοποίησης τοῦ χώρου.

Ἄς ἐπικεντρωθοῦμε, ὅμως, στά ἑλληνικά πράγματα. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ καί ἐπισημαίνεται ὀλοένα καί περισσότερο σέ διάφορες ἀναλύσεις, ὅτι γύρω ἀπό τά θέματα ὀργάνωσης/οἰκειοποίησης τοῦ χώρου, λειτουργεῖ γενικά ἕνα εἶδος εὐρύτατης «συναίνεσης» ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων συναίνεσης παράδοξης καί ἐνδογενῶς ἀντιφατικῆς — γι' αὐτό ἴσως καί στέρεης — πού περιλαμβάνει τόσο τήν κριτική καί τήν δυσἀρέσκεια, ὅσο καί τήν ἐμμονή στήν διατήρηση τοῦ «στάτους κβό». Ἄφ' ἐνός, δηλαδή, ἀσκεῖται πάντα κριτική γιά τήν ὀργάνωση τῆς ἑλληνικῆς πόλης, ἢ ὅποια καλύπτει ἀνεπαρκῶς τίς ἀνάγκες τῆς κοινωνικῆς/συλλογικῆς ζωῆς καί σέ κάθε κρί-

ση (σεισμοί, πλημμύρες κ.ο.κ.) ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ κοινωνία μας δέν ἔχει δημιουργήσει μηχανισμούς πρόβλεψης καί προγραμματισμοῦ, οὔτε αὐτοματισμούς γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν καθημερινῶν προβλημάτων. Ἄφ' ἑτέρου, ὅμως, κάθε ἀλλαγῆ πού προτείνεται προσκρούει σέ ἀδράνεις καί ἀντιθέσεις πού ἐμποδίζουν τήν πραγματοποίησή της. Τό σύστημα τῆς οἰκοδομῆς φαίνεται ὅτι γιά μιά μεγάλη ἱστορική περίοδο «βόλεψε» — ἄνισα βέβαια καί ὄχι πλήρως — ὅλους τούς ἐνδιαφερομένους. Ὅτι συνέστησε, δηλαδή, ἕνα εἶδος Ἐλάχιστου Κοινοῦ Πολλαπλάσιου γιά ὅλες τίς ὁμάδες πού ἐνεπλάκησαν μέ τήν οἰκοδομή.

Ἡ δικτατορία ἦταν, ἐκ τῶν πραγμάτων, μιά κρίση/ρήξη στή συνέχεια τοῦ συστήματος. Μέ αὐτή τήν ἔννοια, μιά γενιά ἀργότερα, ἡ πολιτική ἀνάγνωση τῶν ἐρωτημάτων καί τῶν ἀπαντήσεων πού δόθηκαν τότε καί ἡ ἀποτίμηση τῶν ὅσων συνέβησαν, μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ χρήσιμη γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ προβληματισμοῦ τῆς Ἀριστερᾶς στά ζητήματα τοῦ χώρου. Ἐδῶ θά ἐπικεντρωθῶμε στή συλλογική πρακτική μέσα ἀπό τόν ΣΑΔΑΣ, προσπαθώντας σέ ἕνα πρῶτο ἐπίπεδο νά ἀνιχνεύσουμε τή σημασία τῶν ἀντιδράσεων στίς ἐπεμβάσεις πού ἔκανε ἡ δικτατορία στίς διαδικασίες ρύθμισης τοῦ χώρου.

Πρέπει ὅμως νά πᾶμε λίγο πρὶν χρονικά, γιατί ἡ συλλογικότητα πού εἶχε οἰκοδομηθεῖ στόν ΣΑΔΑΣ καί λειτούργησε στή φάση τῆς δικτατορίας, συνδέεται ἄμεσα μέ τή λειτουργία τοῦ Συλλόγου στή δεκαετία τοῦ 1960.

Ἀπό τίς ἀρχές τίς δεκαετίας τοῦ 1960 ξεκινᾶ, μέ πολύ δυναμισμό καί πρωταγωνιστές κατ' ἀρχήν τόν ΣΑΔΑΣ καί σέ ἄμεση συνέχειά του τήν Σχολή Ἀρχιτεκτόνων τοῦ ΕΜΠ, ὁ προβληματισμός γιά τήν ὀργάνωση τοῦ χώρου σέ συνάρτηση μέ τούς στόχους τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ στροφή τῶν ἀρχιτεκτόνων τήν ἐποχῆ ἐκείνη πρός τήν Πολεοδομία καί τήν Χωροταξία δέν ἀποτελεῖ, φυσικά, ἰδιαίτερο φαινόμενο τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἰδιαίτερο ὅμως στήν Ἑλλάδα εἶναι τό πολιτικό κλίμα τήν περίοδο αὐτή, ὅπου ἡ σχετική πολιτική φιλελευθεροποίηση συμπίπτει χρονικά μέ τήν πρώτη στροφή τῆς χώρας πρός τήν οἰκονομική ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης — στά πρῶτα της βήματα ἀκόμη — ἐπιτρέποντας ξανά τόν δημόσιο διάλογο. Σ' αὐτό τό κλίμα τοποθετεῖται ἡ ἴδρυση τοῦ Κέντρου Προγραμματισμοῦ καί Ἐρευνῶν (ΚΕΠΕ) τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν (ΕΚΚΕ) καί ἡ ἀνάθεση καί ἐκπόνηση μελετῶν περιφερειακῆς ἀνάπτυξης καί Ρυθμιστικῶν Σχεδίων γιά πολλές ἑλληνικές πόλεις.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ ΣΑΔΑΣ ὀργανώνει ἀπό

τό 1961 ως τό 1966 πέντε πανελλήνια συνέδρια μέ θέματα αναφερόμενα άμεσα στην Πολεοδομία, π.χ. Πολεοδομία και έθνικό πρόβλημα, Λαϊκή Κατοικία και Πολεοδομία, 'Η συμβολή τών Άρχιτεκτόνων και τών Πολεοδόμων στην ανάπτυξη τής χώρας (αυτό στην 'Αθήνα τό 1966).

Οί προσπάθειες τής όλιγομελοϋς, τόν καιρό εκείνο, ομάδας τών αρχιτεκτόνων, ή όποία λειτουργεί στενά σάν έπιστημονική κοινότητα, είναι ένθουσιώδεις και σε μεγάλο βαθμό συλλογικές. Στόχος της είναι ή διαμόρφωση μεθόδων και τεχνικών για τή συστηματική διερεύνηση τών χωρικών, παράλληλα μέ τά οικονομικά, κοινωνικά και ιστορικά δεδομένα και ή μεθόδευση και στηρίξη τών κατάλληλων προτάσεων παρέμβασης. Σημαντικές είναι οι παρουσίες του Γ. Κανδύλη, του 'Α. Προβελέγγιου, του Κ. Δοξιάδη και, από τή Σχολή Άρχιτεκτόνων, του 'Α. Κριεζή, του Κ. Δεσποτόπουλου καθώς και πολλών άλλων τότε νέων, πού εξακολουθούν νά αποτελούν δραστήριο έπιστημονικό δυναμικό στόν τομέα. Τό οικιστικό ζήτημα, ή άνασυγκρότηση τών οικισμών αξιολογούνται ως ιδιαίτερα σημαντικά πεδία τής αρχιτεκτονικής πρακτικής.

Μέσα από μελέτες και διδακτορικά τίθενται τά ζητήματα τής αυθαίρετης δόμησης, τών σχέσεων μεταξύ βιομηχανίας και πόλης, του φυσικού περιβάλλοντος. Έκπονούνται σχέδια νόμου για νά θεσμοθετήσουν επίπεδα σχεδιασμού του «ρυμοτομικού σχεδίου» συνολικότερα τό όποιο ήταν — και ουσιαστικά παραμένει — κύριο έργαλειό έφαρμογής τών ρυθμίσεων για τόν αστικό χώρο.

Πρόκειται για μία έντονη κινητοποίηση τών αρχιτεκτόνων, ή όποία προσπαθεί νά δεί τά έλληνικά πράγματα μέσα από τήν προοδευτική προοπτική τών ευρωπαϊκών και διεθνών προβληματισμών. Δέν συναντιέται, όμως, ή κινητοποίησή τους αυτή σε κανένα σημείο μέ τό λαϊκό κίνημα, τό όποιο άλλωστε, όπως είπαμε και πρίν, δέν αναφέρεται στά θέματα τής οργάνωσης και οικειοποίησης του αστικού χώρου.

Τόν 'Απρίλιο του 1967, ό διάλογος και ή κινητοποίηση τών τεχνικών κόβονται απότομα. Άλλοι μεταναστεύουν κι άλλοι άναγκαστικά σιωποϋν στόν δημόσιο χώρο.

'Η δικτατορία, ύποστηρίζοντας τήν «παλιά καλή» οικονομική συνταγή πού θέλει «νά δουλεύει τό γιαπί», προχωρά σε δύο κινήσεις μέ μακροχρόνιες και σημαντικές συνέπειες για τήν οργάνωση του χώρου:

α) δίνει έναν όροφο τό 1968 μέ τόν Α.Ν. 395, στίς περιφερειακές, ως προς τό κέντρο τής πόλης, συνοικίες,

χωρίς μελέτη και μέ συνοπτικές διαδικασίες. Είναι τό λεγόμενο «καπέλο του Παττακού»,

β) βοηθά άργότερα και μέ τόν νόμο για τά «λυόμενα» στη νομιμοφανή οικοδόμηση και εξάπλωση τών αυθαίρετων και σε άλλα κοινωνικά στρώματα (πέρα δηλ. από τούς εξαθλιωμένους έσωτερικούς μετανάστες τής μεταπολεμικής περιόδου πού ήδη είχαν «βολευτεί» σε μεγάλο βαθμό). Παράλληλα ξεκινάει τήν οικοδόμηση «πύργων» τήν όποία υπερασπίζεται και θεσμικά.

Αυτές οι ένεργειες και ιδιαίτερα οι δύο πρώτες είχαν σημαντικές έπιπτώσεις διότι δραστηριοποίησαν εκ νέου και σε μία προοπτική μεγάλης διεύρυνσης και ανοίγματος προς άλλα κοινωνικά στρώματα πρακτικές ανάπτυξης του αστικού χώρου, πού κατά τήν έπιστημονική/πολιτική συζήτηση έθεωρείτο σκόπιμο νά έλεγχθούν — όπως είπαμε — χωρίς όμως νά έχουν εγκαθιδρυθεί συμμαχίες μέ τό λαϊκό κίνημα. Τίς πρακτικές δηλαδή, εκείνες πού στηρίζονται και διευρύνουν τήν υπερβολική κάλυψη και εκμετάλλευση του αστικού έδάφους και τήν εξάπλωση αστικών λειτουργιών, χωρίς σχέδιο και ύποδομές, μέ κατασπατάληση του φυσικού χώρου.

Οί ρυθμίσεις αυτές τής δικτατορίας είχαν μακροχρόνιες συνέπειες, επηρεάζοντας τίς σχέσεις μας μέ τόν χώρο και σε επίπεδο πολιτισμού. Μπροστά σ' αυτές «τό τάμα του έθνους» και μερικές άλλες «άπόπειρες» πού έχουν χαρακτηριστεί «κίτς» είναι πραγματικά άσήμαντες.

Οί αρχιτέκτονες μένουν άμήχανοι άπέναντι σε αυτά τά μέτρα ρύθμισης του χώρου. Άλλωστε πώς νά αντιδράσουν άφου τά συγκεκριμένα μέτρα έχουν ως στόχο τους τήν πλατεία λαϊκή συναίνεση, ασχέτως τών ευρύτερων συνεπειών στην οργάνωση του χώρου — και από τή φύση τους είναι εύλογο ότι θά τήν άπολαύσουν;

Τό νήμα τής συζήτησης στόν ΣΑΔΑΣ ξαναπιάνεται από τό 1972. Ξεκινάει από έπιστημονικο-κοινωνικά θέματα πού προσεγγίζονται μέ εξαιρετική προσοχή και ποιότητα. «'Ο κοινωνικός ρόλος του Άρχιτέκτονα» μέ όμιλίες του Κ. Δεσποτόπουλου και άλλων ενεργών άκόμη συναδέλφων και εξαιρετικές μεταφράσεις σχετικών κειμένων αποτελεί, παραδείγματος χάρη, αντικείμενο συζήτησης πού κυκλοφορεί μέσω του Δελτίου του ΣΑΔΑΣ. Και άκόμη, στό ίδιο Δελτίο, καταγράφονται προβληματισμοί και πρωτοβουλίες για ζητήματα φυσικού περιβάλλοντος, αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, κοινωνικού έξοπλισμού μέ έμφαση στα κτίρια εκπαίδευσης. 'Ο προβληματισμός, φέρ' είπείν, για τή σχέση μεταξύ αρχιτεκτονικής και φυσικού περιβάλλοντος, όπως άποτυπώνεται στό Δελτίο, είναι σαφώς πιό ένδιαφέρων και ριζο-

σπαστικός από αυτόν πού διατυπώνεται ἀντιστοίχως σήμερα, πού «ή βιώσιμη ἀνάπτυξη» ἔχει καταστῆ ἰδεολογική ὀμπρέλα κάθε ρύθμισης καί πράξης στό χῶρο.

Παρακολουθώντας ἱστορικά τή δραστηριότητα τοῦ ΣΑΔΑΣ ἀπό τό 1972 καί ἔξῃς, μποροῦμε νά ἀνιχνεύσουμε μιά τομή στή δραστηριότητά του τόν Φεβρουάριο τοῦ 1973, πού συμπίπτει μέ τίς στρατεύσεις τῶν φοιτητῶν ἀπό τή χούντα, τίς συγκεντρώσεις στά πανεπιστήμια, τήν «ἐπίσκεψη» τοῦ Παπαδόπουλου στούς πρυτάνεις, τήν κατάληψη τῆς Νομικῆς.

Στή συγκέντρωση γιά τόν ἑορτασμό τῶν 50 χρόνων τοῦ ΣΑΔΑΣ (13-2-73) μιά μεγάλη ομάδα φοιτητῶν τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ζητᾶ ἀπό τό προεδρεῖο νά βγεῖ ἀνακοίνωση τοῦ Συλλόγου γιά τό θέμα τῆς στρατεύσεως τῶν φοιτητῶν. Ὁ Σύλλογος δεσμεύεται καί ἡ ἀνακοίνωση ψηφίζεται ἀπό τήν Γ.Σ. τοῦ Συλλόγου στίς 27-2-73 (μετά δηλαδή ἀπό τά γεγονότα κατάληψης τῆς Νομικῆς) ἀπό τά 300 παριστάμενα μέλη. Ἡ περίοδος μέχρι τόν Νοέμβριο τοῦ 1973, ὅπου καί τά γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου, ἐπισφραγίζεται ἀπό τή μεγάλη δραστηριοποίηση τοῦ Συλλόγου, πού δουλεῦει καί σέ συνεργασία μέ ἀρχιτέκτονες φοιτητές ἢ νέους ἀπόφοιτους· ἐπιτροπές καί συζητήσεις γιά τά σχολεῖα, γιά τά ζητήματα κατοικίας σέ πολιτική βάση μέ ἀναφορές σέ ἄρθρα γιά τούς λαϊκούς ἀγῶνες γιά τήν κατοικία σέ ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης καί στή Χιλή, γιά τόν νέο ΓΟΚ, γιά θέματα ἀρχιτεκτονικῆς κληρονομιάς, γιά τό ἐπάγγελμα καί τίς οικονομικές καί κοινωνικές διαστάσεις τῆς οἰκοδομῆς. Τό καλοκαίρι τό 1973 ξεχωρίζει ἡ μεγάλη δραστηριοποίηση τοῦ Συλλόγου ἐναντίον τῆς «λαίλαπας» τῶν ἀπαλλοτριώσεων πού θέλει νά ἐπιβάλει ἡ χούντα μέ στόχο τήν ἐγκατάσταση κυρίως μεγάλων μονοπωλίων (διυλιστήρια Πετρόλα καί Ἀνδρεάδη, Ναυπηγεῖα Νιάρχου κ.ο.κ.). Δημοσιεύονται ἀφιερῶματα γιά τά θέματα αὐτά στό Δελτίο, πού μοιράζεται στίς σχετικές μεγάλες καί πολύ ριζοσπαστικές συγκεντρώσεις τῶν θιγομένων καί μέλη τοῦ Συλλόγου χαιρετίζουν ἐπίσημα τίς συγκεντρώσεις αὐτές. Εἶναι ἴσως ἡ πρώτη φορά πού οἱ ἀρχιτέκτονες λειτουργοῦν μαζί μέ τό λαϊκό κίνημα. Τό ἴδιο θά συμβεῖ καί ἀμέσως μετά τή μεταπολίτευση στήν περιοχή τοῦ Περάματος, κατά τίς κληρονομήσεις τῶν κατοίκων γιά τίς κατοικίες τους σέ χῶρο πού εἶχαν καταλάβει, ἰδιοκτησίας τοῦ ΟΔΔΕΠ. Καί στίς δύο, ὅμως, περιπτώσεις, ἡ ἀπάντηση διατυπώνεται κυρίως στό ἔδαφος τῆς πολιτικῆς. Παρ' ὅτι

ὑπαρκτό καί παρόν, τό ἰδιαίτερο πεδίο τῆς ὀργάνωσης καί οἰκειοποίησης τοῦ χῶρου δέν κυριαρχεῖ ἐν τέλει. Παραθέτω ἐνδεικτικά τήν εἰσαγωγή ἑνός ἄρθρου γιά τίς ἀπαλλοτριώσεις πού δημοσιεύεται στό Δελτίο τοῦ Συλλόγου τό ὅποιο ἦταν ἔτοιμο νά κυκλοφορήσει τόν Νοέμβριο τοῦ 1973 ἀλλά κυκλοφόρησε τελικά ἀμέσως μετά τήν πτώση τῆς Δικτατορίας.

«Εἶναι κοινότοπο νά ἐπαναλάβουμε ὅτι ἡ κοινωνική διάσταση τοῦ ρόλου πού θέλει νά διαδραματίσει ὁ ἀρχιτέκτονας εἶναι ἀπόλυτα συνδεδεμένη μέ τή στάση του ἀπέναντι σέ θέματα ἄμεσης, κοινωνικῆς πρακτικῆς.

Κάθε θέμα, πού ὁ ἀρχιτέκτονας ἀντιμετωπίζει ἐπαγγελματικά, ἐξαρτᾶται ἀπό τίς σχέσεις καί συγκρούσεις πού ὑπάρχουν κάθε φορά ἀνάμεσα στίς κοινωνικές ομάδες πού σχετίζονται μέ τό θέμα, τή νομοθεσία, τήν ἐξουσία, τό πολιτικό καί κοινωνικοοικονομικό σύστημα (στοιχεῖα πού καθορίζουν τό χῶρο τῆς δράσεως μας): μιά τέτοια διερεύνηση ἑνός θέματος ὀδηγεῖ στή συνειδητοποίηση ὅτι ἡ πολιτική ὑπάρχει στήν ἀρχιτεκτονική πρακτική, ὄχι σάν ἀφηρημένη ἔννοια ἢ σάν ἐπάγγελμα, ἀλλά σάν ἔκφραση τῆς σύγκρουσης ἀντιμαχόμενων συμφερόντων μεταξύ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ομάδων.

Ποῖος εἶναι ὁ κοινωνικός ρόλος τοῦ ἀρχιτέκτονα πού προγραμματίζει γιά τό μέλλον καί «δημιουργεῖ», τήν ἴδια στιγμή πού τά προγράμματά του καί οἱ δημιουργίες του χρησιμεύουν στό νά αὐξάνει ἡ καταπίεση, νά ἀνοίγονται νέοι δρόμοι ἀπ' ὅπου ἡ κυριαρχία θά περάσει πιο εὐκολα καί «ἐπιστημονικά» σέ ὅσους θά τήν ὑποστοῦν;

Ἡ θετική συνεισφορά σ' αὐτά τά σχέδια σημαίνει ἄμεση εὐθύνη γι' αὐτήν τήν ἐξέλιξη.

Ἡ ἀδιαφορία σημαίνει ἀνοχή, ἂν ὄχι καί συνενοχή.

Ἡ διερεύνηση θεμάτων ἄμεσης κοινωνικῆς πρακτικῆς ἀπό τό «γραφεῖο», ἔστω κι ἂν καταλήγει σέ σωστές ἐκτιμήσεις τῶν πραγμάτων, χάνει τήν σημασία της ἂν δέν μετουσιωθεῖ σέ πράξη».

Στά γεγονότα τοῦ Νοέμβρη 1973, ὁ Σύλλογος δραστηριοποιεῖται ἔντονα. Πολλά παρόντα μέλη καί τό διοικητικό συμβούλιο συντάσσουν τήν ἀκόλουθη ἀνακοίνωση γιά τό ραδιοφωνικό σταθμό τῆς κατάληψης:

Ὁ Σύλλογος Ἀρχιτεκτόνων θεωρεῖ ὅτι ἡ κατάληψη τοῦ Πολυτεχνείου ἀπό τούς φοιτητές καί ἡ ἐνεργητική παρουσία τῶν ἐργαζομένων σ' αὐτήν, ἀποτελεῖ ἀτάκτηση γιά τή κατοχύρωση τῆς αὐτονομίας τῶν Ἀνωτάτων Ἐκπαιδευτικῶν Ἰδρυμάτων καί προσπάθεια γιά τή λειτουργία τῶν δημοκρατικῶν διαδικασιῶν στή χώρα μας. Κατακτᾶται ἔτσι τό δικαίωμα τοῦ συνέρχεσθαι στόν πανεπιστημιακό χῶρο καί καταξιώνεται ὁ κοινω-

νικός ρόλος τῶν ΑΕΙ πού συνίσταται στήν ἐνεργητική παρουσία των στά βασικά προβλήματα τοῦ τόπου.

Ὁ Σύλλογος Ἀρχιτεκτόνων συμπαρατάσσεται στόν ἀγώνα ἐναντίον τῆς ἐπέμβασης τοῦ ξένου καί ντόπιου μονοπωλιακοῦ κεφαλαίου πού ἐξασφαλίζεται μέ τήν αὐταρχική καί αὐθαίρετη διακυβέρνηση.

Τέτοιες μορφές δράσης τῶν φοιτητῶν καί τοῦ ἐργαζόμενου λαοῦ ἀποτελοῦν τόν μόνο δυνατό τρόπο γιά τό ἀνοιγμα τοῦ δρόμου τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς χειραφέτησης τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ.

Ἡ Ἐπιτροπή Ἀγώνα καί τό Διοικητικό Συμβούλιο.

Μιά ἐπόμενη καί διακριτή φάση γιά τό Σύλλογο εἶναι ἡ περίοδος ἀπό τό Φεβρουάριο 1974 ἕως τόν Ἰούνιο 1974 καί τήν πτώση τῆς Χούντας. Τά γεγονότα εἶναι τότε καταλυτικά.

Στήν Γενική Συνέλευση καί τίς ἐκλογές τῆς 28-2-1974 ὀρίζεται νέα Γ.Σ. γιά τίς 15-3, ἀλλά ἐν τῷ μεταξύ, ἡ Ἀσφάλεια καλεῖ τόν πρόεδρο καί τόν ἀντιπρόεδρο τοῦ Συλλόγου καί τούς διατάσσει νά συμβάλλουν στήν ἀπομάκρυνση τριῶν ἀνεπιθύμητων μελῶν ἀπό τό Συμβούλιο. Τό Δ.Σ. δέν ἐνδίδει, ἐνῶ τά μέλη του καί τά γραφεῖα τοῦ Συλλόγου παρακολουθοῦνται ἀπό τήν Ἀσφάλεια. Μέχρι τόν Ἰούλιο 1974 μεσολαβοῦν ἔξι μῆνες ἐντατικῆς λειτουργίας τοῦ Συλλόγου σέ κατάσταση ἡμιπαρανομίας, μέ δελτία πού συντάσσονται σέ σπίτια καί τυπώνονται παράνομα, μέ ἀνακοινώσεις καί συλλογές ὑπογραφῶν γιά τή διενέργεια ἐπισήμων συνελεύσεων καί ἐκλογῶν.

Ἀπό τό Μάρτιο διακρίνεται ἡ δραστηριοποίηση τοῦ ΣΑΔΑΣ σέ συνεργασία μέ τούς ἄλλους κλάδους τῶν τεχνικῶν, κάτω ἀπό συνθήκες ἡμιπαρανομίας ἐπίσης, ἐναντίον τοῦ Ν.Δ.333/74 «περί ἐπιβολῆς τέλους στίς οἰκοδομές» — ὀνομάστηκε ἐπίσης «καπέλο» — καί ἄλλων ἀποφάσεων πού εἶχαν στόχο νά ἀναστείλουν πλήρως τήν οἰκοδομική δραστηριότητα. Καί οὐσιαστικά, ἡ πρώτη «ἐπίσημη» συνεδρίαση τοῦ Δ.Σ. γίνεται στίς 25-7-1974, μετά τήν πτώση τῆς χούντας πλέον, μέ θέμα «Ἡ θέση τοῦ ΣΑΔΑΣ μετά τίς τελευταῖες ἐξελίξεις στόν τόπο» καί μέ συμμετοχή πολύ μεγάλου ἀριθμοῦ συναδέλφων.

Πέρα ἀπό τίς συγκεκριμένες θέσεις τοῦ Συλλόγου Ἀρχιτεκτόνων ἐνάντια στήν δικτατορία, ἔχει σημασία νά τονιστεῖ ὅτι ἡ δραστηριότητά του στό διάστημα Φεβρουαρίου 1973-Ἰουλίου 1974, καί ἀκολούθως ὡς τίς κινητοποιήσεις τοῦ Περάματος τό 1975, γιά πρώτη καί ἴσως μόνη φορά στήν ἱστορία του στρέφεται προνομικά σέ θέματα πού (θεωροῦσε ὅτι) μπορούσαν ἄμεσα νά τόν συνδέσουν μέ τό λαϊκό κίνημα, πράγμα τό ὁποῖο

διαπιστώνεται καί μέσα ἀπό τή θεματολογία καί τόν τρόπο σύνταξης τῶν ἄρθρων, τήν κυκλοφορία τοῦ Δελτίου καί τήν ἐν γένει πρακτική του. Οἱ ἀρχιτέκτονες φαίνεται νά ἐγκαταλείπουν τότε τόν ιδιαίτερο καί προνομιακό γιά τήν ἐποχή ἐκείνη ρόλο τους καί νά ἐπιδιώκουν νά συντονιστοῦν μέ τά ριζοσπαστικά πολιτικά κινήματα, βρίσκοντας τήν ἐπαφή τους πάνω σέ θέματα πού ἔχουν μέν σχέση μέ τόν χῶρο, ἀλλά προσφέρονται κυρίως γιά πολιτική ἀντιπαράθεση μέ τήν κρατική ἐξουσία.

Συμπερασματικά:

Μποροῦμε, ἴσως, νά καταλήξουμε στό ὅτι ἡ δικτατορία ἀνέκοψε μιά ἐνδιαφέρουσα συζήτηση καί ἀναζήτηση πρακτικῶν γιά τίς διαδικασίες ρύθμισης τοῦ χῶρου στήν Ἑλλάδα, οἱ ὁποῖες εἶχαν τήν ἀφετηρία τους στό κλίμα τῆς πρώτης μετεμφυλιακῆς φιλελευθεροποίησης. Συγχρόνως ἡ ἐξουσία τῶν συνταγματαρχῶν προχώρησε σέ σημαντικά βήματα πού εὐνόησαν τήν ὑπερεκμετάλλευση τοῦ ἀστικοῦ χῶρου καί τήν ἀναρχική ἐπέκτασή του, σέ μία φάση κρίσιμη, πού εἶχε μετά πολλαπλασιαστικά ἀποτελέσματα.

Οἱ ἀρχιτέκτονες δραστηριοποιήθηκαν στόν Σύλλογο τους σέ μιά ἐντελῶς ριζοσπαστική πολιτική προοπτική, πού τούς ἔφερε πρόσκαιρα κοντά στά λαϊκά κινήματα. Ἡ προσέγγιση αὐτή, ὅμως, πραγματοποιήθηκε κυρίως στό εὐρύτερο πολιτικό πεδίο καί δέν μπόρεσε νά διατηρηθεῖ ὅταν ἡ δημοκρατία ἐπανῆλθε. Τά προβλήματα, βέβαια, πού ὄλοι γνωρίζουμε ὅτι ὑπάρχουν στίς διαδικασίες ὀργάνωσης καί οἰκειοποίησης τοῦ χῶρου παραμένουν. Ὅταν, ἐν τούτοις, οἱ ἀρχιτέκτονες τοποθετοῦνται ἀπέναντι σ' αὐτά, ἡ θέση τους μοιάζει νά βρίσκεται ἀπό τήν πλευρά τῆς ἐξουσίας καί τῆς τεχνοκρατίας, σέ σχέση μέ τίς λαϊκές διεκδικήσεις.

Μποροῦμε ἐν τέλει νά θεωρήσουμε ὅτι ἡ δικτατορία μέ τίς πρακτικές της στά ζητήματα ρύθμισης τοῦ χῶρου συνέβαλε ἀποφασιστικά στή διεύρυνση καί τή διατήρηση σέ μακρά διάρκεια τῶν διαδικασιῶν πού συνυφαίνονται μέ τά προβλήματα ὀργάνωσης καί οἰκειοποίησης τοῦ χῶρου; Ἡ μήπως δέν ἔκανε παρά, κι αὐτή μέ τή σειρά της, τή δική της ἐκμετάλλευση τῆς συνταγῆς «σπέκουλα στή γῆ καί αὐθαίρετα» πού τόσο καλά γνωρίζουν οἱ ἐξουσίες στήν Ἑλλάδα; Τό ζήτημα εἶναι βασικό, ἐνδιαφέρον καί ἀνοικτό.

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ, ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

Τό Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης καί ἡ ἄνθιση τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου

τῆς Μαρίας Κατσουνάκη

Ποιός θά ἦταν ὁ καλύτερος τρόπος νά μιλήσει κανεῖς γιά μιά περίοδο, στή διάρκεια τῆς ὁποίας ὁ ἑλληνικός κινηματογράφος ἔζησε συμπτυκνωμένα ὄχι μιά ἀλλά πολλές ζωές; Ἀπό τό 1966 καί ὡς τό τέλος, περίπου, τῆς δεκαετίας τοῦ '70 ἀφ' ἑνός συναντᾶμε τόν θρίαμβο καί τόν θάνατο τοῦ ἐμπορικοῦ κινηματογράφου, ἀφ' ἑτέρου τή γένεση, τήν ὠρίμανση καί τήν ἐπιβολή τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κινηματογράφου (NEK) ἀλλά ταυτόχρονα καί τήν κατακόρυφη πτώση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰσιτηρίων. Ἴσως δέν ὑπῆρξε περίοδος στήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς κινηματογραφίας περισσότερο πλήρης σέ γεγονότα μεστά καί καθοριστικά γιά τή μετέπειτα ἐξέλιξη τοῦ κινηματογράφου μας.

Σκέφτηκα ὅτι ἕνα πολύ σύντομο ἡμερολόγιο, μιά κωδικοποιημένη καταγραφή αὐτῆς τῆς πορείας, μέσα ἀπό τό Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης, εὐαίσθητο παλμόγραφο τάσεων, ἀντιθέσεων καί ἀντιστάσεων, θά ἔδινε ἴσως μιά εἰκόνα τῆς ἀνόδου καί τῆς πτώσης τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου, εἰκόνα πού μπορεῖ νά διαβαστεῖ ὅμως καί ἀντίστροφα, ὡς «πτώση καί ἄνοδος» του. Παράλληλα, ἡ ἀναδρομή σ' αὐτήν τήν ἑπταετία τοῦ Φεστιβάλ θά ἐπέτρεπε τήν ἀδρή διαγραφή τοῦ περάσματος ἀπό τόν παλιό, θλιβερά ἐξαντλημένο καί χονδροειδῶς συμβιβασμένο κινηματογράφο, στόν νέο, κοινωνικά εὐαίσθητοποιημένο, πολιτικά ὄριμο καί αἰσθητικά ἀπολύτως διαφοροποιημένο.

Ἔτος ἑναρξης τό 1966, ἱστορική χρονιά τόσο γιά τό ἑλληνικό σινεμά ὅσο καί γιά τήν πορεία τοῦ θεσμοῦ τοῦ Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐτήσια παραγωγή φτάνει τό '66 τίς 117 ταινίες - ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός μέχρι σήμερα - μέ ταινίες, βέβαια, στή συντριπτική πλειοψηφία τους, καθαρά ἐμπορικές. Ἡ «Ἑβδομάδα» μετονομάζεται σέ Φεστιβάλ καί ἀναδύεται μιά νέα γενιά σκηνοθετῶν μέ διαφορετικές θεματικές καί αἰσθητικές ἀναζητήσεις: Ἀλ. Δαμιανός μέ τό «Μέχρι τό πλοῖο», Τ. Κανελλόπουλος μέ τήν «Ἐκδρομή», Ρ. Μανθούλης μέ τό «Πρόσωπο μέ πρόσωπο». Τό κοινό ἀγκαλιάζει τόν

«Τζίμη τόν τίγρη» τοῦ Π. Βούλγαρη. Ἡ κριτική ἐπιτροπή ἀποτελεῖ ἐγγύηση ποιότητας: Χατζιδάκις, Τσαρούχης, Λαμπέτη, Μπακογιαννόπουλος. Ὅμως, στήν τελική ἐπιλογή αὐτοί μειοψηφοῦν καί, ἐν μέσῳ ἀποδοκιμασιῶν, τό πρῶτο βραβεῖο ἀπονέμεται σέ μιά παραγωγή τοῦ Τζέιμς Πάρις, τό «Ἐεχασμένοι ἦρωες». Στήν πρεμιέρα τῆς ταινίας ὁ Πάρις ἐπιστρατεύει φαντάρους καί ἕνα τάνκ γιά νά δώσει χρῶμα στή βραδιά!

1967: Δικτατορία: ἡ φόρα ἀναχαιτίζεται, οἱ αὐταπάτες διαλύονται. Μουδιασμένο καί τό Φεστιβάλ Κινηματογράφου. Τό βραβεῖο καλύτερης καλλιτεχνικῆς ταινίας (νέος διαχωρισμός) πηγαίνει στίς «Σιλουέτες» τοῦ Κ. Ζώη καί ἀρτιότερης παραγωγῆς στόν «Πυρετό στήν ἄσφαλτο» τοῦ Ντ. Δημόπουλου.

1968: «Οἱ νέοι πεθαίνουν στή Θεσσαλονίκη»: εἶναι τό σλόγκαν τοῦ ἐξώστη, πού ἀποδίδει τό πνεῦμα τοῦ 9ου Φεστιβάλ. Οἱ μικρομηκάδες ξεχωρίζουν, δίνουν τόν τόνο, ἀνεβάζουν τή θερμοκρασία: ὁ Ἀγγελόπουλος μέ τήν «Ἐκπομπή», οἱ Σφήμας-Τορνές μέ τό «Θηραϊκό Ὄρθρο», οἱ Παπαστάθης-Αὐγερινός μέ τήν «Ὀδὸ Ἐρμού». Ἡ κριτική ἐπιτροπή τῆς χρονιάς ἐκείνης ἀγνοεῖ τά πάντα καί ψηφίζει Πάρις γιά ἀκόμα μιά φορά: «Στά σύνορα τῆς προδοσίας», ταινία ἀπόλυτα ἐναρμονισμένη μέ τό προπαγανδιστικό ὕφος τῆς χούντας. «Αἶσχος», διαμαρτύρεται τό κοινό.

1969: Τό Φεστιβάλ κλείνει ἄδοξα τήν πρώτη δεκαετία του. Ἡ προκριματική ἐπιτροπή κόβει, μέ κριτήρια ἀμιγῶς πολιτικά, τήν «Ἀνοιχτή ἐπιστολή» τοῦ Γιώργου Σταμπούλοπουλου. Βραβεύεται τό «ΟΧΙ», παραγωγῆς καί πάλι Τζ. Πάρις.

1970: Ἡ χρονιά τῆς «Ἀναπαράστασης» τοῦ Θ. Ἀγγελόπουλου συνιστᾷ τήν ἀφετηρία τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου. Τό κοινό, μέ τήν ἴδια ἔνταση πού χειροκροτεῖ τό νέο, ἀποδοκιμάζει τό παλιό καί κατεστημένο. Οἱ ἀντιδράσεις στόν ἐξώστη παίρνουν σιγά σιγά μορφή ἀντίστασης. Ὁ ἐξώστης ἀποκτᾷ λόγο καί πολιτική συνείδηση. Τά βραβεῖα σέ αὐτό, τό 11ο Φε-

στιβάλ, μοιράζονται ή «Αναπαράσταση» (ως καλλιτεχνική ταινία) και ο «Αστραπόγιαννος» (ως άρτιότερη παραγωγή).

1971: Τό «Φεστιβάλ τής όργής». Έπισφραγίζεται από τούς τελευταίους σπασμούς μιās γενιάς παραγωγών και σκηνοθετών που άπέρχεται από τό Φεστιβάλ αλλά και από τόν κινηματογράφο, έν μέσω των άποδοκιμασιών του Β' έξώστη («Παπαφλέσας» του Πάρις, «Καταναλωτική κοινωνία» του Κ. Καραγιάννη). Είται ή χρονιά τής «Εύδοκίας» του Άλ. Δαμιανού που καταχειροκροτείται αλλά δέν βραβεύεται, του «Τί έκανες στόν πόλεμο Θανάση» του Ντ. Κατσουρίδη, τό όποιο προκαλεί συνωστισμό στα ταμεία και εκδηλώσεις ένθουσιασμού για τόν πρωταγωνιστή του, Θανάση Βέγγο. Τό Φεστιβάλ αλλάζει προσανατολισμό και τό δηλώνει εύθαρως.

1972: Τό Φεστιβάλ παραδίδεται επίσημως στη νέα γενιά. Συνωστισμός: «Προξενίό τής Άνας», «Ναί μέν αλλά», «Μέρες του '36», «Θανάση πάρε τό όπλο σου». Η άναμνηστική φωτογραφία των βραβευμένων παραμένει ιστορική. Δέ λείπει κανείς από τό κάδρο: Βούλγαρης, Τάσιος, Άγγελόπουλος, Κατσουρίδης, Βέγγος, Βαγενά, Παπαστάθης...

1973: Ζωντανό και ταραχώδες. Κανείς δέν άμφιβάλλει ότι ό Β' έξώστης χρησιμεύει και ως βήμα κατά τής δικτατορίας. Κριτική έπιτροπή και κοινό συμπύπτουν στις έπιλογές τους: «Λάβετε θέσεις» του Θ. Μαραγκού, «Ίωάννης ό βίαιος» τής Τώνιας Μαρκετάκη. Άγνοείται μόνον ό «Τόπος Κρανίου» του Κ. Άριστόπουλου.

1974: Τό πρώτο ελεύθερο Φεστιβάλ μετά τήν έπταετία. Κυριαρχεί ή ένταση, τό κλίμα ταραγμένο, φορτισμένο. Ό έξώστης άπονέμει τά δικά του βραβεία. Πρόεδρος τής κριτικής έπιτροπής είναι ό Παύλος Ζάννας. Τό «Κιέριον» του Θεού και τό «Μοντέλο» του Σφήκα μοιράζονται τό βραβείο καλύτερης καλλιτεχνικής ταινίας. Τά «Μέγαρα» των Τσεμπερόπουλου και Μανιάτη μαζί μέ τό «Γάζωρο Σεργών» του Τ. Χατζόπουλου μοιράζονται τό βραβείο άρτιότερης παραγωγής. Παρόντες και οι Ν. Παναγιωτόπουλος μέ τά «Χρώματα τής Ίριδος» και Τ. Ψαρράς μέ τό «Δι' άσήμαντον άφορμήν».

Η γενιά του ΝΕΚ

Η σύντομη και άποσπασματική αυτή καταγραφή τής κρίσιμης για τόν ελληνικό κινηματογράφο έπταετίας '67-'74 του Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης έπιτρέπει τήν έξαγωγή όρισμένων διαπιστωτικών παρατηρήσεων:

Τή στιγμή που ό ΝΕΚ κάνει τήν επίσημη είσοδό του στην όθόνη μέ τήν «Αναπαράσταση», ό έμπορικός κινηματογράφος εκτοξεύεται στην κορυφή μέ τήν «Ύπολοχαγό Νατάσα» και τά 751.117 εισιτήρια που αυτή κόβει — ρεκόρ έως πριν από δύο χρόνια που ένέσκηψε τό «Safe sex». Ένώ όμως ή πορεία του πρώτου είναι άνοδική, καταξιώνεται και έπιβεβαιώνεται μέσα στη δεκαετία του '70, ή πορεία του δεύτερου είναι πτωτική. Στην πτώση βοηθάει επίσης ή έξάπλωση τής τηλεόρασης και ή άλλαγή των συνηθειών του κοινού. Τά ένδιαφέροντα μετατοπίζονται καθώς ή μικρή όθόνη έγκαθίσταται ως νέος τρόπος ψυχαγωγίας. Δέν είναι καθόλου τυχαίο τό γεγονός ότι, σύν τω χρόνω, όσο αυξάνονται οι δέκτες, τόσο μειώνονται τά κινηματογραφικά εισιτήρια.

Μέσα από τό Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης γίνεται όρατό τό αίσθημα αντίστασης των νέων κινηματογραφιστών και του κοινού του έξώστη κατά τής χούντας. Η γενιά του ΝΕΚ είναι ζυμωμένη μέ τά ιδεολογικά ρεύματα τής Ευρώπης, ιδίως του γαλλικού Μάη, και μέ τούς μορφολογικούς νεωτερισμούς τής κινηματογραφικής τέχνης. Οι κινηματογραφιστές της ξεκινούν ως υπόκωφο ρεύμα μέ μικρού μήκους ταινίες μέσα στη δεκαετία του '60, για νά έξελιχθούν σε κύμα «νέο», όρμητικό και άνατρεπτικό στη δεκαετία του '70. Κινηματογραφούν μιά «άλλη Ελλάδα». Ρεαλισμός και ποιητικό διαφορούμενο, αυθεντικότητα τοπίων, έσωτερικών και έξωτερικών, ειρωνεία και σαρκασμός, άμεσότητα στην καταγραφή τής κοινωνικής πραγματικότητας. Ένα πνεύμα συνειδητοποίησης και άναθεώρησης, επανεξέτασης τής ελληνικότητας, τής παράδοσης αλλά και τής ιστορίας διατρέχει τό έργο των νέων αυτών σκηνοθετών, που μετονομάζονται σε «δημιουργοί» (μεταφορά του γαλλικού «auteur»).

«Οι ιστορίες υποχωρούν μπροστά στα θέματα, τό δράμα και ή δράση δίνουν τή θέση τους στόν χρόνο και στό βίωμα», όπως σημειώνει και ό Γ. Μπακογιαννόπουλος. Ό κινηματογράφος του δημιουργού άντικαθιστά τήν έκδοχή του σκηνοθέτη-τεχνίτη, οι ελληνικές ταινίες άποκτούν έναν «δοκιμακό» χαρακτήρα. Έκφραστής αλλά και φιλόξενη στέγη των καινούργιων τάσεων στό χώρο του κινηματογράφου — και όχι μόνο — είναι τό περιοδικό Σύγχρονος Κινηματογράφος που αρχίζει νά εκδίδεται τό 1969. Ό γόνιμος διάλογος που προκύπτει μέσα από τίς σελίδες του καθιερώνει μιά νέα γενιά κινηματογραφικών κριτικών και θεωρητικών. Μέσα σε αυτήν τήν έπταετία, τό ελληνικό σινεμά αλλάζει φυσιογνωμία, νοοτροπία, έσωτερική δομή, προοπτική.

Ἀπό τούς ἠθοποιούς «παλαιᾶς κοπῆς», ἐκεῖνος πού βγαίνει ἀλώβητος ἀπό τούς ἰσχυροὺς κραδασμούς, τίς ἀνατροπές, τίς ἀνόδους καί τίς πτώσεις, καί μέ ἐνισχυμένη μάλιστα τή δημοτικότητα του, εἶναι ὁ Θανάσης Βέγγος. Δημιουργικός κωμικός, ἀποδίδει μοναδικά τόν τύπο τοῦ στριμωγμένου, ἀνήσυχου ἀλλά καί πολυμήχανου Ἑλληνα, Καραγκιόζη μαζί καί Ὀδυσσεά. Τό «Τί ἔκανες στόν πόλεμο Θανάση» περνᾶ στήν πρώτη θέση στόν πίνακα τῶν εἰσιτηρίων, ὑποσκελίζοντας τήν παντοδύναμη Ἀλίκη Βουγιουκλάκη (640.000 εἰσιτήρια γιά τήν ταινία τοῦ Κατσουρίδη ἔναντι 282.000 γιά τήν «Ἀλίκη δικτάτορα»).

Ἡ δεκαετία τοῦ '70 ἀνήκει ὀλοκληρωτικά στόν ΝΕΚ. Ἐνα ἀπό τά βασικότερα χαρακτηριστικά του, πού τόν διαφοροποιεῖ ἀπό τόν ἐμπορικό κινηματογράφο, ἐκτός ἀπό τή θεματολογία καί τήν αἰσθητική, εἶναι καί ἡ μορφή τῆς παραγωγῆς. Οἱ παραδοσιακοί παραγωγοί (Φίνος, Πάρις κ.ο.κ.) ἐγκαταλείπουν, οἱ νέοι σκηνοθέτες παίρνουν στά χέρια τους τόν πλήρη ἔλεγχο, διοικητικό καί οἰκονομικό, τῶν ταινιῶν τους. Αὐτοχρηματοδοτοῦνται, δανεῖζονται, στηρίζονται πολύ στήν ἐθελοντική ἐργασία συναδέλφων καί φίλων· μιά διαδικασία πού ἐπιβαρύνει μέν τόν σκηνοθέτη, τοῦ προσφέρει, ὅμως, ἀπόλυτη ἐλευθερία ἐκφρασης.

Ἡ ἀναφορά στή δεκαετία τοῦ '70 θά παρέμενε ἔλλιπής δίχως μιά στάση στή χρονιά '75-'76, πού εἶναι ἡ πλέον πολιτικοποιημένη στόν ἐλληνικό κινηματογράφο. Ὁ κόσμος διψᾷ γιά πολιτικά μηνύματα κι ἡ πλειονότητα τῶν ταινιῶν ἔχει ἔντονο πολιτικό χαρακτήρα, ἀκόμη καί οἱ κωμωδίες. Τό Φεστιβάλ τοῦ '75 ἀνήκει στόν

«Θίασο», πού ἀποσπᾶ ἕξι συνολικά βραβεῖα. Στό πνεῦμα τῶν ἡμερῶν καί ὁ «Ἀγώνας», παραγωγή τῆς ομάδας τῶν ἕξι (Γιαννικόπουλος, Ζαφειρόπουλος, Θανάσουλας, Μαραγκός, Οἰκονομίδης, Παπανικολάου). Τό Γ' βραβεῖο ἀποσπᾶ ἡ πειραματικοῦ χαρακτήρα «Βιογραφία» τοῦ Θανάση Ρεντζῆ. Εἶναι μιά χρονιά ἀναβρασμοῦ, ζυμώσεων, ἀνάγκης τῶν δημιουργῶν νά ἀκουστεῖ ἡ φωνή τους, τοῦ κοινοῦ νά ἀκούσει ὅ,τι ἔχει στερηθεῖ.

Ἀλλά ἡ μεταπολίτευση δέ σήμανε «φτοῦ ἑλευθερία» γιά τό ἐλληνικό σινεμά. Ὁ «Θίασος» τοῦ Ἀγγελόπουλου εἶναι μιά ἀπό τίς πρῶτες ταινίες πού διαπιστώνουν ὅτι ὀρισμένα πράγματα παραμένουν «σταθερά». Ἡ δεξιά ἀρνεῖται στήν παραγωγή νά ἐκπροσωπήσει ἐπίσημα τή χώρα μας στό Φεστιβάλ τῶν Καννῶν. Ἡ Γενική Γραμματεία Τύπου καί Πληροφοριῶν... διευκρινίζει: «... Εἰδικῶς διασύρεται τό πρόσωπον τοῦ στρατάρχου Παπάγου. Εἶναι ἀδύνατον νά δίδεται ἐπίσημος ὑποστήριξις εἰς ταινίας αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν μονομερῶς τήν πρόσφατον πραγματικότητα. Διά νά τό ἀντιληφθεῖ κανεῖς αὐτό, ἀρκεῖ νά φαντασθεῖ πόσος θόρυβος θά ἠγεῖρετο ἀπό τούς σήμερον διαμαρτυρούμενους ἐάν ἐνεκρίνετο ἡ ἐπίσημος ἀντιπροσώπευσις τῆς Ἑλλάδος εἰς τάς Κάννας ἀπό ταινίαν μέ θέμα λ.χ. τήν σφαγὴν τοῦ Μελιγαλά ἢ τόν φόνον τοῦ συνταγματάρχου Ψαρροῦ».

Ὁ «Θίασος» προβάλλεται στίς Κάννες χωρίς νά ἐκπροσωπήσει τή χώρα μας, ἀποσπᾶ τό εἰδικό βραβεῖο τῶν κριτικῶν καί ἀκολουθεῖ μιά ἐντυπωσιακή διεθνή καριέρα. Στήν Ἑλλάδα κόβει 186.620 εἰσιτήρια, ὅταν ἄλλες ταινίες τοῦ ΝΕΚ δέν ξεπερνοῦν τά 10.000 εἰσιτήρια...

Ἡ μικρὴ ὀθόνη στή δικτατορία

τῆς Ρένας Θεολογίδου

Ἡ ἱστορία τῆς τηλεόρασης στήν Ἑλλάδα τυπικά ἀρχίζει τό 1951. Ἄν καί οἱ ριπές τῶν ὄπλων τοῦ Ἐμφυλίου ἀντηχοῦν ἀκόμα στά αὐτιά τῶν Ἑλλήνων, οἱ νικητές σκέφτονται ὅτι τό μήνυμα τῆς νίκης ἐπὶ τῶν ἀριστερῶν καλό θά ἦταν νά μεταδοθεῖ καί ραδιοτηλεοπτικά. Μέ τό νόμο 1663 τοῦ '51 προβλέπεται λοιπόν ἡ ἴδρυση καί ἡ λειτουργία ραδιοτηλεοπτικῶν σταθμῶν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων.

Οἱ ραδιοφωνικοί σταθμοὶ τῶν «Ἐνόπλων» κυριαρχοῦν σύντομα ἀπό τίς πρωινές ὥρες σ' ὀλόκληρη τήν ἐπικράτεια ἐκπέμποντας λαϊκά τραγούδια μέ σαφεῖς τουρκικές ἐπιρροές καί προπαγανδιστικά πολιτικά σχόλια. Τό δεύτερο συνθετικό τοῦ πράγματος πού ἀφορᾶ, ὅμως, στήν τηλεόραση ἀργεῖ ἀκόμη νά μπεῖ στή ζωὴ μας. Τό ραδιοφωνικό «σχόλιον τοῦ ἐργάτου» καί τό «σχόλιον τοῦ ἀγρότου», μέ τή διαφώτιση ὅλων τῶν ἐπαγγελματικῶν

τάξεων κατά σειρά, μεταδίδονταν κυρίως τά άπογεύματα πού οί ταλαιπώροι έργάτες καί άγρότες έπέστρεφαν σπίτι τους ξεθεωμένοι.

Ή τηλεόραση τών Ένόπλων Δυνάμεων πού όνειρευόταν ή τότε ήγεσία του στρατού θά χρειαζόταν δεκαέξι όλόκληρα χρόνια γιά νά εκπέμψει. Έξέπεμψε, όμως, τελικά καί ακριβώς όπως τήν είχαν όνειρευτεί. Μέ σπολές, μέ έμβατήρια, μέ τά όλα της... Κι αν τό ραδιόφωνο στή χώρα μας γεννήθηκε επί Μεταξά, ή τηλεόραση άπλώθηκε επί άπριλιανής δικτατορίας.

Οί συνταγματάρχες τής χούντας, κοντά σέ όλα τά υπόλοιπα πολιτικά τους προβλήματα, είχαν κι ένα άλλο μεγάλο πρόβλημα, ένα πρόβλημα αισθητικής. Έγκλωβισμένοι μέσα στό τελείως κλειστό σύστημα πού λέγεται στρατός δέν είχαν καμία έπαφή μέ τίποτα άλλο. Όλη τους ή ζωή ως τό '67 ήταν περιορισμένη σέ κηρύγματα ένθικοφροσύνης καί άντικομμουνισμού. Ή πλειοψηφία τών αξιωματικών τής έποχής εκείνης ήταν άπόφοιτοι Δημοτικού. Αύτά ήταν τά χέρια στά όποια έπεσε ή τηλεόραση κατά τά πρώτα ευάισθητα χρόνια τής παιδικής της ήλικίας.

Ή αισθητική τής χούντας ήταν ή αισθητική τής σχολικής παράστασης τής 25ης Μαρτίου. Καί σιγά-σιγά μαζί μέ αυτήν συνέπλευσαν τά «Δίχτυα τής άράχνης» του Τζαίημς Πάρις, όπου βλέπαμε κομμουνιστές κατασκόπους νά έπιβουλεύονται συνεχώς τήν 'Ελλάδα' άργότερα, δέ, ήρθαν καί «έπιστημονικότερες» συνταγές.

Ό Γεωργαλάς, διαπιστώνοντας μέχρι τό '68-'69, περίοδο του προπαγανδιστικού βομβαρδισμού καί τών «Διχτυών τής άράχνης», ότι οί δέκτες πού είχαν άγοραστεί ήσαν πολλοί λίγοι καί ή διασπορά του μέσου περιορισμένη, προσκάλεσε Άμερικανούς έπικοινωνιολόγους οί όποιοι του συνέστησαν τά αυτόνοητα: πρόγραμμα μέ έπιθεωρήσεις, τηλεπαιχνίδια καί κυρίως ποδόσφαιρο.

Όλοκληρώνοντας χτές τήν προετοιμασία μίας έκπομπής, πού θά προβληθεί αύριο, γιά τή λογοκρισία στή χούντα, είχα μία συνομιλία μέ τόν Γιάννη Καψή, ό όποιος μου είπε, πόσο είχε αϊφνιδιαστεί, όταν ένα άπόγευμα, βγαίνοντας γιά καφέ στό Κολωνάκι, είδε τήν Άθήνα έντελώς άδεια. Ρώτησε τό γκαρσόνι τί γίνεται κι αυτό του άπάντησε πώς έχει μάτς, παίζει ό Παναθηναϊκός μέ τή Δυναμό. «Μου ήρθε», καταλήγει στή συνέντευξή του ό Καψής «νά έπιστρέψω στόν Κορυδαλλό». Όπου τό περιβάλλον ήταν άπείρως πιό υγιές, θά συμπλήρωνα εγώ. Έκείνο πού μου έκανε έντύπωση κατά τήν έρευνα γι' αυτή τήν έκπομπή ήταν ή διαπίστωση ότι ή λογοκρισία τής δικτατορίας δέν έκανε σέ κανέναν χατίρια.

Ή σχετική έπιτροπή δέν έλεγχε μόνον τό «Έκείνος κι εκείνος». Έλεγχε τά πάντα, από τό «Έκείνος κι εκείνος» μέχρι τόν περίφημο «Άγνωστο Πόλεμο» τόν «Άγνωστο Πόλεμο» τόν όποιο οί αξιωματικοί λάτρευαν, γιατί όλοι φαντάζονταν τους έαυτούς τους ως Βαρτάνηδες, καί παρ' όλα αυτά, έπίσης τόν λογοκριναν. Είχαν διορθώσεις επί διαφόρων διαδικαστικών ζητημάτων, ότι άς πούμε αυτό τό χαρτί δέν έπρεπε νά είναι στό σπίτι του Βαρτάνη αλλά στό έπιτελείο ή άντιρρήσεις επί θεμάτων ήθικής. Γιά μία γυναίκα δέν μπορούσε νά άκουστέι ότι πήγε μέ άγνωστους στόν πόλεμο γιά νά θρέψει τά παιδιά της. Όλα αυτά σημειώνονταν στήν πρώτη σελίδα του σεναρίου δι' έρυθράς μολυβδίδος, όπως έπεσήμαιναν, καί έπρεπε νά άπαλειφθούν γιά νά πάρει τό κείμενο τή σφραγίδα τής έγκρισης' ή όποία βέβαια, στόν «Άγνωστο πόλεμο» έμπαινε έν τέλει πάντοτε, σέ αντίθεση μέ τό «Έκείνος κι εκείνος» πού κατά διαστήματα κοβόταν καί έπανερχόταν, κυρίως χάρη στόν παραγωγό τής έκπομπής, τόν Νικολαρέα, ό όποιος διατηρούσε άριστες σχέσεις μέ τή χούντα.

Στή σχέση αυτή κρύβεται καί τό μέγα μυστήριο τής μετάδοσης του «Έκείνος κι εκείνος», πού πραγματικά άποτελούσε όαση μέσα στήν υπόλοιπη έπταετία. Σειρά από τήν όποία πολλές φορές μās διέφευγαν πράγματα, κι αυτό φαίνεται πώς δέν όφειλόταν μόνον στή γραφή του «παραλόγου» πού άκολουθοϋσε τότε ό Μουρσελάς, αλλά καί στίς έπεμβάσεις τής λογοκρισίας. Σέ ένα δακτυλόγραφο του Μουρσελά πού έπεσε στά χέρια μου αυτές τίς μέρες έγραφε: «Ύποκύψαμε καί ύπογράψαμε. Ή λογοκρισία τό έκανε. Προσαρμοστήκαμε καί ύπογράψαμε τά γραμμάτια». Βγάλε άκρη.

Ό μύθος ότι οί αξιωματικοί τής δικτατορίας δέν «λαδώνονταν» απέχει πολύ από τήν αλήθεια. Είναι γνωστός ό τρόπος μέ τόν όποιο γινόταν αυτό τό λάδωμα από κάποιον από τους μεγαλοπαραγωγούς τής έποχής, ό όποιος έπαιζε μέ τους αξιωματικούς στά χαρτιά μεγάλα ποσά καί ένω είχε καρέ του ρήγα πήγαινε πάσο γιά νά μείνουν τά λεφτά στόν αξιωματικό πού ένέκρινε τίς τηλεοπτικές σειρές...

Τό κακό πού προκάλεσε ή χούντα μέσα από τόν τύπο τής τηλεόρασης πού εισήγαγε στήν 'Ελλάδα συνιστοϋσε έγκλημα αισθητικής καί είναι ακριβώς σ' αυτά τά χρόνια τής έπταετίας, όπως καί στά άμέσως προηγούμενα, στά όποια όφείλεται τό χαμηλό άκόμη καί σήμερα επίπεδο τής τηλεοπτικής μας παιδείας.

Αν ή ραδιοφωνική προπαγάνδα τής δεκαετίας του '50 δέν έρχόταν νά συμπληρώσει κάθε βράδυ στά «Χρονικά τής Ήμέρας» τή σχολική μετεμφυλιακή πα-

ραχάραξη πού διδασκόταν στά σχολεία τό πρωί, θά είχαμε ίσως σήμερα μία παιδεία διαφορετική στήν επί-κοινωνία μας μέ τά μέσα μαζικής ενημέρωσης...

Ἄν τά κινηματογραφικά «Ἐπίκαιρα» τῆς Γενικῆς Γραμματείας Τύπου καί Πληροφοριῶν πού βλέπαμε στό σινεμά πρὶν τὴν «Ἀλίκη στό Ναυτικό» δέν ἦταν οἱ πρῶτες ὀπτικοποιημένες εἰδήσεις πού παρακολοθηθήσαμε δέν θά χρειαζόταν σήμερα, φαντάζομαι, σέ κάθε εἰδησεογραφικό τηλεοπτικό δελτίο νά καταλαμβάνονται τά χειμερινά ἀνάκτορα...

Ἄν οἱ πρῶτες ἐνημερωτικές ἐκπομπές πού εἶδαμε στήν τηλεόραση δέν εἶχαν τὴ σφραγίδα τῆς δικτατορίας, δέν θά εἶχαμε χάσει πολύτιμες δεκαετίες γιὰ τὴ χουντοποίηση, τὴν ἀποχουντοποίηση ἢ τὸν «πλήρη ἐκδημοκρατισμὸ τῶν μέσων ενημέρωσης».

Κι ἂν στή χώρα αὐτὴ ἡ λογοκρισία δέν εἶχε τόσο μεγάλη ἱστορία καί ἡ ἱστορία τόσο πολὺ λογοκρισία, τότε καί ἡ τηλεόραση μας θά ἦταν σήμερα πολὺ πιὸ ἀξιόπιστη...

Ὁ Ἑλληνικὸς Κινηματογράφος κατὰ τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας τῶν συνταγματαρχῶν

τοῦ Νίκου Κολοβοῦ

Σέ ἡμερίδα πού ὀργάνωσε ἡ Σχολὴ Μωραΐτη στήν Ἀθήνα, τὸν Νοέμβριο τοῦ 2000, μέ θέμα «1949-1967, ἡ ἐκρηκτικὴ εἰκοσαετία», εἶχα προτείνει τό ἐξῆς προσωρινὸ συμπέρασμα σχετικά μέ τὸν ἐλληνικὸν κινηματογράφο:

«Φθάνοντας στό τέλος τούτης τῆς μελέτης διαπιστώνουμε ὅτι ἡ ἐκρηκτικὴ ἐποχὴ 1949-1967 καί ὁ ἐλληνικὸς κινηματογράφος συνδέθηκαν μέ μιά σχιζοειδῆ σχέση. Οἱ μνῆμες καί οἱ θερμὲς ἐμπειρίες τῆς μετεμφυλιακῆς κατάστασης στὴ χώρα, ἡ λευκὴ τρομοκρατία τοῦ ἐπανασταθέντος κράτους/παρακράτους τῆς δεξιᾶς, οἱ ἀλλεπάλληλες καί μαζικὲς ἐκδηλώσεις τῶν λαϊκῶν ἀγώνων, ἡ ταραγμένη πολιτικὴ ἐπικαιρότητα, οἱ βαθιὲς ἀλλαγές στήν κοινωνικὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ ἀλληλοσυγκρουόμενες τάσεις ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καί οἰκονομίας, ἔμειναν ἔξω ἀπ' τὰ περιεχόμενα τῶν ἑκατοντάδων παραχθιστῶν ταινιῶν. Ἄφησαν ἀσυγκίνητους καί ἀνεπηρέαστους παραγωγούς καί κινηματογραφιστές. Αὐτὸ τό τελευταῖο συνέβη κυρίως γιὰ λόγους ἐμπορευματικῶν καί ὀργανωτικῶν τῆς οἰκονομίας τοῦ ἴδιου τοῦ κινηματογράφου, ἀλλὰ καί γιὰ λόγους πολιτικῶν συγκείμενων στό καθεστῶς τῆς λογοκρισίας καί τὴν ἀνάπηρη ἐλευθερία ἔκφρασης καί βίου. Ἡ ἀνοχή καί ἡ σύμπλευση μέ τό «πνεῦμα» τῶν κρατικῶν ἀρχῶν, ὅπως καί οἱ ἀρμονικὲς σχέσεις μέ τό κοινὸ ὡς εὐχαριστημένη πελατειακὴ μάζα, προτιμήθη-

καν ἀπὸ ὁποιαδήποτε παρεκτροπὴ ἢ σύγκρουση ἢ ἀντιπαράθεση. Δέν εἶναι ξεκάθαρο ἂν πρέπει νά καταλογίσουμε ἀτολμία, ἔλλειψη γενναιοῦτητας ἢ μαλθακότητα στοὺς κινηματογραφιστὲς τῆς περιόδου αὐτῆς. Τὴν ἀποφυγὴ ὅμως ἐπαφῆς τοὺς μέ τὴ ζέουσα πραγματικότητα, τὴν ἐπανάπαυσή τοὺς σέ ἓναν «γλυκανάλατο» καί ἰδιοτελὴ «ἀναχωρητισμὸ» καί μιά βολικὴ κωφότητα/τυφλότητα μποροῦμε μέ λύπη νά ἀναγνωρίσουμε στήν ἐν γένει στάση τοὺς.

Ἔτσι μιά «χαμένη γενιά» στήν Ἑλλάδα τῆς μετεμφυλιακῆς περιόδου ἄφησε πίσω της καί μιά «χαμένη ἐποχὴ» στὸν κινηματογράφο της. Θά ἦταν ἀστεῖο καί βλάσφημο νά ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι ὁ Παλιὸς (λαϊκός, ἐμπορικὸς, μὴ καλλιτεχνικὸς), Ἑλληνικὸς Κινηματογράφος (ΠΕΚ), ἀντιπροσωπεύει τίς μορφές, τίς δομές, τὰ συμβάντα, τίς δονήσεις καί τίς ἐλπίδες ἐκείνης τῆς ἐκρηκτικῆς ἐποχῆς 1949-1967. Ἡ ἰδεολογία τῶν «νικητῶν» τοῦ ἐμφυλίου πολέμου φαίνεται ὅτι ὑποβάλλοντας καί μέ τὸν κινηματογράφο τὴν παθητικότητα καί τὴν ἀπραξία στὰ στρώματα τῶν «ἠττημένων» κέρδισε ἀκόμη μιά σημαντικὴ μάχη ἐν καιρῷ μελανῆς εἰρήνης».

Πραγματικά, γιὰ νά καταλάβουμε συνολικὰ τό γεγονός τῆς δικτατορίας τῶν συνταγματαρχῶν τοῦ Ἀπριλίου 1967 θά πρέπει νά τὴ φανταστοῦμε νά ἀναδεικνύεται ἀπ' τὰ χρόνια τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου. Οἱ πρωτοστατήσαντες τοῦ '67, οἱ ἀνάκατες καί ἀραχνῶδεις ιδέες

τους, τό πειθαναγκαστικό και “σωφρονιστικό” σύστημα διακυβέρνησης, ή милитарιστική αντίληψη του δικαίου και ή μεροληπτική άποψη για τήν κοινωνική δικαιοσύνη υπήρξαν παραφυάδες εκείνων των σκοτεινών και αίματηρών χρόνων.

Ο άπαθής και αϊφνιδιασμένος λαός πού τήν υπέστη ήταν ένα σύνθεμα από επίζησαντες του Έμφυλιου Πολέμου. Μερικοί άπ’ αυτούς ήταν επιλήσμονες των πύρινων ιδεών τους, άλλοι ήταν τρομαγμένοι έσωτερικοί μετανάστες τής υπαίθρου προς τά αστικά κέντρα, άλλοι “κοπιώντες και διψασμένοι” πού άναζητούσαν άκόμη εργασία ή κοινωνική άποκατάσταση ή επανέκαμπταν στις κληρονομημένες ασχολίες τους. Οι οικονομικές συνθήκες, κατά τις άρχές τής δεκαετίας του ‘60, είχαν αλλάξει. Η πείνα και ή πείνα είχαν υποχωρήσει αισθητά. Τό ίδιο και ή ήθική και κοινωνική άθλιότητα.

Οι πολεμικές αντιπαραθέσεις είχαν τελειώσει τυπικά στο τέλος του 1949. Οι δυναμικές ιδεολογικές συγκρούσεις όμως συνεχίστηκαν. Οι ταξικές διακρίσεις παρέμεναν. Η παράνομη παρακρατική δράση σε βάρος των “ήττημένων” τής Άριστερας δέν εξέλιπε. Άνευρίσκουμε όμως και έξεγερμένα θύματα, έν δυνάμει “άντάρτες των πόλεων”, πού κατέβαιναν στα πεζοδρόμια. Συναντούμε φοιτητές, εργάτες, οικοδόμους, διανοούμενους μαχητές στην πρώτη γραμμή, ένα τραυματισμένο αλλά άγωνιστικό προλεταριάτο, μικροαστούς και όρκισμένους αντιφασίστες ή άπλά ανθρώπους τής έλευθερίας.

Μέσα σ’ αυτό τό κλίμα στρεβλής “άνασυγκρότησης” ο έλληνικός κινηματογράφος άρχισε, μετά τό τέλος του Έμφυλιου Πολέμου, νά βγαίνει άπό μιά θανάσιμη άπραξία. Ο αριθμός των ταινιών πού παρήχθησαν στην περίοδο 1948-49 (τέλος Έμφυλιου) ήταν μόλις όκτώ. Άπ’ αυτές οι τρεις ήταν πολεμικές και οι υπόλοιπες μελοδράματα και κοινωνικές ήθογραφίες. Στην περίοδο 1966-1967 ο αριθμός αυτός έφτασε στον άνυπέροβητο μέχρι σήμερα αριθμό των 118 ταινιών. Άπό αυτές 35 μελό, 25 φαρσοκωμωδίες, 18 δράματα, 8 κωμωδίες, 6 “υποκόσμοι”, κατοχικά 4, άγροτικά δράματα 3, ρεαλιστικές περιπέτειες 3, ήθογραφίες 3, μουσικές κωμωδίες 3, σάτιρες 3, όρεινης περιπέτειας 2, αστυνομικές κωμωδίες 2, θρίλερ 2, έποχής 1 (καταγραφή και χαρακτηρισμοί ειδολογικοί, Σολδάτος 1995:50-51).

Ένας υπερτροφικός σε σχέση με τήν παραγωγή, διανομή και έκμετάλλευσή του έμπορικός, λαϊκός, μή καλλιτεχνικός κινηματογράφος κληρονομήθηκε άπό τήν έκρηκτική μετεμφυλιακή περίοδο (1949-1967) στην περίοδο τής άπριλιανής δικτατορίας (1967-1974). Άξιοποιήθηκε μάλιστα και συντηρήθηκε ως και τό έτος

1973, παραμονή τής πτώσης τής δικτατορίας, όποτε και άρχισε ή κινηματογραφική υποχώρηση σε όλους τους κλάδους, παραγωγή, έκμετάλλευση, διανομή».

«Άφοϋ δέν μās επιτρέπουν τό σέξ,
τό ρίξαμε κι έμεϊς στό μπάμ-μπούμ»,
Τζαίημς Πάρις

Η κρατική πολιτική σχετικά με τήν παραγωγή στον κινηματογράφο ήρθε στη δικτατορική περίοδο, κατ’ αναλογία των ολοκληρωτικών καθεστώτων του ναζισμού και του φασισμού, νά υποκαταστήσει τήν άνύπαρκτη ή έντελώς άναίμικη συσσώρευση κεφαλαίου. Η ΕΤΒΑ ιδρύει στα μέσα τής περιόδου τή θυγατρική εταιρία Γενική Κινηματογραφικών Έπιχειρήσεων ΑΕ. Ρόλος τής εταιρίας αυτής ήταν νά χρηματοδοτήσει κυρίως εταιρίες παραγωγής ή μεμονωμένα άτομα συνεργαζόμενα, ούδέτερα και έξαρτώμενα άπ’ τό καθεστώς. Παραπλεύρως ή πολιτική τής δικτατορίας άπέναντι στον κινηματογράφο εκδηλωνόταν μέσω του μηχανισμού τής προληπτικής λογοκρισίας. Η χρηματοδότηση πάντως του κλάδου παραγωγής του έλληνικού κινηματογράφου γινόταν επίσης, άν και με δυσχέρεια, και άπό ιδιωτικά ή τραπεζικά κεφάλαια, ένθαρρύνοντας μιά μορφή ανεξάρτητης παραγωγής.

Η διανομή των ελληνικών ταινιών διεκπεραιωνόταν, μέσω των ίδιων των εταιριών παραγωγής τους κυρίως και δυσχερέστερα μέσω των μεγάλων γραφείων διανομής, τά όποια λειτουργούσαν με τή στήριξη των άνάλογων όργανισμών του έξωτερικού, των όποιων τις ταινίες προωθούσαν στην ελληνική αγορά. Ο κλάδος τής εκμετάλλευσης έπιζούσε κάτω άπ’ τις ίδιες συνθήκες με αυτόν τής διανομής.

Άπό μιά όπτική μελετώντας τήν περίοδο αυτή, διαπιστώνουμε τήν εικόνα μιās παρατεινόμενης, παιδαριώδους, δύσμορφης και άλλοπρόσαλλης «έποποιϊας». Με εταιρείες νά ιδρύονται για τό γύρισμα μιās μοναδικής ταινίας και πέραν αυτής νά εξαφανίζονται, με επιχειρηματίες, ριψοκίνδυνους και κερδοσκόπους, νά χρεοκοπούν προσπαθώντας νά «παίξουν» τά χρήματά τους στον κινηματογράφο, με ταινίες νά παράγονται με δύο ή τρεις εβδομάδες γυρισμάτων και τήν προχειρότητα μαζί με τήν κακογουστιά νά θριαμβεύουν.

«Στήν τέχνη — ειδικότερα στην κινηματογραφική τέχνη — ή άρνηση νά άντλείς έργα άπ’ τήν δική σου πραγματικότητα είναι τό ίδιο σαν νά άρνεϊται μιά έθνική οικονομία τις πλουτοπαραγωγικές της πηγές.

Ἡ κακομοιριά, πού ἔδερνε καί δέρνει τήν ἑλληνική κινηματογραφία ἀπό πλευρᾶς σεναρίων, ὀφείλεται σέ αὐτή τήν ἄρνηση. Γι' αὐτό καί κάθε τόσο περνᾶμε ἀπό μόδα σέ μόδα: ἔργα φουστανελοφόρα (κάποιο ἀπό αὐτά γυρίστηκε ταυτόχρονα ἀπό δύο ἑταιρεῖες). Μετά τά φουστανελοφόρα οἱ "κομεντί". Μετά τίς "κομεντί", τά κοινωνικο-αστυνομικά. Μετά ἀπό αὐτά τά "μουζικαλ", τά ἑλληνικά οὐέστερν καί τώρα τά μεγάλα ἐπικοπολεμικά. Ἀρκοῦν νομίζω οἱ χαρακτηρισμοί, "κομεντί", "μουζικαλ", "οὐέστερν" γιά νά ἐπιβεβαιώσουν τή συγγενείά τους μέ τόν τόπο στόν ὁποῖο παράγονται καί τό πόσο Ἑλληνες δημιουργοί αἰσθάνονται αὐτοί πού τά γράφουν. Τό ὅτι δέν εἴχαμε ὡς τώρα ἑλληνικό ἔργο μέ τίτλο "Ὁ Ταρζάν στήν ζούγκλα τῆς Μαγκουφάνας" π.χ. εἶναι ἐντελῶς συμπτωματικό. Διέφυγε ἀπ' τούς σεναριογράφους μας. (Ἰάκωβος Καμπανέλλης, Σύγχρονος Κιν/φος ἀριθμ. 3, Νοέμβριος 1969, σελ. 32-33).

«Στά χρόνια πού ἀσχολοῦμαι μέ τόν κινηματογράφο, θά ἔχω γυρίσει καί δέκα ταινίες μέ τήν ἴδια ἀκριβῶς ὑπόθεση. Μόνη ἴσως διαφορά, τό ἐξώγαμο παιδί, πού ἄλλοτε εἶναι ἀγόρι καί ἄλλοτε κορίτσι. Καί, δυστυχῶς, αὐτή ἡ κατάσταση χαρακτηρίζει τό σύνολο τῆς ἑλληνικῆς κινηματογραφικῆς παραγωγῆς, μέ ἀποτέλεσμα οἱ λίγες καλές ταινίες πού ἔγιναν τελευταῖα, ἀπό προσπάθειες τριῶν τεσσάρων ἀνθρώπων, νά ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις» (Ἐλένη Χατζηαργύρη, Ἐπίκαιρα, Ὀκτ. '71, Σολδάτος 1995:51).

Μέσα στό πλαίσιο αὐτό τῆς γενικῆς «ἀλλοφροσύνης», τῆς ὁποίας τήν ἰδεολογική οὐδετερότητα καί χρησιμότητα ἀναγνώρισε ἡ δικτατορία τῶν συνταγματάρχων ἀσμένως καί ἐκ συμπτώσεως, παρήχθησαν κατά τήν δικτατορική ἐπταετία 632 ταινίες τίς ὁποῖες παρακολούθησαν 768,1 ἑκατομμύρια θεατές. Συγκριτικά λιγότεροι ἀπό ἐκείνους τῆς προηγούμενης μετεμφυλιακῆς περιόδου, ἀλλά ὄχι εὐκαταφρόνητοι. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι στούς ἀριθμούς αὐτούς περιλαμβάνονται καί οἱ μειοψηφίες ταινιῶν καί θεατῶν τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου (NEK).

Τά εἶδη ταινιῶν πού κυριάρχησαν καί στήν περίοδο αὐτή ἦταν οἱ ἀνώδυνες κωμωδίες καί τά μελοδράματα κοινῆς ἀφελείας καί ὠφελείας μέ ἐπόμενα στή σειρά τά μιμητικά μουζικαλ. Ἐπίσης καί ἕνας ἀριθμός διαφωτιστικῶν, προπαγανδιστικῶν, εὐνοούμενων ἀπ' τόν μικρονοϊκό πατριωτισμό τῶν χουντικῶν συμβούλων καί τῶν μικροφυῶν κηδεμόνων τους. Ἀναφέρω ἕνα παράδειγμα ἀπ' τό κάθε εἶδος. «Ἐνας Κίτσος στά Μπουζούκια» (1970) τοῦ Γιώργου Παπακώστα, φαρσοκωμωδία, «Γιατί μέ πρόδωσες» (1969) τοῦ Νίκου Ἀβραμέα, με-

λόδραμα, «Μιά κυρία στά μπουζούκια» (1968) τοῦ Γιάννη Δαλιανίδη, μουσική κωμωδία, «Στά σύνορα τῆς προδοσίας» (1968) τοῦ Ντίμη Δαδῆρα, πατριωτικό, χουντικό δράμα.

Οἱ ἀφηγήσεις καί τά περιεχόμενα τῶν ταινιῶν αὐτῶν, εἴτε πρωτοτυπώντας, εἴτε ἐπικαλυπτόμενα, ὑποτίθεται ὅτι ἀναφέρονταν συχνά στή σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα καί σπανιότερα σέ κάποιο πρόσφατο ἢ ἀπώτερο ἱστορικό προηγούμενό της. Μέ τρόπους ὅμως καί ἐπιλογές διηγηματικῶν ὑλικῶν βαλμένα στά σεναρία τους «φίρδην-μίγδην», χωρίς αἴσθηση τοῦ οὐσιώδους, χωρίς σαφῆ ἀντίληψη τῆς ἀξίας τῶν φιλικῶν τρόπων ἔκφρασης καί κατά μείζονα λόγο μέ συγκεχυμένη «ἀντιγνώση» τῆς γλώσσας τοῦ κινηματογράφου. Μέσα στόν ὄγκο τῆς μαζικῆς παραγωγῆς μπορεῖ νά ξεχωρίσει κανεῖς ὀρισμένα ἐνδιαφέροντα δείγματα ἄλλης ποιότητας, τά ὁποῖα ὅμως συνθλιβόταν κάτω ἀπ' τήν μηδαμινότητα τῶν ὑπολοίπων.

Φιλότιμα καί ἀξιεπάινα, ὀρισμένοι μελετητές-τριες τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου προσπαθοῦν νά περισώσουν σωρευτικά ὅλη τήν παραγωγή αὐτῆς ὅπως καί τῆς προηγούμενης περιόδου, ἀλλά εἰς μάτην, νομίζω. Μέ τό βάπτισμα τοῦ κινηματογράφου ἐκείνου ὡς «λαϊκοῦ» καί «γνήσιου» καί «ἀθώου», δέν ἀλλάζουν οἱ ιδιότητές του καί οἱ ποιότητές του. Γιατί δέν ἀντιστοιχοῦν, οὔτε ἀπηχοῦν τά ἀληθινά καί πραγματικά, ζέοντα καί βραδυφλεγῆ προβλήματα, τήν αὐθεντική κατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ τῆς περιόδου ἐκείνης (Σολδάτος, Α τόμος, 290, 407-8). Ὅπως δέν ἀπηχοῦσαν τήν ὑπνώττουσα Ἰταλία τοῦ μουσολινικοῦ καθεστώτος καί τή Γερμανία τῆς μυσαρῆς χιτλερικῆς νύχτας, οἱ ταινίες τῆς ἀντίστοιχης περιόδου παραγωγῆς τους.

«Δύο γνωρίσματα χαρακτηρίζουν, στίς γενικές του γραμμές, τόν σημερινό ἑλληνικό κινηματογράφο:

Τό πρῶτο, δέν εἶναι ἑλληνικός. Τό δεύτερο, δέν εἶναι κινηματογράφος.

Δέν εἶναι ἑλληνικός, γιατί δέν κατάφερε (ἢ δέν θέλησε) νά δώσει ἴσαμε σήμερα οὔτε μιά γνήσια ἑλληνική στιγμή.

Καί δέν εἶναι κινηματογράφος, γιατί δέν εἶναι τέχνη, ἀλλά μιά ἀπαράδεκτη σύμβαση. Δέν ὑπακούει στήν ἰδιαίτερη νομοτέλεια πού ἐπιβάλλει τό αἰσθητικό αὐτό εἶδος, ἀλλά χρησιμοποιοῖ (προχειρότατα) μόνο τά στοιχεῖα πού συνιστοῦν τή μορφή του. Ὅλα του, ἔτσι, εἶναι ψεύτικα, φτιαχτά καί ἐπιτηδευμένα. (Ἡ Χ. Παπαδημητρακόπουλος, Ἀργώ, Καβάλα, Μάιος 1962).

«Προχειρολογία, σαлтаδορισμός καί αὐτοσχεδιασμός

χαρακτηρίζει κατά κανόνα τούς διαφόρους αυτοαποκαλούμενους κινηματογραφικούς παραγωγούς της χώρας μας. Βασική επίδιωξή τους τό έμπορικό κέρδος. Πώς νά βγάλουν περισσότερα χρήματα από τήν προβολή της ταινίας, διαθέτοντας όσο γίνεται λιγότερα. Οί περισσότεροι από αυτούς ξεκινάνε μέ ελάχιστα οικονομικά μέσα. 'Η συνταγή τους είναι γνωστή. Μιά μηχανή λήψευς, μερικοί "ήθοιοι" και ... γυρίζουμε ταινία» (Φ. Φίνος, *Τό Βήμα*, 1964, Σολδάτος, 1995:47-8).

'Η κινηματογραφική εκπαίδευση είχε περιοριστεί άπ' τό 1955 και συνέχισε νά φυτοζωεί χάρη στη φιλοτιμία και τήν εργατικότητα του Λυκούργου Σταυράκου. 'Η όμώνυμη Σχολή Σταυράκου λειτούργησε ως ένα είδος «κρυφού σχολείου» της έβδομης τέχνης κατά τή δικτατορία τών συνταγματαρχών. Στά ελληνικά πανεπιστήμια και στά σχολεία τών άλλων βαθμίδων ό κινηματογράφος όχι μόνο δέ διδάχθηκε ποτέ, αλλά θεωρείτο και φθοροποιός μορφή ψυχαγωγίας και θεάματος. Οί θεατές πού αποτελούσαν τό κινηματογραφικό κοινό της εξέταζόμενης περιόδου ήσαν δεδομένοι. 'Ακολουθούσαν τή γραμμή μιās τυφλής, οίονει κληρονομικής διαδρομής, «πάππου προς πάππον», κατά τή λαϊκή ρήση. Δέν χρειαζόταν εκπαίδευση οποιασδήποτε μορφής.

'Ο κριτικός λόγος πάνω στον κινηματογράφο ήταν περιορισμένης έκτασης και βάθους. 'Εκφραζόταν στις σελίδες του καθημερινού και του περιοδικού τύπου. Κάτω από ψευδώνυμα ή πραγματικά όνόματα άκουγόταν ένας λόγος διαυγής, ευαίσθητος, ένήμερος. Στοιχειά όμως για τήν απήχησή του δέν υπάρχουν. Θεωρητικός ή έπιστημονικός λόγος πάνω στό άντικείμενο αυτό δέν άκούστηκε ούτε σ' αυτή τήν περίοδο δυστυχώς. 'Αν είχε συμβεί αυτό, άλλη θά ήταν ίσως ή εικόνα του πανοράματος της έπταετίας 1967-1974. 'Ηταν όμως δυνατόν νά άκουσθεί στό σκότος και στην άφασία πού επικρατούσε;

'Η 'Εβδομάδα 'Ελληνικού Κινηματογράφου εγκαινιάστηκε ως θεσμός τό έτος 1960. 'Ενώ τό 1962 δημιουργήθηκε ή 'Ομοσπονδία Κινηματογραφικών Λεσχών 'Ελλάδος. 'Η πρώτη μετονομάστηκε σέ Φεστιβάλ 'Ελληνικού Κινηματογράφου. 'Ο ρόλος υπήρξε ανάλογος και για τίς δύο εκείνες κινηματογραφικές διοργανώσεις. Χώρος προβολής του συνόλου σχεδόν τών ελληνικών ταινιών κάθε χρονιάς, σταυροδρόμι συνάντησης δημιουργών και ρευμάτων, αγορά, προώθηση τών κινηματογραφικών προϊόντων. 'Απ' τό φθινόπωρο του 1967 στό Φεστιβάλ 'Ελληνικού Κινηματογράφου ή δικτατορική καμαρίλα προσπαθεί, μέσα από διοικητικές παρεμβάσεις στην διεύθυνση του Φεστιβάλ και τίς 'Επιτροπές του, νά

πριμοδοτήσει καλλιτεχνικά, διαφημιστικά και έμπορικά έναν κινηματογράφο του καφέ και της πατάτας. Τήν ίδια αποστολή είχαν άναδεχθεί και οί εγκαίθετοι κινηματογραφιστές μέ ύποδεέστερη και πιο επικίνδυνη φιγούρα ανάμεσά τους τόν 'Ελληνοαμερικανό παραγωγό Τζαίμς Πάρις' μέ άποτελέσματα καταστροφικά για τόν ελληνικό κινηματογράφο, ακόμη και τόν έμπορικό. 'Απ' τό 1970 και έξης ή πορεία του έμπορικού κινηματογράφου διαγράφεται καθοδική και στά δύο μεγέθη του, και τόν αριθμό τών παραγόμενων ταινιών και τόν αριθμό τών θεατών. 'Η εξέλιξη αυτή δέν όφείλεται μόνο στον άσφυκτικό κλοιό και τήν στασιμότητα πού εύνόησε ή δικτατορική αρχή. 'Η εμφάνιση της τηλεόρασης τό 1966 και ή ραγδαία της ανάπτυξη, άπ' τή δεκαετία του '70 και έξης μέ τή συνακόλουθη αλλαγή του τρόπου ψυχαγωγίας τών ευρύτερων στρωμάτων στά μεγάλα αστικά κέντρα, συνέτειναν σ' αυτήν. Μιά νέα εποχή για τόν ελληνικό κινηματογράφο πλησίαζε μέ γοργά βήματα. (Σολδάτος, Α' τόμος 1999: 408-409).

'Η Κινηματογραφική Λέσχη 'Αθηνών, πού ιδρύθηκε τή δεκαετία του '50 και οί Κινηματογραφικές Λέσχες της 'Ομοσπονδίας Κινηματογραφικών Λεσχών πού ιδρύθηκαν στην δεκαετία του '60 σέ μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας προέβαλλαν ταινίες του κλασικού ευρωπαϊκού κινηματογράφου κυρίως' μέ νέες προτάσεις σχετικές μέ τή θέαση και τήν ανάγνωσή τους. Μέ τήν αϊφνίδια είσβολή της δικτατορίας στην πολιτειακή σκηνή ή λειτουργία του έξαιρετικής σημασίας αυτού θεσμού αναστέλλεται ή παύει όριστικά. Στην περίοδο της δικτατορίας όμως λειτούργησαν στην 'Αθήνα δύο κινηματογράφοι-κρησφύγετα τών σινεφίλ, τό «Στούντιο» και ή «'Αλκυονίδα».

Νέος 'Ελληνικός Κινηματογράφος

'Ο κινηματογράφος αυτός δέν αναπήδησε αϊφνίδια και αυτόματα μέσα άπ' τή σιωπή και τήν άπάθεια της δικτατορικής κατοχής ή κάτω από τό άπόν πολιτισμικό της «πιστεύω».

Τό Φεστιβάλ 'Ελληνικού Κινηματογράφου, τό όποιο ή δικτατορική τύφλωση προόριζε για νεκροταφείο ταλέντων, λειτούργησε άφανώς ως θερμοκήπιο νέων δημιουργών μέ ταινίες, κυρίως, μικρού μήκους και ως κιβωτός διαφύλαξης κάποιων αρχών και ήθών της κινηματογραφικής τέχνης. Τάκης Κανελλόπουλος, Θόδωρος 'Αγγελόπουλος, Νίκος Κούνδουρος, 'Αλέξης Δαμιανός, Κώστας Μανουσάκης, Δήμος Θέος, Παντελής Βούλγαρης, Ροβήρος Μανθούλης, 'Αδωνις Κύρου, Νίκος Πα-

πατάκης, μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς οἱ προδρομικές παρ-
ρυσίες τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου. Προπά-
ντων ὁ Κανελλόπουλος, ὁ Δαμιανός, ὁ Ἀγγελόπουλος
καί ὁ Βούλγαρης, οἱ ὁποῖοι συνέχισαν καί μετὰ τήν
πτώση τῆς χούντας.

Στήν Εὐρώπη κυρίως καί στήν ἀμερικανική ἥπειρο,
καί στίς χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου δευτερευόντως,
ἐμφανίστηκαν κατά τή δεκαετία τοῦ '60 σειρά Νέων
Κινηματογράφων (ρευμάτων, κινήματων, κυμάτων,
σχολῶν καί ἄτυπων ὁμάδων), τά ὁποῖα εἶναι ὀρθό νά
θεωρήσουμε ὅτι συνέβαλαν στήν γέννηση καί τοῦ δικοῦ
μας ΝΕΚ.

Τά χαρακτηριστικά μάλιστα τά ὁποῖα τούς διακρίνουν
εἶναι ταυτόσημα καί παρατηροῦνται:

(α) στό κοινωνιολογικό ἐπίπεδο (μείωση τοῦ κοινοῦ
τῶν αἰθουσῶν, κατακλυσμός τῆς τηλεόρασης, ἀσφυξία
κάτω ἀπ' τίς πιέσεις τοῦ ἀμερικανικοῦ μοντέλου κινη-
ματογράφου καί τῶν κακέκτυπων τοῦ ἐγχώριου κινη-
ματογραφικοῦ κυκλώματος, ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου ζωῆς
τῶν μαζῶν, ριζοσπαστικό κλίμα τό ὁποῖο ἀναπτύσσεται
μέ τό νεολαιίστικο κίνημα καί ἀντίστοιχη κουλτούρα
—youth culture—, πολιτικοποίηση τῶν μαζῶν),

(β) στό οικονομικό ἐπίπεδο (ἀναδιοργάνωση τῆς οἰκο-
νομίας τῆς παραγωγῆς ταινιῶν, προϋπολογισμοί χαμη-
λοῦ κόστους, ἀνεξαρτητοποίηση τῶν παραγωγῶν ἀπ'
τίς μεγάλες ἐταιρεῖες, αὐτοχρηματοδότηση καί κρατική
ἐνίσχυση συμπαραγωγῆς, ἔξοδος ἀπό τά λεγόμενα στοῦ-
ντιο, ὑποστήριξη τῶν ἀνεξάρτητων παραγωγῶν, ἀκόμη
καί ἀπ' τούς ἀνταγωνιστές τους),

(γ) στό τεχνολογικό ἐπίπεδο (ἐλαφρός καί εὐκίνητος
ἐξοπλισμός γιά τήν παραγωγή μιᾶς ταινίας, ἰδιαιτέρα
στά μηχανήματα ἐγγραφῆς εἰκόνας καί ἤχου, βελτιω-
μένης ποιότητας καί εὐαισθησίας παρθένο φιλμ),

(δ) στό αἰσθητικό ἐπίπεδο (ἐνθάρρυνση τοῦ κινηματο-
γράφου καί τῆς «πολιτικῆς τοῦ δημιουργοῦ», ἀνθιση
τοῦ πολιτικοῦ καί ἰδεολογικῶς φορτισμένου φιλμ, ἀνα-
ζήτηση μιᾶς ἄλλης, νέας φιλικῆς γλώσσας, ἐπιλογή
θεμάτων ἀπ' τήν ρεαλιστική πραγματικότητα καί ἀνεύ-
ρεση νέων ἀφηγήσεων καί μυθοπλασιῶν),

(ε) στό θεωρητικό ἐπίπεδο (ἡ ἀνάπτυξη τῆς «θεωρίας
τοῦ δημιουργοῦ» μέ βάση τήν ὁποία ὁ σκηνοθέτης γί-
νεται τό ἐπίκεντρο καί ὁ ἐνορχηστρωτής τῆς φιλικῆς
δημιουργίας. Ὁ ἴδιος δίνει τόν ἰδιάζοντα χαρακτήρα στά
ὕλικά τῆς ἔκφρασης, τή γραφή καί τό στυλ τῆς ται-
νίας του. Ἡ σημειωτική τῆς λογοτεχνίας καί τῆς ζω-
γραφικῆς κυρίως, ἡ ψυχαναλυτική θεωρία καί ἡ θεωρία
τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου τροφοδότησαν μέ ἐπιχειρήματα

τίς θεωρητικές θέσεις τῶν νέων κινηματογράφων).

Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά τονισθεῖ καί ὁ ρόλος πού
διαδραμάτισε στήν Ἑλλάδα τό περιοδικό «Σύγχρονος
Κινηματογράφος». Μέ αὐτοθυσίες, ὁ «Σύγχρονος Κινη-
ματογράφος» στήριξε καί διατύπωσε μέσω τῶν νέων
συντακτῶν καί τῶν συνεργατῶν του τό νέο κριτικό λό-
γο καί τή νέα θεωρητική τάση, αὐτήν στήν ὁποία ἀμέ-
σως προηγούμενα ἔγινε ἀναφορά. Ἡ θεωρητική αὐτή
γραμμὴ ἐκφράστηκε μέσω μεταφρασμένων ἀπ' τά γαλ-
λικά, κυρίως τῶν «Cahiers du cinema» κειμένων, ἐπι-
φανῶν Γάλλων κριτικῶν καί θεωρητικῶν τοῦ κινηματο-
γράφου. Ἡ κριτική κινηματογράφου γνώρισε ἀκμὴ καί
ἀπέκτησε κύρος.

Ἡ κινηματογραφική ἐκπαίδευση συνεχίστηκε νά πα-
ρέχεται μέ δυσχέρειες καί πενιχρά μέσα ἀπ' τή Σχολή
Σταυράκου. Ἀρκετοί ἀπό τούς νέους, ὅμως, Ἑλληνες
σκηνοθέτες βρῆκαν ὡς σπουδαστές καταφύγιο στό Πα-
ρίσι κυρίως, ἀλλά καί σέ ἄλλες εὐρωπαϊκές πρωτεύου-
σες. Μέσα ἀπό τήν σκοτεινιά καί τήν μοχθηρὴ ἀμηχα-
νία τῆς δικτατορίας τοῦ Ἀπρίλη 1967 ἄρχισε ἡ δυσχε-
ρὴς περιπέτεια τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου.
Ἕνα παράδοξο ἱστορικό φαινόμενο.

Συμπέρασμα

Ἡ δικτατορία τῶν συνταγματαρχῶν ἀνέστειλε κατά μιὰ
ἐπταετία τήν ἀνοιχτὴν τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου.
Ἐξ' ἀποστάσεως εὐνόησε τήν ἀνανέωσή του, ὠθώντας
τούς κινηματογραφιστές νά δοῦν τό ἔργο τους ὡς μιὰ
μορφὴ πολιτιστικῆς ἀντίστασης στήν ἐπαρχιώτικη καί
φασιστικὴ βωβότητα τήν ὁποία διέσπειρε. Οἱ καιροὶ
ὅμως ἀποδείχθησαν ἰσχυρότεροι. Δέν συνέβη κανένα
θαῦμα. Ὁ ἑλληνικὸς κινηματογράφος βγῆκε ἀπ' τήν
ἀφάνεια καί ἀπέκτησε ὄραμα καί παρουσία πρὸς τά ἔξω
κοντὰ σέ ἄλλες μορφές τέχνης, ὅπως ἡ λογοτεχνία, ἡ
ζωγραφικὴ καί ἕνα εἶδος ἑλληνικῆς μουσικῆς.

Βιβλιογραφικές Ἀναφορές

- Σολδάτος Γιάννης, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κινημα-
τογράφου, Α' τόμος καί Β' τόμος, Αἰγόκερως 1999
- Σολδάτος Γιάννης, Ὁ Ἑλληνικὸς Κινηματογράφος -
Συνοπτικὴ Ἱστορία, Αἰγόκερως 1999.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

«...διότι δέν συνεμορφώθην...»

του Δημοσθένη Κοκκινίδη

Ο τίτλος αυτού του συνεδρίου «...διότι δέν συνεμορφώθην...» προφανώς σημαίνει: δέν κάθισα φρόνιμα, δέν αποδέχτηκα, δέν αναγνώρισα τό καθεστώς' αντίθετως, προέβαλα τήν αντίστασή μου.

Τούτη ή στάση, τό γνωρίζουμε καλά, ἔχει κόστος. Δέν ἀναφέρομαι ἐδῶ στό κόστος πού πληρώνεται μέ τήν προσωπική, τή σωματική ἀκόμη ἀσφάλεια' πολλοί τό πλήρωσαν ἔτσι. Ἀναφέρομαι στήν τέχνη, ὅπου τό κόστος εἶναι πνευματικό, κλονίζει τήν ἴδια τήν ἔκφραση.

Ἐξηγοῦμαι: ἡ ὀξεία πολιτική ἀνατροπή μέ τή χούντα προκάλεσε ἀντίστοιχη ἀνατροπή στήν τέχνη. Σκέψη καί συναίσθημα λειτούργησαν ἀνάστροφα, μπλέχτηκαν στό σκοτάδι τῆς ὀργῆς καί τοῦ μίσους καί παρέσυραν τά ἴδια τά ἐκφραστικά μέσα τῶν καλλιτεχνῶν, ἴσως ὄχι ὅλων, πάντως μιᾶς μεγάλης μερίδας τους.

Καί ἐπειδή μιλάμε γιά τίς εἰκαστικές τέχνες, μέ τήν ἐγκαθίδρυση τῆς δικτατορίας δύο τινά ἦταν πιθανό νά συμβοῦν στόν χῶρο αὐτό. Τό ἓνα, γιά ὀρισμένους — μᾶλλον τοὺς περισσότερους καλλιτέχνες — σήμαινε, τή φυσική, μεταφορικά, ἀνακοπή τῆς δουλειᾶς τους, κυριολεκτικά δέ, τή μετάλλαξη καί διαγραφή τοῦ πραγματοποιημένου ἔργου, τοῦ προσωπικοῦ γιά τόν καθένα παρελθόντος του. Ἀνατροπή τοῦ ὕφους, τῆς τεχνικῆς, τοῦ θέματος καί ἄλλων. Μέ ἄλλα λόγια, νέο ξεκίνημα, μέ γνωστό στόχο καί ἄγνωστη ἐξέλιξη' συγκεκριμένα μέ ἄδηλο ποιοτικό καί ὑφολογικό μέλλον, βουτιά σέ παγωμένα νερά.

Καί τό ἄλλο, τό ἀντίθετό του, τήν καλλιτεχνική σιγουριά τῆς ἀδράνειας. Σάν νά μή συνέβαινε τίποτε, ἡ τέχνη κλεισμένη στόν πύργο της συνέχιζε ἀκλόνητη τόν δρόμο της.

Γνωστές καί οἱ δύο περιπτώσεις στήν ἱστορία τῆς τέχνης, ἦταν πάντα ζητούμενες καί συζητούμενες ἀπό τοὺς καλλιτέχνες καί τοὺς περί τήν τέχνη εἰδικούς' δύο ἀντιμαχόμενες ἀντιλήψεις πού δέν τά βρίσκουν ἀκόμη καί ὅταν ἐπικρατεῖ κοινωνική, πολιτική ἡρεμία. Ἡ μία ἐπικαλεῖται τοὺς σκοπούς, τήν «οὐσία» τῆς τέχνης, τήν αἰσθητική ποιότητα. Ἐνῶ ἡ «ἄλλη» προσθέτει

στήν ποιότητα καί τήν πολιτική στάση τοῦ καλλιτέχνη. Στήν τελευταία, τή στρατευμένη, ὅπως ἀποκαλεῖται τέχνη, ἡ πρώτη ἐπιρρίπτει εὐθύνες, ἀμφισβητεῖ τήν ποιότητά της, τήν ὥρα πού ἡ ἴδια δέν διακινδυνεύει, δέν θυσιάζει τήν ποιότητα πρὸς χάριν τῆς πολιτικῆς σκοπιμότητας. Γνωστή διαμάχη ἐδῶ καί δύο περίπου αἰῶνες.

Βέβαια, κανείς δέν ἀμφιβάλλει ὅτι στήν τέχνη μετράει ἡ ποιότητα, ὅτι προέχει τό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα, ἀρχή, πού μέ τή σειρά της ἀμφισβητήθηκε καί ἀμφισβητεῖται ὡς τίς μέρες μας, μέ κριτήριο ἂν ὄχι τήν πολιτική τήν ἠθική, τή φιλοσοφική στάση τῶν καλλιτεχνῶν.

Αὐτά ἦταν τά θέματα συζήτησης τῶν καλλιτεχνῶν κατά τήν ἐπταετία, μάλιστα δέ, πρὶν ἐκπνεύσει ἡ διετία τῆς σιωπῆς. Καί δέν ἔλειψαν οἱ διαφωνίες γιά τοὺς τρόπους ἀντίδρασης μέσα ἀπό τή δουλειά, μήτε οἱ παραδοξολογίες, οἱ φαιδρότητες ἀλλά καί οἱ πνευματώδεις ἀστεϊσμοί, σχετικοί μέ τό εἶδος καί τή μορφή ἀντίδρασης πρὸς τό καθεστώς. Ἀκουστήκε, λόγου χάρη, ὅτι ἀκόμη καί μία γραμμή, γραμμένη πάνω στόν καμβά, μπορεῖ νά δηλώνει τήν ἀντίδραση πρὸς τή χούντα, ἡ ἓνα βάζο μέ λουλούδια, φτιαγμένο μέ σύγχρονο τρόπο, μπορεῖ κι αὐτό νά ἀποτελέσει δεῖγμα ἀντίστασης. Καί τά δύο ἀσφαλῶς σημαίνουν κάτι, ὄχι πάντως τήν ἀντίδραση πρὸς τοὺς ἔνστολους συνταγματάρχες.

Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε πῶς ὅλα αὐτά λέγονταν σέ μία περίοδο ὅπου πολλοί καλλιτέχνες ἀναζητοῦσαν μέ ἐπίκεντρο τήν νεωτερικότητα ποιός θά πεῖ τήν καινούργια κουβέντα. Καί ἀπέναντι, δέ, στήν ἄλλη, τή συντηρητική, νά τήν πῶ, πλευρά, πού διέθετε τό ὄπλο τῆς ἀπεικόνισης, ὄχι βέβαια ἀνθοδοχείων. Παιγνιώδη, ἴσως, τά παραδείγματα, στό βάθος ὅμως προδίδουν κάτι ἄλλο. Αὐτό πού περιέγραψα στήν ἀρχή' τόν φόβο γιά τό μέλλον τῆς δουλειᾶς, τόν φόβο τῆς ἀλλαγῆς πορείας τῆς τέχνης, τήν ἀναγκαστική προσαρμογή στήν πολιτική κατάσταση.

Σέ παρόμοιες περιπτώσεις, οἱ καλλιτέχνες γνωρίζουν ὅτι ἡ κρίση γιά τά ἀξιακά μας κριτήρια δέν εἶναι μο-

νάχα αισθητική, είναι καί ιδεολογική' και όπι, έν πάσει περιπτώσει, αυτά άποτιμώνται διττά: ώς παρόν, τήν ιστορική στιγμή κατά τήν όποία γίνονται, και ώς παρελθόν, όπως συμβαίνει έδω μ' έμας σήμερα.

Τά τριάντα πέντε χρόνια πού πέρασαν από τότε δέν είναι πολλά. Όστόσο μάς επιτρέπουν νά δούμε μέ καθαρότερη ματιά τήν άμοιβαιότητα τέχνης και πολιτικής, και πάρα πέρα τήν αισθητική και ιδεολογική βαρύτητα

ΜΟΥΣΙΚΗ

Ή πρωτοποριακή μουσική στην Έλλάδα στά χρόνια τής δικτατορίας

του Γιώργου Κουρουπού

Κάθε έποχή έχει και τή μουσική της — τήν «έντεχνη», «λόγια» ή «σοβαρή» μουσική της, πού άποτελεί τήν ύψηλότερη διανοητική βαθμίδα του εύρέως φάσματος πού καλύπτει ή μουσική έκφραση κάθε λαού και κάθε κοινωνίας. Ή ιδιαιτερότητα τής «πρωτοποριακής» (άβάν γκάρντ) μουσικής, πού άνθισε τίς δεκαετίες του '60 και του '70, είναι ώστόσο άναμφίβολη. Για πρώτη φορά ύπήρξε τόσο δυναμική, μαζική και καθολική άμφισβήτηση των θεσμών, των δομών αλλά και των κυρίαρχων μουσικών ιδιωμάτων τής μουσικής των προηγούμενων έποχών. Άμφισβήτηση των συμφωνικών όρχηστρών και τής όπερας, άμφισβήτηση των μορφών πού συνάδουν μέ τούς θεσμούς αυτους, άμφισβήτηση των μεγαλοπρεπών χώρων-ναών τής μουσικής, άμφισβήτηση τής οικουμενικότητας όλων των καθιερωμένων μουσικών ιδιωμάτων (τονικών, άτονικών, σειραϊκών κλπ.), άμφισβήτηση άκόμη και του τρόπου παιξίματος των μουσικών όργάνων αλλά και τής σχέσης μουσικού και κοινού.

Ή άνατρεπτική φύση αυτού του μουσικού κινήματος είναι άσφαλώς άνάλογη τής φύσης όλων των πολιτικών και κοινωνικών κινήματων άμφισβήτησης πού ήχμασαν τήν ίδια έποχή σε Εύρώπη και Άμερική. Είναι δηλαδή ή μουσική αυτή ή σε συμβολικό επίπεδο έκφραση τής κοινωνικής άναστάτωσης τής έποχής της. Άπ' αυτήν πηγάζει, μ' αυτήν συμπλέει, μ' αυτήν άγγίζει τήν άκμή της στά τέλη τής δεκαετίας του '60 (βλέπε Μάη του '68) και μ' αυτήν άρχίζει νά παρακμάζει στις άρχές

των έργων πού τότε έγιναν. Πάντα βέβαια σύμφωνα μέ τό πνεύμα και τίς ιδέες περί τέχνης τής έποχής, όπου συνήθως οι δύο αυτές όπτικές έναλλάσσονται και ή ζυγαριά γέρνει άλλοτε πρός τή μία κι άλλοτε τήν άλλη πλευρά, πρός τό αισθητικό ή τό ιδεολογικό. Όσο μάλιστα περνάει ό καιρός, ολοένα και πιό σπάνια ίσορροπουν και τά δύο.

τής δεκαετίας του '70 — για νά γυρίσουμε όριστικά στη συμβατική όμαλότητα και τό τέλος των ουτοπιών στά τέλη τής δεκαετίας του '80.

Στή χώρα μας ή άνθιση τής πρωτοποριακής μουσικής ύπήρξε έντυπωσιακή. Ήδη τό 1962, τό Γερμανικό Ίνστιτούτο Γκαίτε των Άθηνών ίδρύει τό Έργαστήρι Σύγχρονης Μουσικής, τό όποιο, μέ έμψυχωτή τον Γερμανό συνθέτη Γκύντερ Μπέκερ, άναλαμβάνει τή μύηση του άθηναϊκού κοινού στη σύγχρονη μουσική, διεθνή και έλληνική. Μέ 60 περίπου έκδηλώσεις, στό διάστημα 1962-1974, τό Γκαίτε παίξει άποφασιστικό ρόλο στην προβολή και διάδοση τής πρωτοποριακής μουσικής. Άπό τήν έλληνική πλευρά τώρα, μετά τήν έπιτυχή πρωτοβουλία του Μάνου Χατζιδάκι νά διοργανώσει τό 1962, σε συνεργασία μέ τό Άθηναϊκό Τεχνολογικό Ίνστιτούτο, διαγωνισμό σύνθεσης, έχουμε τό 1964 τήν ίδρυση του Έλληνικού Τμήματος τής Διεθνούς Έταιρείας Σύγχρονης Μουσικής και τό 1965 τήν ίδρυση του «Έλληνικού Συνδέσμου Σύγχρονης Μουσικής» (ΕΣΣΥΜ). Τό σωματείο αυτό συσπειρώνει όλους τούς Έλληνες πρωτοποριακούς συνθέτες και από τό 1966 έως τό 1976 όργανώνει πέντε «Έλληνικές Έβδομάδες Σύγχρονης Μουσικής». Άναλυτικά:

- 1η Έβδομάδα - Ζάππειο Μέγαρο - Άπρίλης 1966
- 2η Έβδομάδα - Ξενοδοχείο Χίλτον - 29/3 έως 5/4 1967
- 3η Έβδομάδα - Ξενοδοχείο Χίλτον - Δεκέμβρης 1968
- 4η Έβδομάδα - Θέατρο Κοτοπούλη - Σεπτέμβρης 1971
- 5η Έβδομάδα - Γαλλικό Ίνστιτούτο - Δεκέμβρης 1976

Ἄς σημειώσουμε ἐδῶ τό τριετές διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀπό τήν 3η ἕως τήν 4η Ἑβδομάδα καί τό πενταετές διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀπό τήν 4η ὡς τήν 5η Ἑβδομάδα.

Κατά τήν ἴδια περίοδο, ἡ δράση τῆς Πειραματικῆς Ὀρχήστρας ὑπό τόν Μάνο Χατζιδάκι συμβάλλει στήν ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης μουσικῆς. Τό 1967 ἡ ὀρχήστρα αὐτή ἔδωσε τή θέση της στό «Συγκρότημα Σύγχρονης Μουσικῆς», τό ὁποῖο, ὑπό τήν διεύθυνση τοῦ Θεόδωρου Ἀντωνίου, ἀνέπτυξε ἀξιόλογη δράση καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς δικτατορίας. Θά πρέπει νά σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι, ἐκτός ἀπό τό Ἰνστιτούτο Γκαῖτε, ἡ Ἑλληνοαμερικανική Ἐνωση ὑπῆρξε ἕνα ἀσφαλές καταφύγιο γιά τήν πρωτοποριακή μουσική.

Ἄλλά καί στή Θεσσαλονίκη ὑπῆρξαν ἀνάλογες κινήσεις, χάρι κυρίως στήν ἔντονη δραστηριότητα τοῦ Γιάννη Μάντακα, ἰδρυτῆ καί διευθυντῆ, ἀπό τό 1953, τῆς Χορωδίας Δωματίου καί τοῦ Ὄργανοῦ Συνόλου τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἀπό τό 1965 στήν ἀνάπτυξη τῆς πρωτοποριακῆς μουσικῆς συμβάλλει καί τό Ἰνστιτούτο Γκαῖτε τῆς Θεσσαλονίκης μέ τήν ἴδρυση τοῦ Στούντιο Νέας Τέχνης.

Τά ἔργα πού ἀκούγονται στίς συναυλίες τῆς σύγχρονης μουσικῆς καθ' ὅλην αὐτή τήν περίοδο ἀγκαλιάζουν ἕνα εὐρύτατο φάσμα συνθετῶν, ἀπό τούς διεθνῶς καταξιωμένους (Λουτσιάνο Μπέριο, Πιέρ Μπουλέζ, Τζόν Κέιτζ, Λούις ντέ Πάμπλο, Χάνς Βέρνερ Χέντσε, Μαουρίτσιο Κάγκελ, Ὀλιβιέ Μεσιάν, Κριστόφ Πεντερέσκι, Πιέρ Σέφερ, Κάρλχάιντς Στοκχάουζεν, Ἐντγκάρ Βαρέζ κ.ἄ.) ἕως τούς νεότερους, ἄγνωστους καί πρωτοεμφανιζόμενους. Συχνές πάντως εἶναι καί οἱ ἀναφορές στούς σειραϊκούς συνθέτες τῆς προηγούμενης γενιάς.

Ἀπό ἐλληνικῆς πλευρᾶς πρωτεργάτες τῆς πρωτοπορίας εἶναι ὁ Μιχάλης Ἀδάμης, ὁ Θεόδωρος Ἀντωνίου, ὁ Γιώργος Ἀπέργης, ὁ Δημήτρης Δραγατάκης, ὁ Γιάννης Ἰωαννίδης, ὁ Ἀργύρης Κουνάδης, ὁ Νίκος Μαμαγκάκης, ὁ Ἰάννης Ξενάκης, ὁ Γιάννης Α. Παπαϊωάννου, ὁ Γιώργος Σισιλιάνος καί, τέλος, ἡ χαρισματική μορφή τοῦ Γιάννη Χρήστου πού ἠγεῖται τοῦ κινήματος, κάτω ἀπό τήν ἰδεολογική κάλυψη τοῦ μουσικολόγου καί πιανίστα Γιάννη Γ. Παπαϊωάννου.

Τό ἐντυπωσιακό — γιά νά μήν πῶ ἐκπληκτικό — εἶναι ὅτι τό μουσικό ρεῦμα τῆς πρωτοπορίας κερδίζει γρήγορα ἕνα ιδιαίτερα πολυπληθές, δυναμικό καί ἐνθουσιῶδες, νεανικό κυρίως, κοινό, τό ὁποῖο κατακλύζει τίς αἰθουσες συναυλιῶν, ἐπευφημώντας ἢ σφυρίζοντας.

Ἡ στρατιωτική δικτατορία βρίσκει τήν πρωτοποριακή μουσική σέ πλήρη ἀκμή. Στήν ἀρχή, πέρα ἀπό τό γενικό μούδιασμα καί τήν ἀκεφία, δέν φαίνεται νά ὑπάρχουν ἄμεσες συνέπειες. Οἱ δικτάτορες ἔχουν ἄλλες προτεραιότητες καί πολύ πῖο φανερούς ἀντιπάλους. Ἡ συμβολική δύναμη τῆς ἀφηρημένης («καθαρῆς») μουσικῆς φαίνεται πῶς τούς διαφεύγει. Λαϊκιστές ὡς τό κόκαλο, ὡστόσο, εἶναι καχύποπτοι ἀπέναντι σ' ὅ,τι δέν γνωρίζουν, ἀλλά ἡ συμμετοχή τῶν ξένων Ἰνστιτούτων ἀπό τήν μιά, καί ἡ ἀπουσία ἔργων μέ σαφές πολιτικό μήνυμα ἀπό τήν ἄλλη, προκαλοῦν πρός στιγμὴν ἀμηχανία στούς δικτατορικούς μηχανισμούς.

Λίγο-λίγο ὅμως, κάτι ἐξ αἰτίας ὀρισμένων ἔργων μέ σαφέστερο πολιτικό μήνυμα, κάτι ἐξ αἰτίας κάποιων ὀνομάτων συνθετῶν μέ «ὑποπο» μητρῶο, ἀρχίζουν οἱ παρενοχλήσεις καί οἱ ἀπαγορευτικές παρεμβάσεις. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀπό τόν Δεκέμβρη τοῦ '68 ἕως τόν Σεπτέμβρη τοῦ '71 δέν ὀργανώθηκε ἀπό τόν ΕΣΣΥΜ ἄλλη Ἑλληνική Ἑβδομάδα Σύγχρονης Μουσικῆς, ἡ δέ Ἑβδομάδα τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ '71 στό Θέατρο Κοτοπούλη, πού σημειωτέον χρηματοδοτήθηκε ἀπό τό ἴδρυμα Φόρντ, δημιούργησε μεγάλη ἀναστάτωση, θεωρούμενη ἄκρως ἀντιστασιακή.¹

Τό μεγάλο πλήγμα, ὡστόσο, στήν πρωτοποριακή μουσική δέν τό ἔδωσε ἡ χούντα, ἀλλά ἡ μοίρα. Στίς 8 Ἰανουαρίου τοῦ 1970 ὁ συνθέτης Γιάννης Χρήστου σκοτώνεται σέ αὐτοκινητιστικό δυστύχημα. Ἡ ἀπουσία του θά βαρύνει πλέον καθοριστικά στή φθίνουσα πορεία τῆς ἐλληνικῆς σύγχρονης μουσικῆς. Οἱ συναυλίες θά συνεχιστοῦν σ' ὅλη τήν διάρκεια τῆς δικτατορίας, τό κοινό θά ἀκολουθεῖ πιστά, δίνοντας συμβολική ἀντιστασιακή σημασία στήν παρουσία του, οἱ ἀρχές θά ἀποφεύγουν νά ἐπέμβουν εὐθέως στίς αἰθουσες τῶν ξένων Ἰνστιτούτων, προτιμώντας πιά τήν «recuperation», δηλαδή τήν ἀνάκτηση, τήν ἐξαγορά τῶν πρωταγωνιστῶν συνθετῶν-ἐκτελεστῶν μέ ὑποτροφίες, διακρίσεις καί τιμές, πού διχάζουν τούς καλλιτέχνες, δημιουργώντας ρήγματα στήν ἠθική τους ὑπόσταση.

Ἡ μουσική πρωτοπορία, ἀκέφαλη μετά τήν ἀπώλεια τοῦ Γιάννη Χρήστου καί κουρασμένη ἀπό τίς ἐσωτερικές ἀντιθέσεις, θά προσπαθήσει νά ἀνασυνταχθεῖ μετά τήν πτώση τῆς δικτατορίας. Ὅμως οἱ καιροί ἔχουν πιά διεθνῶς ἀλλάξει...

1. Βλέπε καί 1η ἐκτέλεση στήν Ἑλλάδα τοῦ Ἑλληνικοῦ Τραγουδιοῦ τοῦ Γ.Κ.

Θά ήθελα, πρίν κλείσω, νά παραθέσω μαρτυρίες δύο πρωταγωνιστῶν τῆς πρωτοπορίας κατά τήν περίοδο τῆς χούντας. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα ἀπό σημεῖωμα τοῦ Γιώργου Λεωτσάκου στό πρόγραμμα τοῦ «Κύκλου Ἑλληνικῆς Μουσικῆς» ('93-'94) τοῦ Μεγάρου Μουσικῆς, ὅπου καί σημειώνει:

«Καί ἤρθε ἡ 21η Ἀπριλίου 1967. Οἱ χαλαροί, ὡς τότε ὑπό σφυρηλάτηση, δεσμοί τῶν νέων συνθετῶν μέ τήν ἑλληνική πολιτεία, κόπηκαν ἀπότομα. Ἀπό μέρους τους καί ἀπό μέρους τοῦ κοινοῦ, κάθε ἐπαφή μαζί τῆς ἀποτελοῦσε πιά δοσιλογισμός. Οἱ ἀρχικοί μύδροι τῶν συνταγματάρχων κατά τῆς σύγχρονης μουσικῆς καί τῶν...«μίνι», παρά τίς διαστάσεις πού τούς δόθηκαν στό ἐξωτερικό, ἀποδείχθηκαν τελικά ἄσφαιροι — ἡ μόνη πραγματική ἀπαγόρευση, γιά λόγους πολιτικούς καί μόνο, ἀφοροῦσε μόνο στή μουσική τοῦ Μίκη Θεοδωράκη, κάθε ἄλλο παρά «πρωτοποριακή».

Ἵπωςδῆποτε, τά χρόνια ἐκεῖνα στάθηκαν καί οἱ μεγάλες στιγμές τῆς νεότατης ἑλληνικῆς μούσας. Ἡ ἀρχική «ἀπαγόρευση» τῆς σύγχρονης μουσικῆς λειτούργησε καταλυτικά γιά τό κοινό καί ἡ παρακολούθηση τῶν σχετικῶν ἐκδηλώσεων στίς αἴθουσες τοῦ Ἰνστιτούτου Γκαῖτε καί τῆς Ἑλληνοαμερικανικῆς Ἐνωσης, ὅπου οἱ συνταγματάρχες δέν τολμοῦσαν νά ἐπέμβουν, ἀποτελοῦσε πράξη «ἀντίστασης», ἔστώ συγκεκαλυμμένης καί ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς. Τά χρόνια ἐκεῖνα συχνά οἱ συναυλίες νέας μουσικῆς δίνονταν σέ αἴθουσες ἀσφυκτικά γεμάτες. Ἀλησμόνητη θά μοῦ μείνει, στήν αἴθουσα τῆς Ἑλληνοαμερικανικῆς Ἐνωσης, στήν ὁδὸ Μασσαλίας, ἡ ἱστορική ἑλληνική «πρώτη» τοῦ ἀριστουργήματος τοῦ Χρήστου Ἀναπαράστασις III ἢ Ὁ πιανίστας, 28 Νοεμβρίου 1969. Ὅμως ὄλο τό ἐνδιαφέρον αὐτό ἐξατμίστηκε ἀπότομα μετά τή μεταπολίτευση. Στίς Παγκόσμιες Μουσικές Μέρες (1979), σέ πολλές ἀπό τίς δεκάδες συναυλιῶν, οἱ ἐπί σκηνῆς ἐκτελεστές ἦταν περισσότεροι ἀπό τούς ἀκροατές στήν αἴθουσα, συνήθως ἐνδιαφερόμενους ξένους πού εἶχαν ἔρθει γιά τήν ἐκδήλωση! Οἱ Ἑλληνες συνθέτες δέν εἶχαν πιά τόν Χρήστου πού ἡ μοναδικότητά του μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου γινόταν ὄλο καί πιό αἰσθητή».

Ἡ δεύτερη μαρτυρία ἀποτελεῖ χειρόγραφο σημεῖωμα τοῦ Θόδωρου Ἀντωνίου, γραμμένο εἰδικά γιά τήν ἐκδήλωση τοῦ συνεδρίου τοῦ Ἰδρύματος Πουλαντζᾶ.

«Ἡ περίοδος ἀπό τό 1967 μέχρι τή μεταπολίτευση ἐκτός ἀπό τήν καταπίεση, τά βασανιστήρια, τή λογο-

κρισία καί ὄλα τά ἄλλα, ἔφερε πολλές καταστρεπτικές ἀλλαγές καί διχόνοιες στά πολιτιστικά καί στή μουσική, μέ τήν ὁποία ἀσχολοῦμαστε. Δέν ἔχω κάνει κάποια συγκεκριμένη ἔρευνα πάνω στό ἀντικείμενο γι' αὐτό καί θά ἀναφερθῶ σέ γεγονότα, ὅπως τά ἔζησα τόσο ἐγώ, ὅσο καί οἱ τριγύρω μου.

Λογοκρισία: "Τό Ἰνστιτούτο Γκαῖτε καί ἡ Ἑλληνοαμερικανική Ἐνωση θεωροῦνταν ξένα ἐδάφη κι ἔτσι μπορούσαμε νά παίζουμε τά ἔργα πού θέλαμε καί μέ τούς συνεργάτες πού θέλαμε. Γι' ἄλλους χώρους χρειαζόταν ἄδεια καί μᾶς σταμάταγαν ὀλόκληρη τή συναυλία, ἂν κάποιος μουσικός ἢ συνθέτης εἶχε χαρακτηριθεῖ ἢ ἂν ἦταν ξένος καί τούς φαινότανε ἄγνωστος ἢ τό ὄνομά του ἔληγε σέ "τσκι". Κοβόταν καί ὁ Τσαϊκόφσκι ἀκόμη. Ἡ πολύ ἐπιτυχημένη ἐκπομπή μου στήν ΕΡΤ "Τί εἶναι Σύγχρονη Μουσική;" κόπηκε γιά τά ὀνόματα, πού ρωσοφέρνανε, ἀλλά καί γιά τή γλώσσα πού δέν ἦταν ἄκρως καθαρεύουσα.

Ἡ περίφημη χορηγία Φόρντ δίχασε αὐτούς πού τή πήρανε, μ' αὐτούς πού δέν τήν πήρανε. Τό ἄλλοπρόσαλλο εἶναι ὅτι ἡ Φόρντ δινόταν κυρίως σέ μουσικούς πού θά ἔγραφαν ἢ θά δημιουργοῦσαν ἐλεύθερα καί πού ἦταν εἴτε κομμένοι ἀπό τή χούντα, εἴτε ἐναντίον τῆς χούντας! Οἱ περίφημες ἑβδομάδες Σύγχρονης Μουσικῆς (μέ κατάμεστα θέατρα, ὅπως τό Ρέξ) ἔγιναν μέ ἐπιχορήγηση τῆς Φόρντ Φαουντέισον. Ὅλοι οἱ συνθέτες, μέσα κι ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα, ζοῦσαν σέ πυρετό δημιουργίας. Ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του ἔκανε τήν ἀντίστασή του.

Γράφτηκαν πολλά ἔργα πού εἶχαν σάν ἀντικείμενο, τήν ἐποχὴ ἐκείνη, νά ἐκφράσουν τήν ἀντίδραση τῶν συνθετῶν πρὸς τή χούντα. Ἀκόμη ζητούσαμε ἔργα κι ἀπό ξένους, πού ἔγραφαν γι' αὐτό τό ἀντικείμενο καί πού παίξαμε στήν Ἑλλάδα.

Δέν θά περιγράψω τό κάθε ἓνα ἔργο, ἀλλά θά σᾶς ἀναφέρω τά ἔργα πού ἔγραψα ἐγώ. Διαμαρτυρία I, γιά ἡθοποιούς καί μαγνητοταινία, ἀπό τήν παράσταση "Ἡ ὄπερα τοῦ ζητιάνου", σκηνοθεσία Γ. Μιχαηλίδη, ὅπου εἶχα γράψει τή μουσική. Παίχθηκε καί σέ συναυλίες στήν Ἑλληνοαμερικανική Ἐνωση (βασανισμοί, ἐκτελέσεις, φυλακίσεις κλπ. ἀναπαριστώνταν μέ συνοδεία ἠλεκτρονικῆς μουσικῆς). Στίς παραστάσεις, συμβολικά, ἀνεβαίναμε κι ἐμεῖς στή σκηνή. Διαμαρτυρία II γιά βαρύτονο καί ὀρχήστρα. Ὁ Σακκάς φώναζε μέσα στίς χορδές τοῦ πιάνου "ἐλευθερία" κόβοντας τά σύμφωνα. Στό τέλος, ἡθοποιοί διασκορπισμένοι στήν αἴθουσα, ἀνάμεσα στό ἀνυποψίαστο κοινό, στήν ἀρχὴ ψιθυρίζοντας σηκώνονταν σιγά-σιγά, ἀνέβαιναν στή σκηνή καί μαζί

μέ τους μουσικούς τὰ ἔκαναν ὅλα λίμπα, σπάζοντας καρέκλες καὶ ὄργανα ἀκόμα. Τό μήνυμα ἦταν πολύ σαφές καὶ ἐξελιχθηκε σέ συλλαλητήριο ἐντός τῆς αἰθούσης. (Ἴσως τό πρῶτο πού ἔγινε.) Οἱ “μυστικοί” δέν ξέρανε τί νά ὑποθέσουν.

Τό συμβούλιο τοῦ συνδέσμου σύγχρονης μουσικῆς ἐξαφανίσθηκε. Μοῦ τηλεφώνησαν ἀπό τόν δρόμο νά μοῦ πῶνε ὅτι φοβόντουσαν μή συλληφθοῦνε. Ἐγώ ἔφυγα τήν ἐπόμενη γιά τόν Σάν Φραντσίσκο. Δίδασκα τότε στό Στάνφορντ Γιουνιβέρσιτι.

Ὁ Χρήστου στούς Ἐπίκυκλούς του, ἀναφερόταν σέ ἐκτελέσεις καὶ βασανισμούς. Ὁ Κουρουπός, ἐκτός ἀπό τό Ἑλληνικό Τραγούδι, ἔγραψε καὶ τό ἔργο ὅπου οἱ μουσικοί ἀποχωροῦν πανικόβλητοι. Στό τέλος φεύγω κι ἐγώ τρέχοντας.

Ἦταν μιά ἐκπληκτική ἐποχή δημιουργίας μέ τήν προσωπική ἀντίσταση τοῦ καθενός. Μιά ἐποχή πού μᾶς ἔσπειρε ὅμως τή διχόνοια. Οἱ “μέσα” θεωρήθηκαν χου-

ντικοί καὶ οἱ “ἔξω” θεωροῦσαν ὅτι ἦταν οἱ μόνοι πού ἔκαναν ἀντίσταση. Κι αὐτά ἔγιναν καὶ μέ τους ζωγράφους καὶ μέ τους συγγραφεῖς. Μερικοί πῆραν καὶ βραβεῖα καὶ τιμητικές συντάξεις. Ἄλλοι ὑπέφεραν εἴτε μέσα εἴτε ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα. Δέν κατηγοροῦ κανέναν. Ὁ καθένας εἶχε ἀσφαλῶς τους προσωπικούς του λόγους.

Ὅσοι πηγαινοερχόμαστε φοβούμενοι γιά τίς συνεντεύξεις μας στό ἐξωτερικό ἐναντίον τῆς χούντας, εἴχαμε πάντα κάποιο φιλικό πρόσωπο νά μᾶς περιμένει στό ἀεροδρόμιο, ὥστε, ἂν μᾶς συνελάμβαναν, νά εἰδοποιῶσε διάσημους φίλους μας τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Στήν Ἑλλάδα δεχόμασταν καὶ ἀπροσδόκητες ἐπισκέψεις μυστικῶν ἀστυνομικῶν πού ξέρανε τίς ἐφημερίδες πού διαβάσαμε.

Ἡ κάθε συναυλία γινόταν ἀφορμή ἀντίστασης.

Ὁ Σακκάς στά “Μεζόστις” τοῦ Τζόν Κέιτζ σατίριζε τόν Παπαδόπουλο στούς παροιμιώδεις λόγους του».

Ἐκεῖνα τὰ χρόνια τραγουδοῦσαμε περισσότερο

τοῦ Γιώργου Β. Μονεμβασίτη

«Ἐνα τό χελιδόνι κι ἡ Ἄνοιξη ἀκριβή,
γιά νά γυρίσει ὁ ἥλιος θέλει δουλειά πολύ»

Ἐκείνη ἡ ἄνοιξη, ἡ ἄνοιξη τοῦ 1967, ἀποδείχθηκε ἀκριβή, πολύ ἀκριβή γιά τόν ἐλληνισμό. Ἡ δικτατορία τήν ὅποια ἐπέβαλαν οἱ συνταγματάρχες τήν 21η Ἀπριλίου, ὅσο καὶ ἂν κάποιοι θέλουν νά πιστεύουν καὶ νά ὑποστηρίζουν ὅτι ἔθρεψε τή διάθεση τῆς ἀντίδρασης, τή διάθεση τῆς ἀντίστασης μέ σπέρματα δημιουργικοῦ οἴστρου, ἀνέστειλε στή χώρα μας — καὶ αὐτό κανεῖς δέν μπορεῖ νά τό ἀρνηθεῖ — ἓνα δημιουργικό, καλλιτεχνικό ὄργασμό, πού σάρωνε, ἀπό τήν ἀρχή τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 τόν κόσμο ὅλο. Ὅλες οἱ τέχνες καὶ οἱ πλαστοργοῖ τους ὑπέστησαν τίς συνέπειες. Ὅτι θεθαίως δέ ... συνεμορφώθη πρός τάς ὑποδείξεις. Ὅσο ἀμεσότερη ἡ τέχνη, τόσο ἀμεσότερες οἱ συνέπειες. Καὶ οἱ συνέπειες προφανῶς μεγαλύτερες καὶ ἐμφανέστερες στήν ἀμέσως ἐπικοινωνιακή τέχνη τῆς μουσικῆς. Μέσα σέ αὐτή τήν κοσμαγάπητη τέχνη, ἀμεσότερον τοῦ ἀμεσοτέρου τό τραγούδι. Μιά καὶ ἡ δύναμη τοῦ στίχου,

πού μπορεῖ νά ἀναδυθεῖ ἀπό αὐτό, ἔχει τεράστια ἐμβέλεια καθῶς, ἐξ ὀρισμοῦ, ὑπερβαίνει τό αἰσθητικόν.

Προληπτικῶς, ἀλλά καὶ κατασταλτικῶς ἐν προκειμένῳ, οἱ δικτάτορες ἐπέβαλαν ἀδιακρίτως λογοκρισία. Ἡ λογοκρισία δέν ἦταν μιά καινοφανῆ διαδικασία. Ὑπῆρχε καὶ πρὶν. Καὶ ὄχι μόνο στή διάρκεια τῶν ἀνελεύθερων καθεστώτων. Πρὶν ἀπό τή δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ, τὰ σκληρά ρεμπέτικα, κυρίως αὐτά τὰ ὅποια χαρακτηρίζονταν χασικλίδικα, ἦσαν ἀπαγορευμένα. Οἱ μεταξικοί νόμοι ἐπιβάλλον ἀσφαλῶς πιο αὐστηρή λογοκρισία. Ἴδού τί ἀναφέρει μέ ἀφοπλιστική εἰλικρίνεια, στήν αὐτοβιογραφία του ὁ πατριάρχης τοῦ ρεμπέτικου Μάρκος Βαμβακάρης: «Τά προσέχω τώρα. Ἐκεῖνα πού εἶναι ἐπιφοβα νά μήν περάσουν δέν τά βάζω. Θά βάλω μιά ἄλλη λέξη πού νά περάσει... Αὐτά τὰ πρῶτα μου τραγούδια πρὶν ἀπό τόν Μεταξά ἦταν τέτοια. Ὅ,τι ἤθελα ἔγραφα, σχεδόν χωρὶς λογοκρισίες. Μετά σταμάτησα. Τελεία

καί παύλα σ' αὐτά, κι ἔγραφα ὅπως ἔπρεπε νά γράφω. Νά πάω στή λογοκρισία καί νά μοῦ τά περάσουν».

Μετά τόν Μεταξά, ἡ Κατοχή, ὁ Ἐμφύλιος, ἡ Δεξιά τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, μέ τίς ἰδιότυπες ἀνελαστικές ἐξάρσεις μακαρθισμού, διατήρησαν τό ρεμπέτικο στό περιθώριο. Νά σκεφτεῖτε ὅτι τό Ἐθνικό Ἰδρυμα Ραδιοφωνίας — ἔτσι ὀνομαζόταν τότε ἡ ΕΡΤ — μόλις τό 1958 ἐπέτρεψε νά ἐκπεμφθεῖ ἀπό τίς ραδιοσυχνότητές του ρεμπέτικο. Καί ὄχι ὅποιο ὅποιο. Μόνο μερικά δυτικόμερφα κανταδόρικα, κυρίως τοῦ Βασιλῆ Τσιτσάνη. Οὐσιαστικά, ὅσο καί ἂν αὐτό ἀκούγεται ὑπερβολή, ἡ ἐπικοινωνιακή δύναμη τοῦ ρεμπέτικου ἀπελευθερώθηκε στήν ὀλότητά της μέ τήν πτώση τῆς Χούντας τό 1974, χωρίς αὐτό βεβαίως νά σημαίνει ὅτι ἡ λογοκρισία ἐξέλειπε παντελῶς.

Τό ὅτι ἡ λογοκρισία τῆς μουσικῆς — τοῦ τραγουδιοῦ καλύτερα — ὑπῆρχε καί ... βασιλευε πρὶν τήν 21ῆ Ἀπριλίου τοῦ 1967 εἶναι δεδομένο καί γνωστό. Ἀναφέρουμε τέσσερα χαρακτηριστικά παραδείγματα τραγουδιῶν πού ὑπέστησαν τίς συνέπειες τῆς λογοκρισίας:

«Ἡ Ἀλυσίδα» τοῦ Μίκη Θεοδωράκη ἀπό τό ἔργο «Τό Τραγούδι τοῦ Νεκροῦ Ἀδελφοῦ» — πολιτικά τά κριτήρια. «Ὁ Τζώννης ὁ Μπόγιας» τοῦ Μάνου Χατζιδάκι ἀπό τόν κύκλο τραγουδιῶν «Μυθολογία» σέ στίχους Νίκου Γκάτσου — κοινωνικά τά κριτήρια. «Ἡ Μαύρη Φόρντ» ἐπίσης τοῦ Μάνου Χατζιδάκι σέ στίχους τοῦ ἴδιου, ἀπό τή θεατρική παράσταση «Ὁδός Ὀνείρων» — ἠθικά τά κριτήρια. Ὁ κύκλος τραγουδιῶν «Διποτάκτες» τοῦ Μίκη Θεοδωράκη, ἐρμηνευμένος ἀπό τόν ἴδιο, εἶχε ἀπαγορευτεῖ νά μεταδίδεται ἀπό τό ΕΙΡ τό 1965, ὅταν διευθυντής του ἦταν ὁ Σάκης Πεπονῆς, μέ τήν αἰτιολογία ὅτι ὁ τραγουδιστής ἦταν φάλτσος — αἰσθητικά τά κριτήρια στήν περίπτωση αὐτή.

Μέ τήν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας τά κριτήρια αὐτά θεριεύουν καί γίνονται ἀπροκάλυπτα. Οἱ συνταγματάρχες ἀποφασίζουν καί διατάσσουν συνεχῶς. Ἐπειδή δυσκολεύονται νά ἐξειδικεύσουν, ἂν καί δέν ἔχουν συναίσθηση τῆς γελοιοποίησής τους, ἀρχικά γενικεύουν τίς περιπτώσεις. Ἴδού τί ἀναφέρει τό περίφημο διάταγμα τοῦ Στρατηγοῦ Ἀγγελῆ μέ τό ὅποιο ἀπαγορεύτηκαν τά τραγούδια τοῦ Μίκη Θεοδωράκη καί ὄχι μόνον αὐτά:

«1. Ἀπεφασίσαμεν καί διατάσσομεν τά ἀκόλουθα, ἰσχύοντα δι' ὀλόκληρον τήν ἐπικράτειαν:

Ἀπαγορεύεται:

α) ἡ ἀνατύπωσις ἢ ἡ ἐκτέλεσις τῆς μουσικῆς καί τῶν ἀσμάτων τοῦ κομμουνιστοῦ συνθέτου Μίκη Θεοδωράκη,

τέως ἀρχηγοῦ τῆς νῦν διαλυθείσης κομμουνιστικῆς ὀργανώσεως «Νεολαία Λαμπράκη», δεδομένου ὅτι ἡ ἐν λόγω μουσική ἐξυπηρετεῖ τόν κομμουνισμόν.

β) τό ἄδειν ἅπαντα τά ἄσματα, τά χρησιμοποιούμενα ὑπό τῆς κινήσεως τῆς κομμουνιστικῆς νεολαίας, διαλυθείσης δυνάμει τῆς παραγράφου 8 τοῦ διατάγματος τῆς 6ης Μαΐου 1967, δοθέντος ὅτι τά ἐν λόγω ἄσματα ὑποκινοῦν πάθη καί διενέξεις εἰς τούς κόλπους τοῦ πληθυσμοῦ.

2. Οἱ παραβαίνοντες τήν ὡς ἄνω διαταγήν πολιῖται θά παραπέμπονται ἀμέσως ἐνώπιον στρατοδικείων καί θά δικάζονται συμφώνως πρὸς τās διατάξεις τῆς ἐκτάκτου νομοθεσίας.

Ἄδουσεύς Ἀγγελῆς

Ἀρχηγός τοῦ Ἐπιτελείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ»

Καθίσταται προφανές ὅτι ὁ Μίκης Θεοδωράκης ὑπῆρξε ἀπό τήν ἀρχή τό «κόκκινο πανί» γιά τούς δικτάτορες. Καί λόγω τῆς δράσης του ἀλλά, κυρίως, πιστεύουμε, λόγω τῆς ἀπήχησής πού εἶχαν τά τραγούδια του στόν ἑλληνικό λαό. Ὁ συνθέτης κηρύσσεται παράνομος ὅπως καί τά τραγούδια του. Καταφέρνει καί διαφεύγει τή σύλληψη, χάρη στή βοήθεια φίλων του — Ρηνιώ μᾶς λείπεις. Συλλαμβάνεται τελικά στό Χαϊδάρι τήν 21ῆ Αὐγούστου 1967, μεταφέρεται στήν Ἀσφάλεια, στήν ὁδὸ Μπουμπουλίνας, ἀντέχει ἐπὶ τέσσερις τραγικούς μῆνες καί ἐπιβιώνει. Φυλακές Ἀβέρωφ μετά, Δεκέμβρης '67-Μάρτης '68, ὑπό ἐπιτήρηση στό Βραχάτι (Μάρτης-Αὐγουστος '68), ἐκτοπισμός στή Ζάτουνα. «Ζάτουνα 1968, τήν τρίτη μου περναῖμε ἐξορία». Ἐκτοπισμένος ὁ Μίκης Θεοδωράκης ἐκτοπισμένα ἀπό πρὶν τά τραγούδια του. Ἐκτοπισμένα; Ναι, ἀπό πού ὅμως; Οἱ συνταγματάρχες μπόρεσαν νά τά ἐκτοπίσουν ἀπό τά ραδιοφωνικά προγράμματα, ἀπό τίς προθῆκες καί τά ράφια τῶν δισκοπωλείων, ἀπό τούς δημόσιους χώρους. Ἀπό τίς καρδιές τῶν Ἑλλήνων ὅμως δέν μπόρεσαν νά τά ἐκτοπίσουν. Ἐτσι τά τραγούδια τοῦ Μίκη, καθώς καί ὅλα τά ἄλλα ὑπέροχα «τραγούδια τοῦ ἀγώνα», τραγουδήθηκαν στά σπίτια ἀπό κεῖνες τίς ὑπέροχες παρέες, τραγουδήθηκαν «Μές στίς ὑπόγειες τίς ταβέρνες», τραγουδήθηκαν ὅπου ὑπῆρχε ψυχή. Ὁ πολυμήχανος Ἑλληνας εὗρισκε πάντα τόν τρόπο.

Θυμᾶμαι στήν Πλάκα, στή μπουάτ «Σκορπιός» τῆς ὁδοῦ Κυδαθηναίων, πού τραγουδοῦσε κάθε βράδυ μέ τήν κιθάρα του ὁ Κώστας Χατζῆς, ἀπό τούς πρώτους συ-

νεργάτες του Μίκη Θεοδωράκη. Τραγουδοῦσε δικὰ του τραγούδια, κάποια «άνωδυνα» τοῦ Σταύρου Ξαρχάκου, τοῦ Γιάννη Μαρκόπουλου, τοῦ Χρήστου Λεοντῆ. Ξαφνικά σταματοῦσε κατέβαζε τὴν κιθάρα του, τὴν ἀκουμποῦσε σὲ κατακόρυφη θέση στοῦ πάτωμα καὶ πρὶν σκύψει καὶ ἀκουμπήσει τὸ κεφάλι του πάνω της ἔλεγε στους παριστάμενους φίλους-ἀκροατές του: «Καί τώρα θά τραγουδήσουμε ὅλοι μαζί ἐκεῖνα τὰ τραγούδια πού ἀγαπᾶμε ιδιαίτερα». Βαθιά ἢ σιωπή στήν αἴθουσα. Ὁ ἦχος της, ὅμως, ὁ ἦχος ἐκείνης τῆς σιωπῆς ἦταν πῶ δυνατός ἀπὸ ὅποιοδήποτε τραγούδι. Ἦταν ἓνα τραγούδι ψυχῆς καὶ συνείδησης τραγουδισμένο ἀπὸ «δυό, ἀπὸ τρεῖς, ἀπὸ χίλιους δεκατρεῖς». Ναί, ἐκείνη τὴ μακριά, τὴ Μεγάλη Νύχτα, ὅπως τὴν ἔχει ἀποκαλέσει ὁ Μίκης Θεοδωράκης τραγουδοῦσαμε περισσότερο ἀπὸ πρὶν, περισσότερο ἀπὸ μετὰ. Τὸ τραγούδι ἦταν μιά ἄμεση, ἀναγκαῖα ὅσο καὶ πολὺτιμη ἐπικοινωνία. Καὶ τραγουδοῦσαμε σὲ μέρη πού οὔτε ἡ πῶ τολμηρὴ σκέψη μποροῦσε νὰ φανταστεῖ.

Ἐπιτρέψτε μου μιά τελείως προσωπικὴ κατάθεση πού δὲν ἔχει δημοσιοποιηθεῖ μέχρι σήμερα. Νοέμβρης τοῦ 1970. Στὸ Λουτράκι, στὴ Σχολὴ Μηχανικοῦ, περνᾶω μέρος τῆς στρατιωτικῆς θητείας μου. Ἡ βραδιά εἶναι γλυκιά, ἡ παρέα πού κινᾶει γιὰ τὴ σκοπιά, πού βρίσκεται πλάι στήν ἐξοδὸ τοῦ Ἰσθμοῦ, εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ καλὴ. Σπύρος Βλασσόπουλος, ὁ γνωστός τραγουδοποιός, πολιτικός μηχανικός καὶ συνιδιοκτήτης τοῦ ἐστιατορίου «Ἰντεάλ» τῆς Πανεπιστημίου, Ἄγγελος Πολίτης, πολιτικός μηχανικός, ἓνας καλὸς συνάδελφος ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη — ἄς μὲ συγχωρήσει πού δὲν μπόρεσα νὰ θυμηθῶ τὸ ὄνομά του, Κρίτων Σακελλαρίου μού φαίνεται πὼς ἦταν — καὶ ἡ ἀφεντιά μου. «Γιῶργο, νὰ πάρουμε τίς κιθάρες μαζί;» ρωτᾶ-προτείνει ὁ Σπύρος. «Γιατί ὄχι;» ἀπαντῶ χωρίς δεύτερη σκέψη ἐγώ. Τέσσερις φωνές καὶ δυό κιθάρες, λοιπόν, πέρασαν τὴν ωραιότερη ἴσως σκοπιά ἀπὸ καταβολῆς τοῦ ἐλληνικοῦ στρατεύματος. Περιμέναμε μέχρι νὰ περάσει ἡ πρώτη περίπολος καὶ μετὰ ἀρχίσαμε νὰ τραγουδάμε. Τὸ 'να τραγούδι ἔφερε τ' ἄλλο καὶ ὅταν κάποιος ἀπὸ τούς τέσσερις — δὲν θυμᾶμαι, δὲν ἔχει σημασία, ποιός — ἄρχισε νὰ τραγουδᾷ τὴν «Ἀρνηση» κανεὶς δὲν ... ἀρνήθηκε νὰ τὸν ἀκολουθήσει. «Στὸ περιγιάλι τὸ κρυφό» ἢ «Νύχτα ἔφεγγε ὀλόχαρη» καὶ τὸ ταξίδι στὰ τραγούδια τοῦ Μίκη ἔγινε ξαφνικά ὑπερσυμπαντικό. Ἀκολούθησαν πολλές ἀκόμη «προσευχές τῶν ἀγγέλων στ' ἄστρα». Μνῆμες, πολὺτιμα ἐνθυμήματα. Κι ἄλλοι λίγο πῶ δῶ, λίγο πῶ κεῖ, λίγο πρὶν, λίγο μετὰ τὰ ἴδια ἔκαναν, τὰ ἴδια θά

ἔκαναν. Δὲν μπορεῖς νὰ σβῆσεις, νὰ καταργήσεις, νὰ ἐκτοπίσεις τὰ τραγούδια τῆς ζωῆς σου.

Ἡ λογοκρισία τῆς μουσικῆς, ἡ λογοκρισία τοῦ τραγουδιοῦ στὴ διάρκεια τῆς ἐπταετίας ἔδρασε κυρίως στοῦ χῶρο, στοῦν τομέα τοῦ ραδιοφώνου. Χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ τὸ συνειδητοποιήσουν, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ τὸ καταλάβουν, οἱ κρατοῦντες διαισθάνονταν ὅτι τὸ μέσο εἶναι ἓνα πολὺ ἰσχυρὸ μήνυμα, πόσο μᾶλλον σὲ τέτοιες περιόδους ἀνελευθερίας. Στὴν περίπτωση τοῦ ραδιοφώνου τὸ γενικὸ γίνεται εἰδικὸ καὶ συγκεκριμένο. Συντάσσονται μεγάλοι κατάλογοι μὲ ἀπαγορευμένα τραγούδια, μὲ ἀπαγορευμένα ἔργα. Γιὰ νὰ 'καταλήξει ἡ ραδιοφωνικὴ λογοκρισία στοῦ «ἀποφασίζομεν καὶ διατάσσομεν» λειτουργοῦσε μὲ δυό κυρίως κριτήρια: Τὸ ποιοτικὸ καὶ τὸ πολιτικὸ. Τὸ πολιτικὸ ἦταν δεδομένο:

Πᾶς ἀριστερός ἢ ἀριστερίζων μοῖρα στοῦν ἥλιο τὸν ἐλληνικὸ δὲν ἔπρεπε νὰ ἔχει. Ὅπως ἐπίσης καὶ πᾶς Σοβιετικός, Ρῶσος ἢ φυλετικὰ συγγενής: Ἔτσι λοιπόν κομμένος ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο ὁ Τσαϊκόφσκι, κομμένος ὁ Προκόφιεφ ἀλλὰ κομμένος καὶ ὁ Ντῶρζακ. Γιὰ τούς ... Κινέζους δὲν ὑπῆρχε καμιά ὀδηγία γιατί μουσικὴ τους δὲν μεταδιδόταν ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ ραδιόφωνο. Ἄλλωστε οὔτε τώρα μεταδίδεται. Τὸ ποιοτικὸ κριτήριον, ὅμως, ποιός τὸ καθόριζε; Δυστυχῶς οἱ καρabanάδες οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀναλάβει τὸ ἔργο τοῦ λογοκριτῆ. Ἡ κατάθεση τοῦ ἀγαπητοῦ Γιώργου Παπαστεφάνου πού βίωσε ἐκ τοῦ σύγγεγυς τίς συνθήκες στήν Ἑλληνικὴ Ραδιοφωνία εἶναι σαφῆς καὶ ἀποκαλυπτικῆ: «... Ἀπλῶς ἀπαγορεύονταν τὰ πάντα. Εἰδικὰ στὴ μουσικὴ ἀπαγορεύονταν τὸ μπουζούκι καὶ ὅ,τι εἶχε σχέση μὲ τὸ ρεμπέτικο. Ἀκόμη καὶ οἱ Ἑξὶ λαϊκῆς ζωγραφιῆς τοῦ Μάνου Χατζιδάκι εἶχαν κοπεῖ ἐπειδὴ ἀποτελοῦσαν ἀναφορά στοῦ ρεμπέτικο. Τί κι ἂν παίζονταν μὲ πιάνο. Τὸ ρεμπέτικο ἔθεωρεῖτο "τραγούδι τοῦ ὑποκόσμου"», πού δὲ μποροῦσε βεβαίως νὰ ἐναρμονιστεῖ μὲ τὰ σεπτὰ ἦθη πού ἤθελε νὰ ἐπιβάλλει ἡ Ἑλλάς Ἑλλήνων Χριστιανῶν συμπληρώνουμε ἐμεῖς. «Τὸ Νέο Κύμα καὶ οἱ μουσικῆ θεωροῦντο σκοταδιστικὰ» συνεχίζει ὁ Γιώργος Παπαστεφάνου. «Τὰ "γεγέδικα", ἔτσι ἀποκαλοῦντο τὰ τραγούδια τῶν Μπήτλς, εἶχαν ριφθεῖ στοῦ πῦρ τὸ ἐξώτερον, διότι ἦταν συνδεδεμένα μὲ τὰ ναρκωτικά... Τελικὰ τὸ μόνο πού ἐπιτρεπόταν ἦταν τὸ ἐλαφρὸ αἰσθηματικὸ τραγούδι. "Πέταξε ἓνα πουλί ἀπ' τὴ στεριά τὴν ἀντικρινή" ... Καὶ πάλι, ἂν βρισκόταν κάποιος λογοκριτῆς

1. Μαρτυρία στοῦν Γιώργο Τσάμπρα ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε στοῦν περιοδικὸ ΔΙΦΩΝΟ, τεῦχος Μαΐου 1997.

νά πεῖ “ποιό πουλί; Καί πού πάει; Στή στεριά τήν ἀντι-
κρινή; Σέ ποιόν; Μήπως μεταφέρει κανένα μήνυμα;”
κανείς δέν μπορούσε νά διασώσει τό τραγούδι». Ἄσε
πού μπορεῖ νά ὑποφιαζόντουσαν ὅτι ἤθελε νά προσβάλει
καί τό περίφημο... πουλί τῆς Ἐθνοσωτηρίου Ἐπανα-
στάσεως, συμπληρώνουμε γιά μιάν ἀκόμη φορά ἐμεῖς.
Ἐλαφρά, λοιπόν, αἰσθηματικά τραγούδια, πού πολλές
φορές ἀποτελοῦσαν τήν ἀποθέωση τῆς κακογουστίας,
ἦσαν τά ἀρεστά καί ἐλεύθερα, ὅταν κυρίως ἦταν συν-
δεδεμένα μέ ἐκεῖνες τῆς ἀλήστου μνήμης φαναρόνικες,
ἐντυπωσιακές, κατά τή γνώμη τους, τελετές-ἐκδηλώ-
σεις στό Παναθηναϊκό Στάδιο. Ἐνδεικτικές αὐτές οἱ τε-
λευταῖες τῆς αἰσθητικῆς τῶν συνταγματαρχῶν καί τῶν
περί αὐτούς.

Κατά τά ἄλλα ἐπικρατοῦσε ἓνας ἀνεκδιήγητος παρα-
λογοισμός. Τό «Σοῦ ἔφερα νερό στίς χουφτες» τοῦ Σταύ-
ρου Ξαρχάκου ἐπιτρεπόταν, τό «Ἄπονη ζωή» τοῦ ἴδιου
εἶχε ἀπαγορευτεῖ. Ἀπαγορεύτηκε καί τό «Φέρτε μου
ἓνα μαντολίνο» τοῦ Χατζιδάκι. Καί ξέρετε γιατί; Ἐξω-
φρενική πραγματικά ἢ αἰτιολογία. Ἐπειδή τό μαντολί-
νο ἔχει σχέση μέ τό μπουζούκι! Μετά ἀπό αὐτό μοιά-
ζει ἀπολύτως λογική ἢ ἀπαγόρευση τῆς μετάδοσης τοῦ
τραγουδιοῦ «Νεραντζιά, Νεραντζιά» μέ τό ὅποιο ὁ
ῶραῖος καί ἀγαθός τραγουδοποιός Σπήλιος Μεντής εἶχε
βραβευτεῖ στό Φεστιβάλ Ἐλαφροῦ Τραγουδιοῦ τῆς Θεσ-
σαλονίκης. Τούς στίχους τοῦ τραγουδιοῦ εἶχε ὑπογρά-
ψει ὁ Ἰωάννης Ρίτσος!!

Γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἢ μή μετάδοση τῶν ἑκατοντά-
δων ἕως καί χιλιάδων ἀπαγορευμένων τραγουδιῶν ἐκεῖ
στό ΕἰΡ, πού διαταγές ἔδινε ὁ περίφημος Λούκουτος,
τά ἀρρωστημένα μυαλά τῶν ὑπευθύνων εἶχαν ἐφεύρει
διάφορους τρόπους. Ἐκτός τοῦ ὅτι σφράγιζαν μέ τήν
τυπική σφραγίδα «Ἀπαγορεύεται» τόσο τά ἐξώφυλλα,
τίς θῆκες, ὅσο καί τίς ἐτικέτες τῶν δίσκων, χάραιζαν

τούς δίσκους μέ καρφίτσες καί πρόκες, κολλοῦσαν στήν
ἐνεργό ἐπιφάνειά τους μονωτικές ταινίες ἢ τσιρότα-λευ-
κοπλάστ, ἀκόμη καί βάψιμο χιαστί μέ πυκνή μπογιά
εἶχαν σκαρφιστεῖ. Πολλοί τέτοιοι λαβωμένοι δίσκοι, 45
στροφῶν κυρίως, ὑπάρχουν ἀκόμη στή δισκοθήκη τῆς
ΕΡΤ, ἀπόδειξη καί μνημεῖα συνάμα βλακειάς, βαναυσό-
τητας καί διαστροφῆς. Εἶναι ἀπίστευτη ἢ ποικιλία τῶν
δειγμάτων. Ἀντιλαμβάνεται κανείς ὅτι τά τραγούδια τοῦ
Γρηγόρη Μπιθικιώτη – αὐτά πού εἶχε συνθέσει – ἀπα-
γορεύτηκαν μᾶλλον ἐπειδή ὑπῆρξε προδικτατορικά βασι-
κός συνεργάτης τοῦ Μίκη Θεοδωράκη. Τραγούδια τοῦ
Γιώργου Ζαμπέτα, τραγούδια μέ τή Μαρινέλλα, μέ τή
Βίκυ Μοσχολιῦ, μέ τόν Γιάννη Πουλόπουλο μπορούμε
νά ὑποθέσουμε ὅτι ἀπαγορεύτηκαν ἐξαιτίας τοῦ λαϊκοῦ
τους ἤχου. Γιατί ὅμως ἀπαγορεύτηκε τό τραγούδι τοῦ
Μάνου Χατζιδάκι «Τά Παιδιά τοῦ Πειραιᾶ», ἐρμηνευ-
μένο μάλιστα ἀπό τή Ζωίτσα Κουρούκλη καί τόν Θά-
νο Σάμιο, ποτέ δέν μπορέσαμε νά καταλάβουμε. Ὅπως
καί τόσα-τόσα ἄλλα. Καί πολύ περισσότερο μᾶς παρα-
ξένεψε ἢ ἀπαγόρευση ἑνός μικροῦ δίσκου μέ τόν Κώ-
στα Βενετσάνο, πού σίγουρα δέν ἦταν ἀπό τούς πολέ-
μιους τῆς χούντας. Ἄ! γιά μισό λεπτό... Ξέρετε τί τί-
τλο εἶχε τό ἓνα ἀπό τά δύο τραγούδια τοῦ δίσκου;
«Στέλλα»! Ἐ κάτι τούς θύμιζε φαίνεται τό ὄνομα
αὐτό!

Τώρα, πού ἀνακαλῶ ὅλα αὐτά στή μνήμη, καί μέ δε-
δομένο τόν παραλογοισμό πού ἐπικρατοῦσε, σκέφτομαι
πώς εἶναι τυχερή ἢ Ἐλευθερία Ἀρβανιτάκη πού ἦταν
μικρή ἀκόμα ἐκεῖνα τά πικρά χρόνια καί δέν τραγου-
δοῦσε ἐπαγγελματικά. Οἱ φωστῆρες-λογοκρίτες τῆς
ἐποχῆς θά ἦσαν ἱκανοί νά ἀπαγορεύσουν τό τραγούδι
της μόνο καί μόνον ἐξαιτίας τοῦ βαφτιστικοῦ της ὀνό-
ματος!!!

Λάκης Παπαστάθης
Η ΝΥΧΤΕΡΙΔΑ ΠΕΤΑΞΕ
[Διηγήματα]
Μόλις κυκλοφόρησε
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Κώστας Αξελός
Η ΕΠΟΧΗ ΚΑΙ ΤΟ
ΥΠΑΤΟ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ
Μόλις κυκλοφόρησε
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Η «ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ» ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΙΑΚΟΥ

του Γιώργου Μαργαρίτη

Στό δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η Ευρώπη περνούσε μία φάση ραγδαίων αλλαγών. Τά κύματα της βιομηχανικής επανάστασης διαδέχονταν τό ένα τό άλλο και πλήθος τεχνικές καινοτομίες αξιοποιούσαν την εργασία των ανθρώπων και τις επενδύσεις κεφαλαίων προσφέροντας κέρδη και ισχύ στους κατόχους των τελευταίων. Γι' αυτούς ήταν η εποχή των μεγάλων ευκαιριών. Οι τελευταίες βασιζόνταν τόσο στην ανάπτυξη της αγοράς μέ άξονα τά προϊόντα πού η τεχνολογία και η συνεπακόλουθη βιομηχανία δημιουργούσαν, όσο και στη ριζοσπαστική αλλαγή των γεωγραφικών δεδομένων του πλανήτη. Τά νέα συγκοινωνιακά και επικοινωνιακά μέσα έκμηδένιζαν τις άποστάσεις εντάσσοντας κάθε γωνιά της γής στά νέα ισχυρά συστήματα. Η παγκοσμιοποίηση, για την όποία σήμερα γίνεται τόσος λόγος, γεννήθηκε άκριβώς εκείνο τόν καιρό μέ παρονομαστή τις νέες δυνατότητες του κεφαλαίου, του καπιταλισμού άν προτιμάτε.

Γιά τούς λίγους κατέχοντες η εποχή ήταν εποχή ευκαιριών, έστω και μέ τό νόμο της ζούγκλας πού συνοδεύει πάντοτε τις περιόδους ρευστότητας και αλλαγών. Γιά τούς υπόλοιπους, τή συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων, οι ευκαιρίες δέν είχαν τά ίδια άκριβώς χαρακτηριστικά. Γιά τούς τελευταίους οι μεγάλες αυτές ανατροπές σήμαιναν ξεριζωμούς και επώδυνη αναζήτηση μιās θέσης στον κόσμο πού γεννιόταν. Μέσα σέ πολύ λίγα χρόνια δεκάδες έκατομμύρια άνθρωποι έγκατέλειψαν τά σπίτια τους, τά χωριά και τις συνοικίες τους και ταξίδεψαν σέ τόπους άγνωστους χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά σέ αναζήτηση μιās «τύχης» πού η γενέθλια γη πεισματικά τούς άρνιόταν. Άλλοι τόσοι, ίσως και περισσότεροι, είδαν την κοινωνική τους θέση νά κλυδωνίζεται, νά γίνεται έπισηλής η νά καταρρέει. Γιά πολλούς ανθρώπους ό κόσμος των «ευκαιριών» έμπεριείχε την αγωνία του επαναπροσδιορισμού και της επιβίωσης.

Αυτές οι μεγάλες ανατροπές, οικονομικές, κοινωνικές και γεωγραφικές ταυτόχρονα – στον τομέα της άθρωπογεωγραφίας – προκάλεσαν, όπως ήταν άναμε-

νόμενο, τρομερές εντάσεις και πιέσεις στό επίπεδο της πολιτικής, της ιδεολογίας, των κοινωνικών συμπεριφορών. Υπόγεια και άδιόρατα, προοδευτικά, ό κόσμος των ανθρώπων μπήκε σέ μία διαδικασία «εκθαρβαρισμού», θά λέγαμε, καθώς όλα τά όρια και οι κανόνες έδιχναν αδύναμοι στό νά τιθασσεύσουν τις ραγδαίες αλλαγές. Η συνέχεια αυτής της περιόδου έδωσε δύο τρομερούς, «παγκόσμιους» πολέμους και άμέτρητες παραμέτρους άήκουστης βιαιότητας. Αυτά όμως έμελλε νά ακολουθήσουν.

α. Ο άντισημιτισμός

Η Ευρώπη ήταν τότε τό κέντρο των εξέλιξεων και κατά κάποιον τρόπο η πηγή και τό εργαστήρι του νέου κόσμου πού γεννιόταν. Έπρόκειτο για μία άπίστευτα δυναμική ήπειρο. Άνάμεσα στό 1830 και στό 1914, σαράντα έκατομμύρια άνθρωποι έφυγαν από την ήπειρο αυτή για νά αναζητήσουν καλύτερη τύχη στις τέσσερις γωνίες του κόσμου, πέρα από τόν Άτλαντικό σινήθως. Αυτό δέν εμπόδισε τόν πληθυσμό των κρατών της νά άνέβει σχεδόν κατά 76% την ίδια περίοδο, δημιουργώντας πλήθος μητροπόλεων, οικονομικών και πολιτικών κέντρων πού υπαγόρευαν την ιστορία του τότε κόσμου. Τά πλέον ισχυρά από τά έθνη πού την άποτελούσαν μπόρεσαν, στηριζόμενα σέ αυτή τή δυναμική νά κυριαρχήσουν στό μεγαλύτερο μέρος του πλανήτη, κατασκευάζοντας ταυτόχρονα, άθελά τους, τή δύναμη πού έμελε νά τούς διαδεχθεί στό πεδίο της παγκόσμιας κυριαρχίας, τις Ηνωμένες Πολιτείες της Άμερικής.

Οι πιέσεις πού συνόδευαν αυτή τή δυναμική άνέλιξη, βρήκαν, όπως ήταν φυσικό, στη γηραιά ήπειρο τό προνομιούχο πεδίο της έκφρασης τους. Ο ρατσισμός γεννήθηκε εδώ, η μάλλον άρθρωσε τις παλαιότερες διακρίσεις σέ «έπιστημονική» ιδεολογική βάση. Προφανέστερος στόχος ήταν η «ταξινόμηση» και η «κίεράρχηση» των εκτός Ευρώπης λαών, εκείνους πού ό άποικισμός έθετε υπό την κυριαρχία των Ευρωπαίων σέ υποδεέστερη βάση, τέτοια πού νά επιτρέπει την πολι-

τική υποδούλωσή τους και την οικονομική τους έκμετάλλευση. Στο έσωτερικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών, ο ρατσισμός και τα παρακλάδια του στόχευαν, κατ' αναλογία, στον περιορισμό των δυνατοτήτων και των «ευκαιριών» κοινωνικών ομάδων, με τρόπο ώστε να δημιουργηθούν πρόσθετες δυνατότητες για τους υπόλοιπους. Σέ εποχές γενικής πίεσης και ρευστότητας, ο αποκλεισμός πραγματικών ή φανταστικών «ανταγωνιστών» γίνεται εξάλλου βασική τακτική μέριμνα των ανθρώπων. Μέσα σέ αυτές τίς εξελίξεις οι παλιές περι' Εβραίων θεωρίες άρθρώθηκαν σέ συγκροτημένη ιδεολογία και πρακτική, τόν άντισημιτισμό.

Στή δεκαετία του 1880 ο άντισημιτισμός είχε πάρει ήδη συγκεκριμένη μορφή στίς περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Στήν ανατολική Ευρώπη πρώτα και ιδιαίτερα στήν τσαρική Ρωσία, ή διάχυτη αυτή ιδεολογία έδινε συγκεκριμένα άποτελέσματα. Τά «πογκρόμ», οι μεθοδευμένες επιθέσεις ένάντια στίς έβραϊκές κοινότητες, εξαπλώθηκαν σέ μεγάλες γεωγραφικές εκτάσεις και έπληξαν πολλά εκατομμύρια ανθρώπων. Σύμφωνα μέ τά ισχύοντα στήν εποχή, ή πρώτη αντίδραση των τελευταίων, εκείνων δηλαδή πού υφίσταντο τίς επιθέσεις και τίς πιέσεις, ήταν ή φυγή, ή μετανάστευση πρós κάποιο νέο, περισσότερο υποσχόμενο κόσμο. Για τούς έβραϊκούς πληθυσμούς τής ανατολικής Ευρώπης, ο «πολλά υποσχόμενος κόσμος» είχε δύο μορφές. Η πρώτη ήταν κοινή μέ αυτό πού όλος ο υπόλοιπος κόσμος πίστευε. Η πέρα από τόν Άτλαντικό χώρα γοήτευε μέ τήν άνεξιθησκεία και τήν έλευθερία πού διασφάλιζε και τίς «ευκαιρίες» πού στόν καθένα υποσχόταν. Για τούς υπό διωγμό Έβραίους τής Ρωσίας ή των πολωνικών εδαφών, αυτός ο προορισμός φαινόταν – πιθανότατα και ήταν – ο ιδανικός. Η συντριπτική λοιπόν πλειοψηφία των φυγάδων, περισσότεροι από δύο εκατομμύρια Έβραίοι, πέρασαν εκείνα τά χρόνια, τόν Άτλαντικό και μεταφύτεψαν τίς κοινότητές τους στίς ΗΠΑ. Λίγοι ήταν εκείνοι πού άντιμετώπισαν διαφορετικά τό ζήτημα.

Οι πιέσεις πού δέχονταν οι έβραϊκοί πληθυσμοί γεννοῦσαν, όπως είναι φυσικό, ιδέες άντίστασης ή άντίδρασης. Οι ιδέες αυτές καλλιεργήθηκαν μέσα σέ χώρους διάνοησης ή σέ άντίστοιχους, πίο πολιτικούς και αποφασισμένους. Ο Σιωνισμός, ως κίνημα, ήταν άπόλυτα συγγενής μέ τίς άλυτρωτικές ιδεολογίες πού διαχέονταν εκείνο τόν καιρό σέ μία Ευρώπη πού σέ μεγάλο μέρος άποτελούνταν ακόμα από πολυεθνικές άυτοκρατορίες (Τσαρική Ρωσία, Άυστροουγγαρία, Όθωμανική Άυτοκρατορία). Ως συγγενής, δέ, μοιραζόταν τό κοινό τους όραμα: τήν άπόκτηση πατρίδας, έθνικου κράτους.

Η μετανάστευση στήν Άμερική έλάχιστα μπορούσε νά άπαντήσει σέ ένα τέτοιο αίτημα. Ήταν προφανές ότι οι ΗΠΑ δέν θά γίνονταν ποτέ κράτος του Ίσραήλ και ότι εκεί ή έθνική ταυτότητα των Έβραίων θά παρέμενε μία άπλή συνιστώσα – άσφαλής έστω και έλεύθερη – μιάς πολυπολιτισμικής πραγματικότητας. Αυτή

ή διαπίστωση έσπρωξε μία μικρή μερίδα των Έβραίων, μία τάση του σιωνιστικού κινήματος στήν ανακάλυψη τής Παλαιστίνης και στό αίτημα για αναβίωση στα παλαιά αυτά εδάφη του κράτους του Ίσραήλ. Σχεδόν 2.000 χρόνια μετά τή μεγάλη διασπορά, τό σχέδιο φαινόταν ίσως χιμαιρικό και άνεφάρμοστο, όπως ήταν εξάλλου – στήν Ελλάδα τά γνωρίζουμε αυτά – και πολλά άπό τά άντίστοιχα σχέδια των έθνικισμών εκείνης τής περιόδου. Όπωσδήποτε ένθουσίασε πολύ λίγους. Παρά τίς άποφάσεις και τίς σχετικές εκκλήσεις των σιωνιστικών όργανώσεων, ιδιαίτερα μετά τήν ένοποίηση τους στα 1897-1898, μόνο 60.000 Έβραίοι πήραν εκείνα τά χρόνια τό δρόμο πρós τήν Παλαιστίνη. Στο 1909 ίδρυσαν στα περιχώρα τής μουσουλμανικής Γιάφφα τή συνοικία του Τέλ Άβίβ πού έγινε έκτοτε τό μεγάλο κέντρο υποδοχής, ή πύλη πρós τήν Γη τής Έπαγγελίας, στή σύγχρονη τουλάχιστον εκδοχή της.

Η γη τής Παλαιστίνης βρισκόταν πρίν από τόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο μέσα στα σύνορα τής τεράστιας ακόμα Όθωμανικής Άυτοκρατορίας. Η τελευταία ήταν πλέον ένας μεγάλος άσθενής. Η κατάστασή της, ή άδυναμία νά μεταρρυθμιστεί και νά προλάβει τίς εξελίξεις τήν είχαν καταστήσει μάλλον έτοιμοθάνατο πλέον άσθενή. Η έξαρση του άρμενικου στα 1895-96, τό κρητικό, τό μακεδονικό και όλες οι υπόλοιπες κρίσεις πού άδιάκοπα διέσχίζαν τήν άυτοκρατορία άποτελοῦσαν σημάδια του αναπότρεπτου τέλους. Τό μόνο πού εμπόδιζε τή γενική έκρηξη ήταν ο μακρυνός άπόηχος τής Συνθήκης του Βερολίνου και οι συνεπαικόλουθες ισορροπίες μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Οι εϋθραυστες ισορροπίες και τό προαναγγελθέν τέλος τής ιστορικής άυτοκρατορίας νομιμοποιούσε όλα τά σέ βάρος των εδαφών της αίτήματα, έστω και αν αυτά ήταν άπλά υποθήκες για μεταγενέστερες περιόδους. Πρακτικά, ή Παλαιστίνη, όπως και πολλές άλλες όθωμανικές περιοχές θεωρείτο γη πρós διάθεση, έλεύθερη για κάθε πολιτική διαμόρφωση στο μέλλον. Καθώς ο άντισημιτισμός και τό «έβραϊκό πρόβλημα», όπως ήδη τό όνόμαζαν πολλοί, προκαλούσε έντονους κλυδωνισμούς σέ πολλά ευρωπαϊκά κράτη, αρκετοί ήταν εκείνοι πού συνηγορούσαν στήν έθνική άποκατάσταση των Έβραίων έξω από τήν κορεσμένη από τά έθνικά αίτήματα Ευρώπη σέ γη «έλεύθερη πρós διάθεση», όθωμανική δηλαδή. Η ιδέα τής έξαγωγής ενός ευρωπαϊκού προβλήματος πρós τόν έξω κόσμο έλάχιστα συνυπολόγιζε τήν τυχόν αντίδραση και τίς διαθέσεις των γηγενών κατοίκων τής Παλαιστίνης, των εκεί Άράβων δηλαδή. Δέν ήταν ακόμα εποχή πού οι μη Ευρωπαίοι είχαν δικαίωμα λόγου και άντίθεσης πρós όσα οι ευρωπαϊκές δυνάμεις επιθυμούσαν.

6. Η Διακήρυξη Μπάλφουρ

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος πιστοποίησε τό τέλος τής Όθωμανικής Άυτοκρατορίας και έφερε στο

προσκήνιο τό θέμα τῆς κατανομῆς τῶν ἐδαφῶν τῆς, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τῆς Παλαιστίνης. Ἡ Βρετανία, ὅπως ὅλα εἰδειχναν, θά εἶχε τόν πρῶτο λόγο στήν περιοχή αὐτή. Οἱ ἐκπρόσωποι τῶν σιωνιστικῶν ὀργανώσεων, πού στό παρελθόν εἶχαν παρουσιάσει σχετικά μέ τήν Παλαιστίνη αἰτήματα στόν σουλτάνο τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐστρεψαν τώρα τίς προσπάθειές τους πρὸς τήν πλευρά τῆς Ἀγγλίας. Οἱ πιέσεις καί οἱ παρεμβάσεις ἀπέδωσαν καθώς, τόν τρίτο χρόνο τοῦ Μεγάλου Πολέμου, ἡ προσέγγιση τοῦ ἰσχυροῦ οικονομικά καί πολιτικά ἐβραϊκοῦ στοιχείου κρινόταν ἀπαραίτητη ἀπό τή βρετανική κυβέρνηση. Ἡ τελευταία δρέθηκε ὀπωσδήποτε ἀπό τή πρώτη στιγμή τῶν ἐνασχολήσεών της μέ τήν Παλαιστίνη μπροστά σέ μία ἀντίφαση. Τήν ἴδια στιγμή Βρετανοί ἀξιωματοῦχοι – μέ πρῶτο τόν θρυλικό Λῶρενς τῆς Ἀραβίας – ἐνίσχυαν καί καθοδηγοῦσαν τήν ἀραβική ἐξέγερση κατά τῶν Ὀθωμανῶν, ἐξέγερση πού εἶχε ὡς ἱερό στόχο τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἱερουσαλήμ. Δύσκολα ὑπόσχεται κανεὶς τό ἴδιο πράγμα σέ δύο ταυτόχρονα πλευρές.

Τόν Νοέμβριο τοῦ 1917, πάντως, καθώς τά βρετανικά καί ἀραβικά στρατεύματα πλησίαζαν τήν Ἱερουσαλήμ, ἡ βρετανική κυβέρνηση ἐσπευσε νά καθουχάσει τίς ἀνησυχίες τοῦ ἰσχυροῦ ἐβραϊκοῦ στοιχείου σχετικά μέ τό μέλλον τῆς περιοχῆς. Ἡ γνωστή ὡς Διακήρυξη Μπάλφουρ δέσμευε τή βρετανική πολιτική στήν κατεύθυνση τῆς δημιουργίας ἐβραϊκοῦ κράτους στήν Παλαιστίνη. Τό πρόβλημα τοῦ ἐκεῖ ἀραβικοῦ πληθυσμοῦ καί τῶν τυχόν δικῶν του ἀπελευθερωτικῶν ἐπιθυμιῶν καί προθέσεων ἀντιμετωπιζόταν μέ ἀόριστο τρόπο. Ὁ ὅποιος διακανονισμός θά «σεβόταν τά πολιτικά καί θρησκευτικά δικαιώματα» τῶν μὴ Ἑβραίων κατοίκων τῆς περιοχῆς.

Ἡ Διακήρυξη Μπάλφουρ
2 Νοεμβρίου 1917

Ἀγαπητέ Λόρδε Ρότσιλδ,

βρίσκομαι στήν εὐχάριστη θέση νά σᾶς μεταφέρω, γιά λογαριασμό τῆς Κυβέρνησης τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος, τήν παρακάτω Διακήρυξη συμπάθειας μέ προσδοκίες τοῦ Ἑβραϊκοῦ Σιωνιστικοῦ κινήματος, ὅπως αὐτή κατατέθηκε καί ἐγκρίθηκε ἀπό τό Ὑπουργικό συμβούλιο.

«Ἡ κυβέρνηση τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος ἀντιμετωπίζει μέ συμπάθεια τήν ἐγκατάσταση στήν Παλαιστίνη μιᾶς ἐθνικῆς ἐστίας γιά τόν Ἑβραϊκό λαό καί θά χρησιμοποιοῦσε τίς καλύτερες ὑπηρεσίες της γιά νά διευκολύνει τήν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου. Εἶναι μέ σαφήνεια κατανοητό ὅτι καμία ἀπό τίς κινήσεις αὐτές δέν θά βλάψει τά πολιτικά καί θρησκευτικά δικαιώματα τῶν ἤδη ἐγκατεστημένων μὴ ἐβραϊκῶν κοινοτήτων τῆς Παλαιστίνης ἢ τά δικαιώματα καί τήν πολιτική

ὑπόσταση πού ἀπολαμβάνουν οἱ Ἑβραῖοι σέ ὅποιαδήποτε ἄλλη χώρα».

Θα σᾶς ἤμουν εὐγνώμων ἂν θέτατε τήν Διακήρυξη αὐτή ὑπ' ὄψη τῆς Σιωνιστικῆς Ὀμοσπονδίας.

Εἰλικρινά ἡμέτερος

Ἄρθουρ Τζαίημς Μπάλφουρ

Ἡ Διακήρυξη δέν προκάλεσε αὐτή καθ' ἑαυτή νέα κύματα ἐποικισμοῦ. Ἀντίθετα, στή σχετικά ἥρεμη δεκαετία τοῦ 1920 ἡ ροή Ἑβραίων μεταναστῶν πρὸς τήν Παλαιστίνη γνώρισε σχετική ὕφεση παρά τούς περιορισμούς στή μετανάστευση πού προοδευτικά ἐπέδωσαν οἱ ΗΠΑ. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως πλευρά, τό ἴδιο κείμενο ἀποτελέσει τή βάση γιά τή διατύπωση τῆς Ἐντολῆς (Mandate) πού ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν ἔδωσε στή Μεγάλη Βρετανία τόν Ἰούλιο τοῦ 1922, καθώς καί γιά τή διαμόρφωση πολιτικῆς ἀπό τήν τελευταία στόν παλαιστινιακό χώρο. Στήν Ἐντολή (Mandate) τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ἡ συγκρότηση στά παλαιστινιακά ἐδάφη ἐθνικοῦ ἰσραηλιτικοῦ κράτους, ὀριζόταν πλέον ὡς εὐθύνη καί στόχος τῆς βρετανικῆς παρουσίας στήν περιοχή. Ὡς πυρήνας μάλιστα τῶν θεσμῶν τῆς ὑπό κατασκευὴ κρατικῆς ὄντοτητας ἀναγνωρίστηκε, ὡς ἐβραϊκή ἀρχή, τό συμβούλιο τῆς σιωνιστικῆς Ὀργάνωσης. Αὐτός ὁ Ὄργανισμός θά ἦταν πλέον ὁ βασικός συνεργάτης τῶν βρετανικῶν ἀρχῶν πού ἀνέλαβαν τή διαχείριση τοῦ παλαιστινιακοῦ χώρου.

Παρά τίς διαβεβαιώσεις, ἡ ἀντιφατικότητα τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς ὡς πρὸς τό μέλλον τῆς περιοχῆς δημιούργησε γρήγορα τοπικές ἐντάσεις καί συγκρούσεις. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1922, ἡ βρετανική κυβέρνηση προσπάθησε νά καθουχάσει τά πράγματα ἐκδίδοντας τήν πρώτη Λευκή Βίβλο (White Paper) πού, στήν οὐσία, ἀποτελοῦσε συντακτικό κείμενο, καθώς ἔθετε τά ὅρια καί τούς ὅρους στήν πορεία συγκρότησης ἐβραϊκοῦ κράτους στήν περιοχή. Νά θυμίσουμε ὅτι ἐκείνη τήν ἐποχή οἱ ἐγκατεστημένοι στήν περιοχή Ἑβραῖοι ἦσαν μόλις 80.000 ἀπό τούς ὁποίους μόνο τό 25% ἦσαν ἀγρότες ἢ ἐργάτες γῆς.

Στό κείμενο ἦταν ἐμφανῆς ἡ προσπάθεια μετριασμοῦ τῶν ἐντυπώσεων πού ἡ Διακήρυξη Μπάλφουρ καί οἱ ἐξελίξεις πού ἀκολούθησαν εἶχαν προκαλέσει. Ὁ πρῶτος σημαντικός προσδιορισμός ἀφοροῦσε τήν ἰδέα τῆς κατανομῆς τῶν παλαιστινιακῶν ἐδαφῶν. Κάτι τέτοιο δέν ἀναφερόταν μὲν ρητά στό κείμενο, ἐκπορευόταν ὅμως ἀπό τήν διαπίστωση ὅτι ἡ Διακήρυξη Μπάλφουρ ἀναφερόταν στήν ἴδρυση ἐθνικοῦ ἐβραϊκοῦ κράτους μέσα στά παλαιστινιακά ἐδάφη καί ὄχι στήν μετατροπὴ ὁλόκληρης τῆς Παλαιστίνης σέ ἐβραϊκό κράτος. Συνακόλουθα προσδιορίστηκε ὅτι ἡ σιωνιστικὴ ὀργάνωση καί οἱ τοπικὲς ἐβραϊκὲς ἀρχές – θρησκευτικῆς κυρίως ὑπόστασης – ἀποτελοῦσαν ἕναν μόνο ἀπὸ τούς διοικητικούς παράγοντες γιά τά ζητήματα τῆς περιοχῆς μέ

συμβουλευτικό ρόλο στη διαμόρφωση του μέλλοντός της.

Τό θέμα της όμαλης συμβίωσης ανάμεσα στις δύο κοινότητες, άπασχόλησε επίσης τή *Λευκή Βίβλο* του 1922. Στην κατεύθυνση αυτή τονίστηκε ή σημασία τής απόφασης πού ψήφισε, τόν Σεπτέμβριο του 1921 στό Κάρλομπαντ, τό Σιωνιστικό Συνέδριο. Σέ αυτή τήν απόφαση τονίζόταν: ή «... απόφαση του έβραϊκού λαού νά ζήσει μαζί μέ τόν άραβικό λαό κάτω από όρους ένότητας και άμοιβαίου σεβασμού, και από κοινού, οι δύο λαοί, νά μετατρέψουν τήν κοινή τους έστία (τήν Παλαιστίνη) σέ εύημερούσα κοινότητα. Η οικοδόμηση τής εύημερίας θά εξασφάλιζε και στους δύο τις καλύτερες προϋποθέσεις για άδιατάρακτη έθνική ανάπτυξη...». Η ειλικρίνεια και ή λειτουργία των παραπάνω προθέσεων εξαρτιόταν όμως από άλλους παράγοντες. Ο βασικότερος από αυτούς ήταν οι ρυθμοί και ή ποιότητα τής έβραϊκής μετανάστευσης προς τήν περιοχή. Τυχόν άγροτική μετανάστευση, λόγω χάρη, δέν μπορούσε παρά νά δημιουργήσει δυσεπίλυτα προβλήματα στην κατοχή και στην αναζήτηση γής μέ όλες τις συνεπακόλουθες έντάσεις. Κάτι ανάλογο μπορούσε επίσης νά συμβεί μέ τυχόν έξαρση του μεταναστευτικού ρεύματος προς τήν περιοχή. Ήδη ο άρχικός ένθουσιασμός είχε φέρι 25.000 νέους Έβραίους έποίκους από τό τέλος του 1917 ως τό 1922. Οι Βρετανοί προσπάθησαν νά θέσουν κανόνες και όρια πού θά προλάμβαναν τις έντάσεις. Στόν τομέα αυτό ξεκίνησαν τριβές μέ τις σιωνιστικές όργανώσεις και τους μηχανισμούς τους, από τους όποιους, πολλοί άρχισαν νά λειτουργούν ύπόγεια, παίρνοντας έλάχιστα ύπ' όψη τις έξομαλντικές προσπάθειες των Βρετανών.

Από τά πρώτα κιόλας «βρετανικά» χρόνια του προβλήματος εκδηλώθηκε μία άνισότητα στην πολιτική έκπροσώπηση των ένδιαφερομένων, γεγονός πού θά είχε σημαντικές επιπτώσεις στην συνέχεια. Από τήν έβραϊκή πλευρά, ή διαχείριση των ύποθέσεων τής νεοσχηματιζόμενης κοινότητας στην Παλαιστίνη από μία διεθνή όργάνωση, σέ σύνδεση μέ ευρωπαϊκά ή ύπερατλαντικά κέντρα οικονομικής και πολιτικής έξουσίας και μέ σαφείς αναφορές στην «δυτική» πολιτιστική παράδοση, καθόριζε τόν τρόπο σύνθεσης αυτού πού θά γινόταν άργότερα τό κράτος του Ίσραήλ. Η έβραϊκή κοινότητα τής Παλαιστίνης χρειάστηκε πολλές φορές νά στηριχθεί στην «έξωτερική» αυτή βοήθεια για νά ξεπεράσει δύσκολες στιγμές. Επρόκειτο για ένα είδος κηδεμονίας πού σφράγισε άνεξίτηλα τό μέλλον ενός πολιτικού μορφώματος πού, πέρα από τή συγκεκριμένη γεωγραφική του διάσταση, μπορούσε πάντα νά επικαλεστεί τήν οικουμενική του αντίστοιχη.

Στήν πλευρά των Παλαιστινίων, ή «κηδεμόνευση» υπήρξε λιγότερο ισχυρή και γενναιόδωρη. Από τήν αρχή κιόλας τής «βρετανικής» περιόδου, έπίσημοι εκπρόσωποι τής άραβικής πλευράς για τό παλαιστινιακό ζήτημα βρέθηκαν κυρίως νά είναι όχι οι εκπρόσωποι των ίδιων των ένδιαφερομένων Παλαιστινίων αλλά οι Ά-

ραβες ήγέτες διά των όποιων ή Μεγάλη Βρετανία έκτιζε τις σχέσεις της μέ τόν άραβικό κόσμο. Τό μέλλον των Παλαιστινίων γινόταν περισσότερες φορές άντικείμενο συζητήσεων στην Μέκκα, τό Άμμάν, τή Δαμασκό ή τό Κάιρο, παρά στην ίδια τήν Παλαιστίνη. Και στις δύο πλευρές, έκτός από τή γεωγραφική ασάφεια στα κέντρα λήψης αποφάσεων, υπήρχε και ή «θρησκευτική». Ραββίνοι και μουφτίδες κατείχαν περίοπτη θέση στους μηχανισμούς έξουσίας των αντίπαλων κοινοτήτων τόσο μέσα στην Παλαιστίνη όσο και έξω από αυτή. Μαζί μέ αυτούς ερχόταν ή μεταφυσική διάσταση του προβλήματος καθώς Θεοί και δαίμονες βρέθηκαν άναμειγμένοι στην ούτως ή άλλως δύσκολη κατάσταση.

γ. Η άνοδος του ναζισμού

Όπωσδήποτε, ή εξέλιξη των πραγμάτων στην Παλαιστίνη φαινόταν άπόλυτα έξαρτημένη από τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις στην Ευρώπη. Η σχετικά ήρεμη δεκαετία του 1920, παρά τις έπιμέρους συγκρούσεις, ήταν γενικά ήπια όσον άφορᾶ τις σχέσεις μεταξύ Έβραίων και Παλαιστινίων. Η σταθερότητα όμως, στην Ευρώπη και τήν Παλαιστίνη δέν κράτησε πολύ. Στην διάρκεια τής δεκαετίας του 1930 οι εξελίξεις στην πρώτη μετέβαλαν και πάλι τά δεδομένα του προβλήματος. Η άνοδος του ναζισμού και του άντισημιτισμού στην γηραιά ήπειρο και οι μεθοδευμένοι διωγμοί των έβραϊκών πληθυσμών σέ πολλές περιοχές προκάλεσαν νέα κύματα φυγής πού πλέον δέν μπορούσαν νά άπορροφήσουν οι κλειστές στην μετανάστευση ΗΠΑ. Μέ τήν παραίνεση και τά δίκτυα των σιωνιστικών όργανώσεων, μεγάλο ποσοστό αυτού του νέου ρεύματος προσφύγων κατευθύνθηκε προς τήν Παλαιστίνη. Οι 80.000 Έβραιοι στην περιοχή στα 1922, έφθασαν τις 450.000 τό 1939, τό ένα τρίτο πλέον του συνολικού πληθυσμού τής Παλαιστίνης. Σημαντικό ποσοστό από τους νεοφερμένους ήσαν ή γίνονταν άγρότες σέ ένα τόπο πού δέν πρόσφερε πολλές άστικές δραστηριότητες. Η συνεπακόλουθη ζήτηση για γή και χώρους έγκατάστασης αύξησε κατακόρυφα τις πιέσεις προς τόν γηγενή παλαιστινιακό πληθυσμό μέ επακόλουθο τήν όξυνση των σχέσεων ανάμεσα στην άραβική και τήν ισραηλιτική κοινότητα και τό ξέσπασμα βίαιων συγκρούσεων, αίματηρών τις περισσότερες φορές. Ο πόλεμος για τή γή είχε ουσιαστικά άνοίξει.

Η βρετανική κυβέρνηση προσπάθησε νά προλάβει τά χειρότερα ξεκινώντας έπαφές και συνομιλίες μέ εκπροσώπους των Άράβων και των Έβραίων έποίκων. Οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν στην ιδέα τής ακριβέστερης κατανομής του παλαιστινιακού έδάφους ανάμεσα στις δύο κοινότητες, κατανομή πού πολύ πριν προσδιοριστεί γεωγραφικά, δυσαρέστησε και τις δύο πλευρές. Η μέν παλαιστινιακή έκρινε όλότελα άδικες τις όποιες ρυθμίσεις πού τήν ύποχρέωναν νά μοιραστεί ή και νά εκχωρήσει αυτό πού ως τότε άποκλειστικά τής

άνηκε. Η δέ εβραϊκή πλευρά, ύπολογίζοντας πάντοτε την δυναμική των αναξιοπαθόντων εβραϊκών κοινοτήτων της Ευρώπης και την προοπτική της μετεγκατάστασής τους στη Γη της Έπαγγελίας – όπως την προσδιόρισε ο Θεός ή ο Μπάλφουρ – θεωρούσε πάντοτε ελάχιστα αυτά που της κατακύρωναν. Η ένταση και οι συγκρούσεις πήραν πάλι μεγάλες διαστάσεις.

δ. Η «Λευκή Βίβλος» του 1939

Στά 1939 οι Βρετανοί, στά πλαίσια των προσπαθειών για τη σύγκλιση διάσκεψης για τό Παλαιστινιακό μέ τή συμμετοχή Αράβων ηγετών, εκπροσώπων τής παλαιστινιακής κοινότητας και εκπροσώπων των σιωνιστικών οργανώσεων και τής εβραϊκής αρχής, δημοσίευσαν μία νέα *Λευκή Βίβλο* (*White Paper*) πού, μεταξύ άλλων, προσπαθούσε και πάλι νά εξηγήσει ότι ή Διακήρυξη Μπάλφουρ και ή δημιουργία εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη δέν σήμαινε κατ' ανάγκη τόν εξοβελισμό ή έστω τόν περιορισμό των δικαιωμάτων του άραβικου πληθυσμού τής περιοχής. Τό υπό δημιουργία εβραϊκό κράτος δέν θά ήταν ή Παλαιστίνη ολόκληρη αλλά θά κτιζόταν μέσα σέ αυτήν. Μία ένιαία αρχή, πού θά περιλάμβανε Παλαιστίνιους και Έβραίους, θά μεριμνούσε για τή διατήρηση των ισορροπιών και θά εμπόδιζε τό ξέσπασμα ταραχών μέ αντικείμενο τήν επέκταση των δικαιωμάτων κάθε πλευράς. Η συνδιάσκεψη δέν έγινε δυνατό νά συγκλιθεί, εξαιτίας τής βαθιάς πλέον καχυποψίας και έχθρότητας ανάμεσα στά δύο στρατόπεδα, και έτσι οι Βρετανοί βρέθηκαν αναγκασμένοι νά επιβάλουν μία δική τους πολιτική εξισορρόπησης των πραγμάτων.

Σέ σχέση μέ τό 1922 οι προτεραιότητες είχαν μεταβληθεί. Κύριος πλέον στόχος τής βρετανικής πολιτικής ήταν ή άπεξάρτηση από ένα πρόβλημα του οποίου ή λύση ήταν περισσότερο από ποτέ δυσδιάκριτη καθώς συνδεόταν πλέον άμεσα από τίσ εξελίξεις στο έσωτερικό τής ευρωπαϊκής ήπειρου. Ο στόχος πού τίθετο ήταν ή άνεξαρτησία τής Παλαιστίνης μέσα σέ διάστημα μικρότερο των δέκα χρόνων. Για νά υλοποιηθεί τό σχέδιο αυτό οι άτελείωτες και άτελέσφορες συζητήσεις περί κατανομής των έδαφών έπρεπε νά περιοριστούν ή νά μετατεθούν στο μέλλον, στο πλαίσιο ενός άνεξάρτητου πλέον κράτους. Τό τελευταίο θά μπορούσε νά προκύψει μέ τή συνεργασία των ενδιαφερόμενων μερών, μέ αναλογική – μέ βάση τόν τρέχοντα πληθυσμό κάθε κοινότητας – δηλαδή διακυβέρνηση κάτω από τήν όλοένα και πιό διακριτική έποπτεία τής Βρετανικής Αρχής. Προβλεπόταν μάλιστα ή σταδιακή αντικατάσταση των Βρετανών «ύπουργών» από Έβραίους ή Παλαιστίνιους μέ τρόπο ώστε νά παρακολουθούνται στενά οι ισορροπίες. Η ειρήνευση τής περιοχής θά άνοιγε τόν δρόμο προς τήν πλήρη άνεξαρτησία.

Τό κλειδί για τήν επιτυχία των παραπάνω εξισορροποιητικών προθέσεων ήταν ο έλεγχος τής εβραϊκής μετανάστευσης προς τήν περιοχή. Η κατάσταση στην

Ευρώπη, άρκετά επικίνδυνη για τούς εκεί Έβραίους στά 1939 – όδηγοΰσε προς τήν Παλαιστίνη συμπαγείς εβραϊκούς πληθυσμούς, ή άφιξη των οποίων θά άνέτρεπε κάθε τοπική ισορροπία. Παρά τίσ πιέσεις, ή Βρετανία άνέλαβε νά κρατήσει σταθερούς τούς άριθμούς των μεταναστών αυτών, στίς 75.000 συνολικά για τά έπόμενα πέντε ως έξι χρόνια. Η έφαρμογή αυτού του σχεδίου δέν ήταν ή πλέον εύκολη σέ έποχές πολέμου και βίας. Η προσπάθεια των ναυτικών και χερσαίων δυνάμεων τής Μεγάλης Βρετανίας νά έφαρμόσει αυτήν τήν άπόφαση προκάλεσε έντονες τριβές καθώς και μερικές τραγωδίες. Καθώς δέ στην ναζιστική Ευρώπη ή Τελική Λύση, ή μαζική, «βιομηχανική» εξόντωση των εβραϊκών πληθυσμών έπαιρνε τερατώδεις διαστάσεις, ο έλεγχος τής εβραϊκής μετανάστευσης στην Παλαιστίνη έχανε προοδευτικά τά ήθικά και πολιτικά έρείσματά του. Τό μείζον πρόβλημα, πού ο δυτικός ρατσισμός και ή ναζιστική ιδεολογία προκαλούσαν, μεταφέρθηκε στην φτωχή γη τής Παλαιστίνης και «λύθηκε» σέ βάρος των άνυποψίαστων Αράβων κατοίκων τής.

Οι πολεμικές συνθήκες εξάλλου και ο κίνδυνος εξάπλωσης των έπιχειρήσεων στην Μέση Άνατολή όδηγησαν, στά 1941-1942 στον μαζικό εξοπλισμό των Έβραίων κατοίκων τής περιοχής μέ τήν άνοχή άν όχι και τήν παρότρυνση των Βρετανικών Αρχών πού, στο σχετικό κεφάλαιο, άντιμετώπιζαν μέ καχυποψία τούς Άραβες. Στίς τάξεις των τελευταίων, μέ παρονομαστή φυσικά τήν άποικιοκρατία αλλά και τό παλαιστινιακό, οι συμπάθειες προς τόν Άξονα ήταν, σέ πολλές περιπτώσεις, έμφανείς. Ο ήμεπίσημος εξοπλισμός των εβραϊκών πληθυσμών, όπως και ή πέρα από τίσ βρετανικές προδιαγραφές μετανάστευση, όδηγησε πολύ γρήγορα σέ άποφασιστική άνατροπή των ισορροπιών ανάμεσα στίς δύο κοινότητες παρά τό γεγονός ότι, άριθμητικά, οι Παλαιστίνιοι εξακολουθούσαν νά άντιπροσωπεύουν τά 2/3 του συνολικού πληθυσμού τής περιοχής. Η δυσαναλογία πού προέκυψε προκάλεσε τήν ριζοσπαστικοποίηση των μεθόδων και οι ένοπλες εβραϊκές ομάδες, έπίσημες, ήμεπίσημες και άνεπίσημες, προώθησαν βίαια τά σέ βάρος των γειτόνων τους αίτήματα μέ σφαγές, πυρπολήσεις χωριών και τρομοκρατικές επιθέσεις κάθε είδους.

Η άνεξαρτησία τής Ιορδανίας στά 1946 και ή προσάρτηση από αυτή τής Δυτικής Όχθης άνοιξε τό τελευταίο κεφάλαιο στην «προϊστορία» του παλαιστινιακού ζητήματος. Στά 1948, τό κράτος του Ισραήλ περιέλαβε τό μεγαλύτερο μέρος του έδάφους τής Παλαιστίνης σπρώχνοντας στον δρόμο τής προσφυγιάς δεκάδες χιλιάδες Παλαιστίνιους. Οι τραγωδίες πού οι άκροδεξιοί ολοκληρωτισμοί έφεραν στην Ευρώπη μεταφέρθηκαν στην μικρή Παλαιστίνη όπου και εξακολουθούν νά βυθίζουν τούς άνθρώπους στο αίμα και τήν άπόγνωση.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΡΑΦΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ Ή ΑΠΟ ΤΟΝ ΥΠΟΥΡΓΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ;

της Σίας Αναγνωστοπούλου

Τό βιβλίο 'Ιστορίας της Γ' Λυκείου γενικής παιδείας - για τους μαθητές όλων των κατευθύνσεων - μόλις εκδόθηκε, και πριν καν κυκλοφορήσει, γνώρισε μεγάλη δημοσιότητα: δημοσιεύματα «απόγνωσης» σέ έφημερίδες για τόν κίνδυνο αφελληνισμού της ελληνικής μαθητιάσας νεολαίας, πολιτικές παρεμβάσεις, «λεβέντικες δηλώσεις» του ύπουργού Παιδείας, και μάλιστα από την Κίνα όπου βρισκόταν, ότι δέν θά επιτρέψει νά υπάρχουν τέτοιες διατυπώσεις στό βιβλίο κλπ. Ή διατύπωση πού ξεσήκωσε τόσο θόρυβο είναι ή ακόλουθη: «Τήν εποχή πού ό τρίτος κόσμος συγκλονιζόταν από ριζοσπαστικά αντιαποικιακά κινήματα πού έδιναν προτεραιότητα όχι μόνο στην εθνική απελευθέρωση αλλά και στην κοινωνική πρόοδο, στην Κύπρο ή ΕΟΚΑ του στρατηγού Γρίβα πρόβαλε έναν κοινωνικά υπερσυντηρητικό εθνικισμό». Ή διατύπωση εντάσσεται στό γενικότερο θέμα της αποικιοποίησης και των αντιαποικιακών κινήματων παγκοσμίως.

Καταρχήν μερικές σκέψεις ως προς τό περιεχόμενο της παραπάνω διατύπωσης: α) ή διατύπωση στό πλαίσιο πού αναφέρεται δέν έχει μεγάλη εκπαιδευτική λειτουργικότητα, πολύ περισσότερο πού οι καθηγητές Μέσης Έκπαίδευσης πολύ λίγα γνωρίζουν για την κυπριακή ιστορία ώστε νά μπορούν νά την επεξηγήσουν επαρκώς στους μαθητές. Ή διατύπωση λοιπόν, «ριγμένη» κάπως στό κενό, καταντάει σχεδόν αφοριστική, άφου δέν προηγείται κάτι πού νά επιτρέπει στους μαθητές νά καταλάβουν γιατί ή ΕΟΚΑ ως αντιαποικιακό κίνημα παρουσιάζει διαφορές ως προς τά άλλα αντιαποικιακά κινήματα. Ή έστω νά κατανοήσουν ότι τά εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, χωρίς νά χάνουν την τεράστια ιστορική τους αξία ως τέτοια, προσδιορίζονται και από την ιδεολογία της ήγεσίας τους: δέν ήταν όλα τά εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα ίδια, διότι δέν ήταν ίδιες οι κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες πού τά γέννησαν ούτε και οι ήγητικές ιδεολογίες πού τά εξέφρασαν.

β) Ή διατύπωση ώστόσο δέν είναι επιστημονικά

αυθαίρετη. Ή ΕΟΚΑ αποτελεί ιστορικό πρόβλημα μεγίστης σημασίας για τους ιστορικούς, ενώ θέτει σημαντικά ερωτήματα, όχι ως προς την σπουδαιότητα του ίδιου του αγώνα ή των αγωνιστών πού πήραν μέρος σέ αυτόν, αλλά ως προς την ήγεσία και την ιδεολογία αυτής, δηλαδή του ίδιου του Γρίβα. Οι συνθήκες πού προετοίμασαν τό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα στην Κύπρο είναι, χάρη στην επιστημονική έρευνα των τελευταίων χρόνων, λίγο ως πολύ γνωστές. Τό αντιαποικιακό κυπριακό κίνημα, μέ έντονο κοινωνικό ριζοσπαστισμό αρχικά, μαζικοποιήθηκε στά τέλη της δεκαετίας του '40 κατεξοχήν μέσα από τις μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις, υπό την αιγίδα του ΑΚΕΛ, μέ την συμμετοχή Έλληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων. Τό ερώτημα λοιπόν πού τίθεται ως προς την ΕΟΚΑ είναι, γιατί αυτό τό κοινωνικά ριζοσπαστικό αντιαποικιακό κίνημα στην Κύπρο στην πορεία «καπελώθηκε» από τις πλέον συντηρητικές ιδεολογικά δυνάμεις. Γιατί ως ήγέτης αυτού του κινήματος αναδείχθηκε ένας άνθρωπος γνωστός για την αντικομμουνιστική του δράση στην Ελλάδα; Γιατί ό ίδιος απέκλεισε από τόν αγώνα τό ΑΚΕΛ, την κατεξοχήν δύναμη μέ κοινωνικά ανατρεπτική αντιαποικιακή δράση; Γιατί ό αγώνας της ΕΟΚΑ, έτσι όπως τόν ήθελε ό Γρίβας, αντί νά λειτουργήσει σοσπειρωτικά, δίχασε την κυπριακή κοινωνία, αφήνοντας τους κομμουνιστές στό περιθώριο μέ τό στίγμα του εθνικού προδότη, ενώ κάποιοι άλλοι δολοφονήθηκαν την περίοδο του αγώνα; Οι Τουρκοκύπριοι γιατί δέν αναφέρονται πουθενά σέ όλη την διάρκεια του αντιαποικιακού αγώνα; Όλα αυτά είναι ερωτήματα πού υποχρεώνουν τόν ιστορικό νά είναι πολύ προσεχτικός στις «αγιοποιήσεις» της ΕΟΚΑ του Γρίβα («ΕΟΚΑ του Γρίβα» τονίζουν και οι συγγραφείς της επίμαχης διατύπωσης).

Οι κραυγές απόγνωσης ότι χάνεται ό Έλληνισμός, επειδή ή ΕΟΚΑ του Γρίβα αντιμετώπιζεται κριτικά από τόν ιστορικό, είναι στην καλύτερη περίπτωση γραφικές.

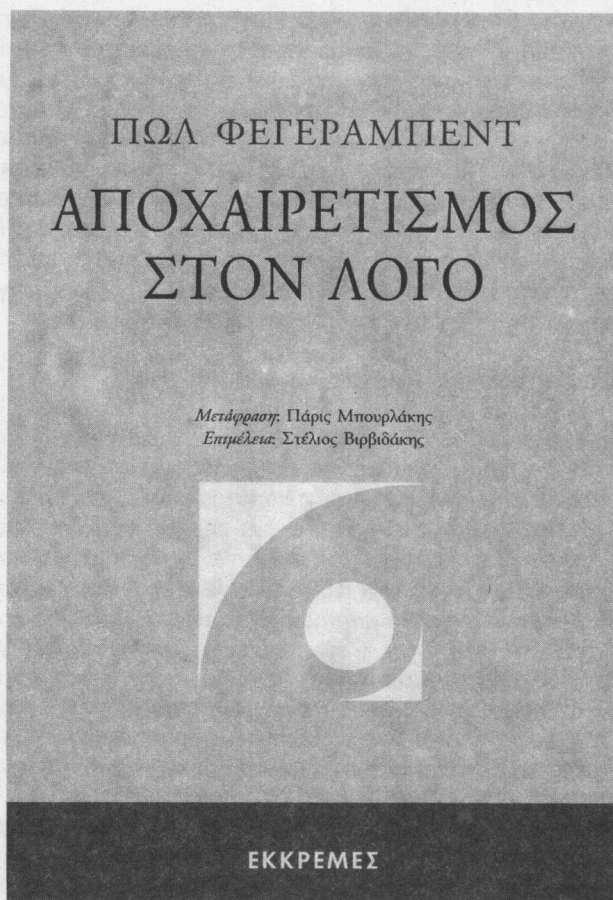
Ας αφήσουμε όμως τό πρόβλημα του περιεχομένου

της διατύπωσης, πού έτσι κι αλλιώς αφορᾶ τούς ιστορικούς καί μόνον αὐτούς καί οἱ ὅποιοι μπορεῖ νά ἔχουν πολλές καί διαφορετικές ἀπόψεις. Ἄς ἔρθουμε στήν πολιτική οὐσία τοῦ θέματος, σ' αὐτήν δηλαδή τῆς διαγραφῆς μιᾶς πρότασης ἀπό ἕνα ἐκπαιδευτικό βιβλίο ἀπό τόν ἴδιο τόν ύπουργό Παιδείας προσωπικά. Ὅπως ἀναφέρθηκε στά δημοσιεύματα στόν Τύπο, ὁ ύπουργός Παιδείας τῆς Κύπρου εἶδε τήν ἐπίμαχη φράση, ἀντέδρασε ἔντονα καί τό θέμα ἔφτασε στήν Ἑλλάδα. Στήν συνέχεια, ὁ ύπουργός Παιδείας τῆς Ἑλλάδας, ἀπό τήν Κίνα ὅπου πραγματοποιοῦσε ἐπίσκεψη, δήλωσε ὅτι δέν πρόκειται νά ἐπιτρέψει τήν ὑπαρξη τέτοιων διατυπώσεων στό βιβλίο. Πρῶτο ἐρώτημα: τό βιβλίο αὐτό ἀπευθύνεται, ἂν δέν κάνω λάθος, στούς μαθητές τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀπό πότε ὁ ύπουργός Παιδείας ἐνός ἄλλου κράτους ἔχει λόγο γιά αὐτά πού γράφονται στά ἑλληνικά σχολικά βιβλία; Μήπως, ὅταν στά σχολικά μας βιβλία γράφουμε γιά τήν Γαλλική Ἐπανάσταση ἢ γιά τήν Ἐπανάσταση τῶν Νεότουρκων ἢ γιά τήν Μάγκνα Χάρτα οἱ ύπουργοί Παιδείας τῶν ἀντίστοιχων χωρῶν ἔχουν λόγο γιά τό τί γράφουμε ἐμεῖς;

Ἴσως ὅμως τό συγκεκριμένο βιβλίο νά ἀπευθύνεται καί στούς Κύπριους μαθητές – πράγμα πολύ πιθανό, ἀφοῦ τά περισσότερα ἐκπαιδευτικά βιβλία εἶναι κοινά – καί σέ αὐτή τήν περίπτωση τό ἐρώτημα τίθεται κάπως διαφορετικά. Μέχρι πότε ἡ ιστορία τῆς Κύπρου θά ἀντιμετωπίζεται ἀπό τούς Κύπριους πολιτικούς καί στήν συνέχεια ἀπό τούς Ἕλληνες ὡς «εὐαίσθητο ἐθνικά θέμα», ὡς «ἐπικίνδυνο πρὸς ἐκμετάλλευση ἀπό τούς Τούρκους θέμα» (Κύριε τῶν Δυνάμεων πιά!! Σάμπως ἡ τουρκική ἡγεσία νά χρειάζεται τά σχολικά μας βιβλία γιά νά «στήσει» πολιτική), κάτι πού στήν οὐσία ἀπαγορεύει ὄχι μόνο τή μελέτη τῆς κυπριακῆς ιστορίας ἀλλά ἀκόμη καί τήν ὑπαρξη κυπριακῆς ιστορίας. Μία κυπριακή ιστορία πρέπει μόνον, φαίνεται, νά ὑπάρχει: αὐτή πού ἀποδεικνύει μονίμως τό πόσο ἔχει «μαρτυρήσει ὁ Ἑλληνισμός τῆς Κύπρου».

Εἶναι βέβαιο ὅτι τά σχολικά βιβλία πρέπει νά δημιουργοῦν ἕνα συνεκτικό πλαίσιο συγκρότησης καί ἀναφορᾶς μέσα ἀπό τό ὅποιο τοποθετοῦνται οἱ μαθητές στόν τόπο καί τόν χρόνο καί μέσα ἀπό τό ὅποιο προσδιορίζονται σέ σχέση μέ τόν χρόνο καί τόν κόσμο. Αὐτό τό συνεκτικό πλαίσιο εἶναι ἐθνικό, καί τοῦτο εἶναι ἀπολύτως κατανοητό. Δέν εἶναι ὅμως καθόλου κατανοητό τό γιατί πάντα «τό μαρτύριο τοῦ ἑλληνισμοῦ» ἀφορᾶ μόνο «ἐπιλεγμένους Ἕλληνες», γιατί κάποιοι ἄλλοι Ἕλληνες τῆς Κύπρου δέν εἶναι «Ἕλληνες». Τό γιατί θά πρέπει ἐν τέλει νά ἀναπαράγουμε στήν ιστορία πού διδάσκονται οἱ μαθητές τήν «ἑλληνικότητα» τοῦ Γρίβα καί θά πρέπει νά ἀποκλείουμε μονίμως τήν «ἑλληνικότητα» τοῦ ΑΚΕΛ, γιά παράδειγμα. Τό γιατί θά πρέπει ἀκόμη νά ἀναπαράγουμε στήν σχολική ιστορία μονοπωλιακά τήν «κυπριακότητα» τῶν Ἑλληνοκυπρίων, ἀποκλείοντας μονίμως τήν παραμικρή ἀναφορά στήν «κυπριακότητα» τῶν Τουρκοκυπρίων.

Δεύτερο ἐρώτημα, καί πιά οὐσιαστικό: ἀπό πότε ἡ πολιτική ἐξουσία καταργεῖ τόν ιστορικό καί ἀποφασίζει μόνη της νά γράψει τήν Ἱστορία; Μήπως ὁ κ. Εὐθυμίου εἶχε μαζί του στήν Κίνα κανένα ἐπιτελεῖο ιστορικών οἱ ὅποιοι ἀπεφάνθησαν ὅτι ἡ διατύπωση πού περιέχεται στό ἐν λόγω σχολικό βιβλίο εἶναι ἐπιστημονικά αὐθαίρετη; Εἶναι μήπως ὁ ἴδιος ιστορικός; Οἱ συγγραφεῖς τοῦ συγκεκριμένου βιβλίου δέν εἶναι ιστορικοί, δέν ἐπιλέγησαν ἀπό τό ὑπουργεῖο γιά αὐτήν τους τήν ιδιότητα; Ὁ κ. Εὐθυμίου θεωρεῖ ὅτι, ὅταν κάτι δέν τοῦ ἀρέσει σέ ἕνα σχολικό βιβλίο ιστορίας, ἔχει τό δικαίωμα νά τό ἀφαιρεῖ, νά τό ἀλλάξει ἢ νά τό ἐπαναδιατυπώνει; Μήπως θεωρεῖ ὅτι οἱ ιστορικοί θά πρέπει νά γράφουν καθ' ὑπαγόρευση τά σχολικά βιβλία; Μήπως θεωρεῖ ὅτι ἡ Ἱστορία δέν εἶναι ἐπιστήμη, ἀλλά ἐργαλεῖο στά χεῖρα τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν; Μήπως κάθε φορά πού κάποιοι πιστεύουν ὅτι «ἀφελῆνίζεται ὁ ἑλληνισμός», ὁ ύπουργός θά σπεύδει νά ἐπαναφέρει τούς ιστορικούς στήν τάξη; Γιατί ἀφελῶς πιστεῦνα ὅτι στήν ἐκσυγχρονημένη καί εὐρωπαϊκή Ἑλλάδα τοῦ κ. Σημίτη οἱ ιστορικοί γράφουν πιά Ἱστορία καί ὄχι οἱ πολιτικοί; Μήπως ἔκανα λάθος;

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΝΔΥΜΑΤΟΣ

Άπό τήν πρωτο-βιομηχανική στή μετα-βιομηχανική εποχή

τοῦ Θανάση Ἀλεξίου

Η σχέση τοῦ ἐνδύματος μέ τό ἄτομο καί κυρίως τό πλέγμα τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων πού ἀναπτύσσεται γύρω ἀπό τήν παραγωγή τοῦ ἐνδύματος, ἀπό τή Βιομηχανική Ἐπανάσταση μέχρι σήμερα συνιστοῦν τό θέμα τοῦ παρόντος κειμένου. Ἐπειδή ἡ βιομηχανική παραγωγή τοῦ ἐνδύματος σηματοδοτεῖ οὐσιαστικά τήν ἀφίξη τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ, εἶναι ἐνδιαφέρον νά δοῦμε τίς ἀντιστάσεις πού οἱ ἐνώσεις τῶν ὑφαντουργῶν προέβαλαν στόν ἐκμηχανισμό τῆς ὑφαντουργικῆς βιομηχανίας ἀλλά καί πῶς ἡ ἐργασία τῶν γυναικῶν λειτούργησε ἀνταγωνιστικά, ἐκπολιζοντας τοὺς ἐπιδέξιους ἄντρες ὑφαντουργούς. Ἐπίσης θά προσπαθήσουμε νά δείξουμε τή σχέση τῆς γυναίκας μέ τή παραγωγή τοῦ ἐνδύματος ἀπό τήν οἰκοτεχνία (παραγωγή στό σπίτι) μέχρι σήμερα, τήν εποχή μας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται πρωτίστως ἀπό τήν παραγωγή ὑψηρῶν («μετα-βιομηχανική κοινωνία»).

Τό ἐνδυμα ὡς φορέας σημείων

Σέ μεγάλο βαθμό ἡ μισθωτή ἐργασία συνδέεται μέ τήν ἀνάδειξη τοῦ ἐνδύματος σέ εὐρύ καταναλωτικό ἀγαθό. Τό ἐνδυμα καί ὁ ρουχισμός γενικότερα ἀποκτοῦν μιά ιδιαίτερη σημασία στή νεωτερική εποχή γιατί ἔρχονται νά ἐνισχύσουν ἐμφανισιακά καί νά φορτίσουν σημειολογικά μιά διαδικασία ἐξατομίκευσης καί κοινωνικῆς διαφοροποίησης πού χαρακτηρίζει τίς εὐρωπαϊκές κοινωνίες. Μέ τήν ἔννοια ἐξατομίκευση προσπαθοῦμε νά περιγράψουμε περισσότερο τό ἰδεολογικό περίγραμμα γιά τή συγκρότηση τοῦ ἀτόμου ὡς μονάδας (πολίτης) καί μέ τήν ἔννοια κοινωνική διαφοροποίηση τή νέα μορφή κοινωνικῆς ὀργάνωσης πού βασίζεται στήν ἀνάδειξη νέων κοινωνικῶν τάξεων καί στρωμάτων.

Τό ἐνδυμα ὡς καταναλωτικό ἀγαθό ἀλλά καί ὡς σημειολογική ἀναφορά συνδυάστηκε μέ τήν πρωτόγνωρη κοινωνική κινητικότητα (εὐκαιρίες καί δυνατότητες ἐπαγγελματικῆς καί κοινωνικῆς ἀνόδου) πού χαρακτή-

ρισε τήν κοινωνία μετά τήν κατάργηση τῆς μεσαιωνικῆς τάξης πραγμάτων. Ἡ κινητικότητα αὐτή πού ἐπιβλήθηκε πρωτίστως ἀπό τίς κοινωνικές καί οικονομικές ἀνάγκες (ἀγροτική ἔξοδος, ἀστικοποίηση, προλεταριοποίηση, μετατροπή τῶν ἐργαζομένων σέ καταναλωτές κ.λπ.), καί ἀπό τήν ἐνσωμάτωση τῶν λαϊκῶν καί ἐργατικῶν στρωμάτων στό κοινωνικό-πολιτικό σύστημα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους καί τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας, καθιστᾷ τήν ἀναζήτηση ταυτότητας ἐπιτακτική ἀνάγκη. Ἡ ἀνάγκη αὐτή προβάλλεται καί στόν περιβάλλοντα χώρο, ὑποχρεώνοντας τά ἄτομα νά ἀποδίδουν ἰδιαίτερη σημασία στήν ἐνδυση τόσο γιά λόγους κοινωνικῆς καταξίωσης, ὅσο καί ὡς παράγοντα πού ἐνισχύει τήν ἀτομικότητά τους. Σέ ἀντίθεση μέ τήν προκαπιταλιστική-προνεωτερική εποχή (Μεσαίωνας) ὅταν τό ἐνδυμα καί οἱ ἐνδυματολογικές πρακτικές κατηγοριοποιοῦν κοινωνικά ὁμάδες καί κοινωνικά στρώματα, στήν ἀστική κοινωνία, τό ἐνδυμα ἐξατομικεύεται. Ἡ ἐξατομίκευση αὐτή, δηλαδή, ἡ νέα ἔμφαση στήν αἰσθητική κρίση τοῦ καθενός ἀτόμου, ἔρχεται νά ἐνισχύσει μέσα ἀπό ἐνδυματικές προβολές μιά κοινωνικά ἐπισημειωμένη ἀκόμη ἀτομικότητα, ἡ ὁποία ἀφοῦ διαπλάστηκε στοὺς αὐλικούς καί ἀστικούς κύκλους, διαχύθηκε ὡς πρότυπο καί στά κατώτερα κοινωνικά στρώματα, δεσμεύοντας τό θυμικό τους κόσμο (ἐνστικτα, ὁρμές, ἐπιθυμίες) στό πλαίσιο συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνερχόμενου ἀστοῦ. Τά ἄτομα ἔπρεπε νά μάθουν, σύμφωνα μέ τό σχῆμα ἐκπολιτισμοῦ τοῦ Νόμπερ Ἐλίας, τρόπους καλῆς συμπεριφορᾶς, ἀπό τό πῶς θά ντύνονται, πῶς θά τρῶνε (πῶς δηλαδή θά πιάνουν τό πηροῦνι καί τό μαχαίρι) μέχρι τό πῶς θά ικανοποιοῦν τίς φυσικές τους ἀνάγκες.¹ Ἡ ἐκμάθηση αὐτῶν τῶν τρόπων ζωῆς καί συμπεριφορᾶς,

1. N. Elias, *Ἡ διαδικασία τοῦ πολιτισμοῦ. Μιά ἱστορία τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς στή Δύση. Κοινωνιογενετικές καί ψυχογενετικές ἐρευνες*, Ἀθήνα 1996.

πού υπήρξαν οι τρόποι των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων οδηγούσε, μέσω της υιοθέτησής τους, στον έλεγχο και την πειθάρχηση από τα άτομα των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων των παθών και των όρμών τους.

Ένδυμα και οικοτεχνία (παραγωγή στο σπίτι)

Τόν καθοριστικό ρόλο, όμως, για την παραγωγή έτοιμων ενδυμάτων διαδραμάτισε αναμφίβολα η κατάρρευση της οικονομίας της ατάρκειας. Εκεί πού η ίδια ή οικογένεια ως παραγωγική μονάδα κατασκεύαζε μόνη της τά ρούχα πού χρειαζόταν, τώρα μέ τόν διαχωρισμό του χώρου κατοικίας από τό χώρο εργασίας, ή οικογένεια μετατρέπεται στον πίο ενεργητικό παράγοντα ζήτησης έτοιμων ενδυμάτων. Σέ συνάρτηση μέ τίς αλλαγές αυτές και τή ζήτηση πού δημιουργήθηκε, διαπιστώνεται ή ανάπτυξη της νηματουργίας και της ύφαντουργίας στην πρωτοβιομηχανική περίοδο, όπως έχει χαρακτηριστεί ή εκβιομηχάνιση πριν τή Βιομηχανική Επανάσταση από τους Π. Κριέντ (P. Kriedte) και Μέντικ (H. Medick), ή οποία βασίστηκε σέ σημαντικό βαθμό στην εργασία των γυναικών και των παιδιών.²

Αν στην περίοδο της οικοτεχνίας (παραγωγή στο σπίτι αλλά για την αγορά) ή παραγωγή ύφασμάτων κατευθύνεται προς αγοράς του έξωτερικού πού είναι και σέ θέση νά τήν απορροφήσουν, όπως π.χ. συμβαίνει μέ τήν παραγωγή του έμπορικου συνταξιοδοτικού από τά Άμπελάκια, στην περίοδο της μονοπωλιακού (βιοτεχνικής παραγωγής) και του εργοστασιακού συστήματος ή παραγωγή κατευθύνεται πρωτίστως στην έσωτερική αγορά. Όστόσο ή μετάβαση από την οικοτεχνία σέ βιοτεχνικές και βιομηχανικές μορφές παραγωγής συνδυάζεται μέ τήν αποδέσμευση της εργασίας από την οικονομία της ατάρκειας αλλά και μέ τήν διάρρηξη της ιδιωτικότητας στην οποία μέχρι τότε ήταν εγκλωβισμένη ή εργασία στο σπίτι, αλλά και ή προκαπιταλιστική εργασία. Η εργασία προσφέρεται πλέον σέ δημόσιους χώρους και όχι σέ ιδιωτικούς (σπίτι). Η εργασία από αυτοσκοπός πού ήταν, καθώς ό μάστορας και ό τεχνίτης βίωναν τήν εργασία ως δημιουργική στιγμή και καμάρωναν γι' αυτό πού έφτιαχναν, υποβιβάζεται σέ βιοποριστικό μέσον. Η εργασία σέ όλες τίς φάσεις της έλέγχεται πλέον από τόν κάτοχο των μέσων παραγωγής. Αυτό είχε ως συνέπεια τήν κοινωνικοποίηση της εργασίας ή οποία μετασχηματίζεται σέ κοινωνική εργασία (ή εργασία δέν έξαρτάται πλέον από ανθρώπινα συναισθήματα και επιθυμίες) και λαμβάνει χώρα πλέον στο δημόσιο χώρο. Όστόσο οι ανακατατάξεις αυτές στην εργασία και τήν παραγωγή συντελέστηκαν σέ βάρος της γυναικείας εργασίας, ή οποία παρεχόταν πρωτίστως σέ συνθήκες ιδιωτικές, δηλαδή στο σπίτι. Ο νέος καταμερισμός εργασίας πού βασίστηκε σ' έναν προϋπάρχοντα καταμερισμό μεταξύ των δύο φύλων οδήγησε στην υποδάμηση της γυναικείας εργασίας τόσο της άμειβόμενης όσο και

της μή άμειβόμενης (οικιακή εργασία), ή οποία θεωρήθηκε μή παραγωγική. Φυσικά από τήν πλευρά του κεφαλαίου, διότι ή οικιακή εργασία (φροντίδας και άνατροφής των παιδιών και του συζύγου) είναι αναγκαία κοινωνική εργασία, χωρίς τήν οποία δέν μπορεί νά υπάρξει ούτε παραγωγική εργασία (εργασία άπόσπασης υπεραξίας), ούτε κοινωνική άναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.

Ός παραγωγική εργασία θεωρήθηκε ή εργασία πού άμειβόταν, δηλαδή ή μισθωτή εργασία πού παρήγαγε υπεραξία. Αυτή ή θεώρηση, πού έγινε συνείδηση της κοινωνίας βοηθούσε τους κατόχους των μέσων παραγωγής νά άποποιηθούν τίς ευθύνες τους για τήν κοινωνική και βιολογική άναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, καθώς ό μισθός άποτελεί άμοιβή μόνο για τήν εργασιακή δύναμη πού παρέχεται στο χώρο εργασίας. Στην αντίθετη περίπτωση θά έπρεπε νά έπωμιστούν οι ίδιοι οι κάτοικοι των μέσων τό κόστος άναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και των φορέων της, δηλαδή των ατόμων. Γι' αυτό τό λόγο ή γυναικεία εργασία πού παρεχόταν σέ συνθήκες μη μισθωτής εργασίας, στο σπίτι δηλαδή, παρόλο πού ήταν άπαραίτητη για τήν παραγωγή και άπόσπαση υπεραξίας, άντιμετωπίστηκε σάν πάρεργο.

Όστόσο συνάνημο για τήν γυναικεία εργασία στο σπίτι κατέστη από τά μέσα του 19ου αιώνα ή ραπτομηχανή Σίγγερ. Η ραπτομηχανή Σίγγερ ήθε νά δώσει λύση, σύμφωνα μέ τήν Μ. Περό, στον άντιφατικό τρόπο μέ τόν όποιο άντιμετωπίζονταν τό 19ο αιώνα ή εργασία των γυναικών.³ Τό έγκώμιο της νοικοκυράς και της ιδανικής συζύγου έρχόταν προφανώς σέ αντίφαση μέ τίς άνάγκες της παραγωγής για εργατική δύναμη. Μέ τήν εργασία στο σπίτι πού επέτρεπε ή ραπτομηχανή Σίγγερ φαινόταν πώς τό πρόβλημα μπορούσε νά λυθεί. Η ραπτομηχανή έδωσε έτσι τή δυνατότητα και στίς παντρεμένες γυναίκες νά εργάζονται χωρίς νά χρειάζεται νά εγκαταλείπουν τό σπίτι, γεγονός πού συνέβαλε όμως στή μεγαλύτερη πρόσδεσή τους στην οικιακή ζωή. Μέ τή ραπτομηχανή γενικεύεται ή εργασία μέ τό κομμάτι στο σπίτι ενώ ή άλματώδης έξάπλωσή της δημιούργησε μιά υπερπροσφορά εργατικών χειρών, ή οποία μέ τή σειρά της οδήγησε στην πτώση των μισθών.

Η υποχώρηση της εργασίας στο σπίτι αρχίζει μέ τήν επέκταση του βιομηχανικού καπιταλισμού (κλωστήφαντουργία, ήλεκτροχημική βιομηχανία κλπ.) και τήν ένταξη όλο και περισσότερων γυναικών στην κυρίως βιομηχανική παραγωγή. Όστόσο ή εργασία έκτός οικίας δρίσκει πάλι τίς γυναίκες νά άπασχολούνται στην ύφαντουργία και στο ρουχισμό αλλά και σέ θέσεις ύπηρε-

2. Βλ. Kriedte, P.-H. Medic, J. Schlumbohm, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, Γοτύγγη 1977.

3. M. Perrot, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη 19ος-20ός αι.*, Έρμούπολη 1988, σ. 35 κ.έξ.

τικού προσωπικού, τό όποιο θά άποτελείται πλέον άπό γυναίκες. Τό 1911 στή Βρετανία άπασχολούνταν ως ύπηρετρίες τό 33% τών έργαζομένων γυναικών, τό 16% στόν κλάδο του ρουχιισμού και τό 20% στήν ύφαντουργική βιομηχανία. Σχεδόν τά 3/4 του εργατικού δυναμικού στήν παραγωγή ένδυμάτων άποτελούνταν μέχρι τίς άρχές του 20ου αιώνα άπό γυναίκες.⁴

Η παραγωγή ένδύματος σέ συνθήκες μισθωτής εργασίας (βιοτεχνία, έργοστάσιο)

Άφου είδαμε μέσα άπό ποιές διεργασίες ή παραγωγή ένδύματος άποσπάστηκε άπό τήν παραγωγή στο σπιτι, θά δούμε τώρα τό πλαίσιο τών εργασιακών σχέσεων στή βιοτεχνική και έργοστασιακή παραγωγή του ένδύματος.

Στά έργοστάσια ύφαντουργίας και πλεκτικής και γενικά εκεί όπου είχαν έμπεδωθεί δομές μισθωτής εργασίας βλέπουμε νά εργάζονται πρωτίστως γυναίκες και παιδιά που προέρχονται κυρίως άπό τά άγροτικά και εργατικά στρώματα.⁵ Οι άντρες μάστοροι και τεχνίτες άπέφευγαν τή μισθωτή εργασία στή μανουφακτούρα και στο έργοστάσιο, έπειδή έτσι έχαναν τήν εργασιακή τους άνεξαρτησία και άυτόνομία ένω μέ τήν μηχανοποίηση τής παραγωγής άποειδικεύονταν. Η άποειδίκευση διωνόταν άπό τους περήφανους για τήν επαγγελματική τους έπιδειξότητα μαστόρους (ύφαντουργούς, καπνεργάτες, τσαγγαράδες κ.ά.) ως κοινωνική έκπτωση. Άπό τήν άλλη, οι άθλιες συνθήκες εργασίας που έπικρατούσαν εκεί άπωθούσαν αυτούς τους εργαζομένους άπό τό νά άποδεχτούν μιά σχέση μισθωτής εργασίας.

Άν στήν οικιοτεχνική παραγωγή ό καταμερισμός εργασίας ύπακούει λιγότερο ή περισσότερο στήν πατριαρχική τάξη του σπιτιού, ή εισαγωγή τών μηχανών παγίωσε τόν καταμερισμό εργασίας άνάμεσα στα δύο φύλα, συμβάλλοντας στήν παραπέρα διαφοροποίηση σέ άντρικά και γυναικεία επαγγέλματα. Ό καταμερισμός αυτός άποτυπώθηκε και στήν ίδια τήν εργασία, καθώς οι άντρες καταλάμβαναν θέσεις σχεδιασμού και έμπειρευσης τής εργασίας στή έκμηχανισμένη παραγωγή. Άντιστρόφως οι γυναίκες καταλάμβαναν εκτελεστικές θέσεις εργασίας, ένω τό εργατικό δυναμικό βιομηχανικών κλάδων μέ χαμηλό βαθμό εκμηχανισμού άποτελούνταν σχεδόν άπό γυναίκες (ύφαντουργία, βιομηχανία ένδύματος).

Ό εκμηχανισμός τής παραγωγής επιβάλλεται πρωτίστως έπειδή ή εργασία γίνεται πολύ ακριθή. Έφόσον όμως υπήρχε άφθονη και φτηνή γυναικεία και παιδική εργασία, οι εργοστασιάρχες δέν πιέζονταν νά προχωρήσουν στήν άντικατάστασή της μέ μηχανές. Άπό τήν άλλη συχνά ή γυναικεία εργασία χρησιμοποιούνταν άπό τους κατόχους τών μέσων παραγωγής ως άπεργοσπαστικός μηχανισμός και ως μηχανισμός άποειδίκευσης τών ειδικευμένων και συνδικαλιστικά όργα-

νωμένων μαστόρων. Δηλαδή οι εργοστασιάρχες χρησιμοποιούσαν τήν εργασία τών γυναικών και τίς μηχανές για νά σπάσουν τό μονοπώλιο στήν ειδικευμένη εργασία που κατείχαν οι άντρες εργάτες. Αυτό τό κατάφεραν μέ τό νά άπλουστεύουν τήν εργασία και νά τήν κατακερματίζουν, νά τήν χωρίζουν, δηλαδή, σέ μικρότερες μονάδες για νά μπορούν έτσι νά τήν εκτελούν κι οι άνειδίκευτοι εργάτες. Πολύ συχνά μάλιστα οι ένώσεις τών συνδικαλισμένων εργατών εναντιώνονταν στήν είσοδο τών γυναικών στήν παραγωγή ή σέ τομείς οι όποιοι μονοπωλούνταν άπό τους άνδρες. Μέ τό σύνθημα οι «άνδρες στή τόγκα» οι καπνεργάτες τής Καβάλας άπεργούσαν στο Μεσοπόλεμο για νά μείνουν οι γυναίκες έξω άπό εκείνη τή διεργασία του καπνού (τόγκα), ή όποία άπαιτούσε δεξιότητες και τεχνικές τίς όποιες κατείχε μόνο τό πλέον συνδικαλισμένο τμήμα τών καπνεργατών (ντεκτοήδες).⁶ Για τους ίδιους λόγους οι ύφαντουργοί τής Καταλονίας εναντιώνονταν στόν εκμηχανισμό τής παραγωγής και στήν είσοδο τών γυναικών στήν παραγωγή, προσφέροντας μάλιστα στο άναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα τήν πλέον ενεργητική βάση.⁷

Η εργασία τών γυναικών στή βιομηχανία του ένδύματος

Σέ όλη τή περίοδο τής βιομηχανικής παραγωγής ή εργασία τών γυναικών κυριαρχούσε στήν ύφαντουργία και στήν παραγωγή του ένδύματος. Όσοτόσο ή εργασία τών γυναικών όταν προσφέρεται, ύποπληρώνεται γιατί προσφέρεται σέ μιά διπλή άγορά εργασίας. Τό φαινόμενο αυτό εμφανίζεται πολύ πιο έντονο στή μετα-βιομηχανική κοινωνία, στή σημερινή κοινωνία δηλαδή, ή όποία χαρακτηρίζεται έν μέρει άπό τήν παραγωγή ύπηρεσιών και μεταύλιστικών αγαθών (πληροφορίες, γνώση). Έπειδή ή παραγωγή γνώσης και πληροφορίας θεωρείται στή μετα-βιομηχανική κοινωνία ως ό σημαντικότερος παράγοντας τής οικονομίας, δημιουργείται μιά άντίληψη άπαξίωσης άπέναντι στήν εργασία. Έπομένως ή εργασία και ή γυναικεία εργασία μπορούν νά ύποπληρώνονται, πόσο μάλλον όταν ή άνεργία, ή ύποαπασχόληση κ.ο.κ. διαμορφώνουν στρατιές άνέργων που άναζητούν εργασία έστω και μέ μειωμένες άπολαβές.

Άν ή μή άμειβόμενη εργασία τών γυναικών (οικιακή εργασία) δεσμεύεται στή συμβολική τάξη του σπι-

4. A. Giddens, *Εισαγωγή στήν Κοινωνιολογία*, Άθήνα 1993, σ. 147.

5. L.A. Tilly-J.W. Scott, *Women, Work and Family*, Νέα Υόρκη 1978.

6. Βλ. και Ε. Άβδελά «Θεσσαλονίκη: ό σοσιαλισμός τών "άλλων"», *Τά Ιστορικά*, τχ. 18/19, 1993, σ. 203.

7. D. Geary, *Arbeiterprotest und Arbeiterbewegung 1848-1939*, Μόναχο 1983, σ. 71 κ.έξ.

τιού με όλα τα κοινωνικά και ιδεολογικά της συμφραζόμενα, ή αμειβόμενη εργασία των γυναικών προσφέρεται στο πλαίσιο μιάς κατατημένης αγοράς εργασίας, ή οποία αποτελείται από μιά κύρια και μιά δευτερεύουσα αγορά, μιά διπλή αγορά. Ένώ η κύρια αγορά επανδρώνεται από άντρες και προσφέρει σταθερές και καλά αμειβόμενες θέσεις απασχόλησης καθώς και ευκαιρίες επαγγελματικής κινητικότητας, αντίθετα η δευτερεύουσα αγορά που κυριαρχείται από γυναίκες, μετανάστες κ.ά. χαρακτηρίζεται για τις άβέβαιες συνθήκες εργασίας και τους χαμηλούς μισθούς.⁸ Οι θέσεις που προσφέρονται εδώ είναι κυρίως θέσεις ανεπίδοτης εργασίας με πολύ περιορισμένες δυνατότητες για επαγγελματική σταδιοδρομία. Τήν πιο χαρακτηριστική περίπτωση αυτής αποτελούν οι επιχειρήσεις υπεργολαβίας, οι οποίες αναλαμβάνουν την παραγωγή ενός υλικού ή εξαρτήματος κ.ο.κ. για μιά άλλη επιχείρηση με στόχο πάντα την ελαχιστοποίηση του κόστους και την αύξηση του ελέγχου εργασίας και οι οποίες απασχολούν για ευνόητους λόγους αποκλειστικά σχεδόν γυναίκες και μετανάστες εργάτες.

Από τότε που οι ανάγκες της παραγωγής επέβαλαν την επέκταση της γυναικείας εργασίας, ή εργασία των γυναικών, αφού πρώτα πέρασε από παραδοσιακές εργασίες, οι οποίες φαίνονταν να λειτουργούν συμπληρωματικά ως προς την οικιακή εργασία (υπηρετίες κ.ο.κ.) κυριάρχησε και στον τριτογενή τομέα. Η παρουσία γυναικών εργαζομένων στην κυρίως βιομηχανική παραγωγή υπήρξε μικρή, με εξαίρεση τους πολέμους όταν ή απουσία των ανδρών δημιουργούσε επιτακτικές ανάγκες για εργατικά χέρια, και άφορουσε κυρίως τή βιομηχανική παραγωγή ενδύματος. Μέ τή συρρίκνωση μάλιστα της ύφαντουργικής βιομηχανίας στις καπιταλιστικές χώρες της μητρόπολης και τή μερική εκτόπιση της οικιακής βοήθου με τήν εισοδο των οικοσκευών στο νοικοκυριό, ή γυναικεία εργασία προσφέρεται πλέον μαζικά στον τριτογενή τομέα. Για πρώτη φορά τουλάχιστον στις χώρες της Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής ή εργασία των γυναικών αποδεσμεύεται από τή βιομηχανία του ενδύματος για να στραφεί περιορισμένα στην αρχή και αποκλειστικά σχεδόν στή συνέχεια στον τριτογενή τομέα. Μέ τήν ανάδειξη αυτών των χωρών σε ζώνες παραγωγής προηγμένης τεχνολογίας και υπηρεσιών, ή μεταποιητική βιομηχανία και μαζί και ή κλωστούφαντουργία μεταφέρεται στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας ή στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Έδώ επαναλαμβάνεται τό ίδιο σκηνικό, τό τόσο οικείο από τή βιομηχανική ανάπτυξη της Ευρώπης. Στά εργοστάσια ύφαντουργίας και παραγωγής ενδυμάτων, πολλά από τα οποία ανήκουν σε πολυεθνικές εταιρείες, απασχολούνται πρωτίστως γυναίκες αλλά και παιδιά. Στά εργοστάσια της μηχανικής μεθορίου, της Μαλαισίας ή της Ταϊβάν αναπαράγονται μάλιστα σκόπιμα τα πολιτιστικά μοντέλα της οικογενειακής υποταγής και της υποταγής του γένους.⁹

Αν για τους λόγους που μόλις αναφέραμε ή γυναι-

κεία εργασία υποχωρεί από τήν παραγωγή του ενδύματος σε Ευρώπη και Βόρειο Αμερική, εντούτοις ό χώρος πώλησης του ενδύματος «μονοπωλείται» πάλι και σχεδόν αποκλειστικά στις χώρες αυτές από τις γυναίκες πωλήτριες, σύμφωνα με τό σχήμα τής κατατημένης εργασίας που παραπάνω αναφέραμε. Αυτό που παρατηρείται στον κλάδο πώλησης του ενδύματος, είναι αυτό που έχει παρατηρηθεί και σε άλλους τομείς τής βιομηχανίας. Στους τομείς που παρουσιάζεται μεγάλη συγκέντρωση εργαζομένων γυναικών εμφανίζεται μείωση των μισθών αλλά και μείωση του κοινωνικού κύρους του επαγγέλματος. Οι άντρες που «εκτοπίζονται» από αυτούς τους τομείς κινούνται προς νέα επαγγελματικά πεδία με ανεβασμένο κύρος, με περιθώρια επαγγελματικής ανέλιξης και με καλύτερες μισθολογικές απολαβές.

Η εργασία των γυναικών στο ένδυμα προσδιορίζεται εν τέλει περισσότερο από τό κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται ή γυναίκα και προσφέρεται ή γυναικεία εργασία. Η εργασία των γυναικών στην παραγωγή ενδύματος συμπίπτει με τήν εμπέδωση τής μισθωτής εργασίας στην ύφαντουργική βιομηχανία. Όσο ή εργασία των γυναικών, όπως και ή εργασία των παιδιών πριν και μετά τή Βιομηχανική Έπανάσταση, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για να καμφθούν και οι τελευταίες αντιστάσεις των ειδικευμένων μαστόρων και τεχνιτών, οι οποίοι εναντιώνονταν στην εισαγωγή τής μισθωτής εργασίας και στο βιομηχανικό καπιταλισμό. Για λόγους, οι οποίοι άφορουν περισσότερο τή συγκρότηση και λειτουργία τής αγοράς εργασίας, ή γυναικεία εργασία δεσμεύτηκε στή βιομηχανία παραγωγής, πώλησης και μεταποίησης του ενδύματος, από τή Βιομηχανική Έπανάσταση μέχρι σήμερα, δημιουργώντας τήν εντύπωση πως υπάρχει μιά «άλλη» σχέση τής γυναίκας με τό ένδυμα. Όσο ή αποβιομηχανοποίηση των τελευταίων ετών διέρρηξε αυτή τή σχέση τής γυναίκας με τό ένδυμα, επαναφέροντας με έντατικό ρυθμό – μετά τή συντελούμενη απορρύθμιση του εργασιακού πλαισίου τής μισθωτής εργασίας – πρωτοβιομηχανικές, πρωτοκαπιταλιστικές μορφές απασχόλησης, εργασία φασόν, δηλαδή δουλειά με τό κομμάτι, φαινόμενο ακόμη έντατικότερο για τις γυναίκες των χωρών του Τρίτου Κόσμου όπου και έχει μεταφερθεί πλέον ό κύριος όγκος τής ύφαντουργικής βιομηχανίας και τής βιομηχανίας του ενδύματος.

8. Ντ. Βαΐου-Κ. Χατζημηχάλης, *Μέ τή ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Αθήνα 1997, σ. 32.

9. J. Copans, «Τό τέλος τής μισθωτής εργασίας», *Le Monde diplomatique*, τχ. 15, 1998, σ. 42 (έλληνική έκδοση).

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΑΞΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ

Δικαίωμα στή γλώσσα ή πρόσβαση στον αυτοαποκλεισμό;

του Δημήτρη Χριστόπουλου

στή ζωντανή μνήμη του Άριστόβουλου Μάνεση

Οι σχέσεις γλωσσικού ήγεμονισμού που αναπτύχθηκαν τήν εποχή τής διαμόρφωσης των εθνικών κρατών αντανακλούν τίσ επιταγές και προσοδικές τής βιομηχανικής επανάστασης για ένα όμοιογενές στίς γλωσσικές και έν γενεί πολιτιστικές του αναφορές εργατικό δυναμικό, μέσα στίς κατεξοχήν μητρες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τά κράτη. Στίς σχέσεις ήγεμονισμού που αναπτύχθηκαν μεταξύ των γλωσσών, καθοριστικό ρόλο έπαιξε ή αναγνώριση και ιδιαίτερα ή επίσημοποίηση μιās συγκεκριμένης γλώσσας, γεγονός που επηρέασε δυσμενώς τήν εξέλικτική πορεία των άλλων γλωσσών. Η γλώσσα που γίνεται εργαλείο των τεχνολογικών εφευρέσεων και τής έρευνας, τής τυπικής λογικής και του έπιστημονικού λόγου καθώς και όργανο τής διεθνούς επικοινωνίας, αποκτά ένα προφανές προβάδισμα συγκριτικής ισχύος σέ σχέση μέ μιά άλλη γλώσσα που περιορίζεται στίς επικοινωνιακές ανάγκες μιās τοπικής κοινωνίας. Η γλωσσική εξέλιξη των δύο συστημάτων δέν μπορεί ούτε πρόκειται νά είναι παρόμοια ή ισότιμη. Σέ αντίθεση λοιπόν μέ αυτό που ένας πολιτικά όρθός λόγος, σύμφωνος μέ τήν πολυπολιτισμική μόδα των καιρών θά επέβαλλε νά εικάσουμε, *οί γλώσσες δέν είναι ίσες*. Ούτε όλες οί γλώσσες μπορούν νά εκφράσουν μέ τόν ίδιο τρόπο τήν ανθρώπινη γνώση και τεχνολογία. *Οί γλώσσες είναι λοιπόν κοινωνικά άνισες, όπως και οί άνθρωποι*. Τό γεγονός ώστόσο, πώς επιχειρούμε από τήν άποψη των θεσμών νά διορθώνουμε τίσ κοινωνικές άνισότητες των ανθρώπων, μέ τό δεοντολογικό σκεπτικό ότι οί άνθρωποι (πρέπει νά) είναι ίσοι, δέ μπορεί νά βρεϊ άντιστοιχία στό χώρο των γλωσσών. Διότι εάν, για παράδειγμα, πούμε πώς οί άνθρωποι πρέπει νά είναι ίσοι, επειδή είναι άνθρωποι – άρα φορείς αξιοπρέπειας που μόνο αυτοί έχουν – δέν μπορούμε νά βρούμε κάτι ανάλογο τό όποιο θά μπορούσε νά μάς πείσει ότι και οί γλώσσες πρέπει νά είναι ίσες, στό όνομα μιās αποκλειστικά δικιάς τους άρετης ή ιδιότητας. Τό πρόσταγμα τής ισότητας μεταξύ των γλωσσών αποκτά, κατά τήν άποψη μου, περιεχόμενο υπό τήν αποκλειστική προϋπόθεση τής περίπτωσης κατά τήν όποία οί γλωσσικές άνισότητες δημιουργούν

κοινωνικές άνισότητες άναμεσα στους άνθρωπους. Σέ όποιαδήποτε άλλη περίπτωση (μιά γλώσσα, παραδείγματος χάρη, έχει γραφή ενώ μιά άλλη δέν έχει, μιá γλώσσα έχει λεξιλόγιο που ανταποκρίνεται στίς ανάγκες κάλυψης νέων τεχνολογιών κλπ.) δέν βλέπουμε λόγο, ό όποιος θά έπρεπε νά οδηγεί στή διόρθωση τής γλωσσικής άνισότητας.

Η πρώτη λοιπόν προϋπόθεση, όπου τό δικαίωμα σέ μιá γλώσσα αποκτά περιεχόμενο τό όποιο εκτείνεται περαιτέρω εκείνου τής έλευθερίας στήν έκφραση (που στοιχειοθετεί και τή βάση κάθε έννοιας γλωσσικού δικαιώματος), είναι ή διόρθωση των κοινωνικών άνισοτήτων που δημιουργούνται από τόν γλωσσικό ήγεμονισμό. Τό έρώτημα είναι λοιπόν εάν ή ήγεμονική χρήση μιās γλώσσας στίς νέες τεχνολογίες δημιουργεί κοινωνικές άνισότητες. Η άπάντηση εδώ είναι προφανώς καταφατική: ό άνθρωπος που δέν ξέρει άγγλικά έχει σαφώς περιορισμένη δυνατότητα πρόσβασης στήν πληροφορία και τήν ίδια τήν τεχνολογία. Άπαραίτητη λοιπόν προϋπόθεση του νά μιλήσει κανείς για «δικαίωμα στή γλώσσα» είναι ή κατανόηση τής σχετικότητας και ιστορικότητας τής άξιακής διάστασης τής γλώσσας, και κυρίως ή πρόσληψη του γλωσσικού φαινομένου όχι μέ όρους πολιτισμικούς αλλά κοινωνικούς. Αυτό λοιπόν που έχει νομικό ένδιαφέρον είναι τό γλωσσικό φαινόμενο ως φορέας άναπαραγωγής σχέσεων έξουσίας και όχι φορέας πολιτισμού.

Ο προβληματισμός σχετικά μέ τήν άξιακή διάσταση των πολιτισμικών αξιώσεων και τίσ νέες τεχνολογίες μπορούμε συμπερασματικά νά πούμε πώς σέρνει τά χνάρια του άναμεσα σέ δύο σχολές σκέψης: τόν τεχνολογικό και τόν πολιτισμικό ντετερμινισμό. Η πρώτη θέση, ύποστηρίζοντας γενικά μιá γραμμική εξέλιξη τής τεχνολογίας, δέν ύπολογίζει τόν κοινωνικό της χαρακτήρα, ξεχνώντας ότι ή τεχνολογία δέν παράγει κοινωνικές σχέσεις, αλλά παράγεται από αυτές. Συγκεκριμένα, παράγεται από τήν κοινωνική σχέση κεφαλαίου-εργασίας. Μιá (νέα) τεχνολογία δέν καθορίζει μονοσήμαντα τίσ συνθήκες παραγωγής, ούτε κατ' επέκταση μονοσήμαντα τίσ κοινωνικές συνθήκες μέσα στίς όποιες διάγουν τή ζωή τους οί άνθρωποι. Μπορούμε εύ-

κολα νά φανταστούμε τήν χρήση παραπλήσιων νέων τεχνολογιών σέ δύο χώρες, πού όμως ή αντίταξη τους στίς μορφές τών κοινωνικών σχέσεων νά διαφέρει.

Από τήν άλλη πλευρά, ή θεωρία του πολιτισμικού ντετερμινισμού ρίχνει όλο τό βάρος σέ υποκειμενικούς παράγοντες, παραβλέποντας έντελώς τίς αντικειμενικές συνθήκες και εξέλιξεις. Ματαιοπονει όμως κανείς εάν εύελπιστεί πώς μιά κοινωνία είναι δυνατόν νά καθορίζει τήν πορεία της μόνο από τά πολιτισμικά δεδομένα. Η σχολή του (πολυ)πολιτισμικού ντετερμινισμού αντιμετώπιζει τά γεγονότα μέ σχετικιστικό τρόπο και, κατά βάση, ανιστόρητο, καθώς, σέ τελευταία ανάλυση, οί εξέλιξεις πού αλλάζουν τίς κοινωνίες έρμηνεύονται από μιά μεροληπτική σκοπιά του «δικού μας» πολιτισμού πού απειλείται. Τό αποκλειστικό κατηγορημα του πολιτισμού περιορίζει έξ όρισμού σέ μιά σχετικιστική άποψη τών δρωμένων στό χώρο τής τεχνολογικής εξέλιξης και σέ τελευταία ανάλυση αποϊστοριοποιεί τήν ίδια τήν έννοια τών πολιτισμών, τήν όποία αντιλαμβάνεται ως στατική και άκοινωνήτη μονάδα. Αντίθετως, όπως είδαμε, ό αποκλειστικός τονισμός τής τεχνολογίας οδηγεί σέ ένα μονοδιάστατο γραμμικό αντικειμενισμό, ό όποιος, σέ τελευταία ανάλυση, έρχεται σέ αντίθεση μέ τούς όρους ανάπτυξης τής τεχνολογίας, πού κι αυτοί κάθε άλλο παρά γραμμικοί είναι.

Υπό ποιές προϋποθέσεις μπορούμε νά μιλήσουμε για ένα «όλοκληρωμένο» μοντέλο σχέσεων νέων τεχνολογιών και πολιτισμικών αξιώσεων; Αρχικά θά πρέπει νά προσδιοριστούν οί έννοιες τεχνολογία και πολιτισμός, ως δεδομένα μιας όλότητας πού δέν είναι άλλη από εκείνη πού προκύπτει από τήν όλοκληρωμένη σχέση βάσης και εποικοδομήματος, όπου ή τεχνολογία ανήκει προφανώς στην οικονομική βάση και από τήν άλλη ό πολιτισμός στό εποικοδόμημα. Η «τεχνολογία» και ό «πολιτισμός» ένδέχεται νά συγκρουστούν, όπως φαίνεται νά συμβαίνει στίς μέρες μας, αλλά δέ μπορούν νά λειτουργούν και νά επιβιώνουν χωριστά. Κανένας πολιτισμός και καμιά γλώσσα πού απειλούνται από τή χρήση νέων τεχνολογιών στην παραγωγή αγαθών και παροχή υπηρεσιών δέν άντέχουν σέ μιά θεώρησή τους ως αυτοσκοπών. Υπάρχει δικαίωμα στή γλώσσα στό βαθμό πού άντανακλά τό συμφέρον τών ανθρώπων, τών ατόμων δοσμένων και ιδωμένων στην πληθυντική άτομικότητά τους και στό πολυδιάστατο τής ανθρώπινης νόησης και συνείδησης. Εάν μπορούμε νά συνάγουμε μιά νέα κατηγορία δικαιώματος, του όποιου ή άσκηση σέ τελευταία ανάλυση, προϋποθέτει έναν γλωσσικό σχεδιασμό στή νέα υπερεθνική πραγματικότητα πού λαμβάνει υπόψη του τήν πολυγλωσσία, δέν μπορούμε νά ξεκινήσουμε παρά από τό συμφέρον τών υποκειμένων. Διότι, σέ τελευταία ανάλυση, εάν ξεχάσουμε τό συμφέρον τών ανθρώπων, τότε ό κίνδυνος όλισθημάτων είναι αναπόδραστος.

Η αντίληψη του τεχνολογικού ντετερμινισμού, όπως κάθε ντετερμινισμού, προβάλλεται ως φυσική και αναπόδραστη νομοτέλεια: ή γλώσσα παραδίδεται άνευ όρων στό νόμο τής προσφοράς και τής ζήτησης. Από

τήν άλλη πλευρά, έποφθαλμιά ό άλλος μύθος, αυτός του «πολιτισμού» μας: έθνικιστικός λόγος, κλισέ του όποιου έχουμε ύποστει και βαρθεθεί νά άκούμε στή χώρα μας, μυθοποίηση τής έθνικής μας γλώσσας πού γενικώς απειλείται: από τίς νέες τεχνολογίες, τή νεολαία, κτλ. Ο αυτάρεσκος αυτός αντιδραστικός λόγος, στηρίγματα του όποιου έντοπίζει κανείς στίς σύγχρονες μεταμοντέρνες θεωρίες τής πολυμορφίας και διαφορής, αφού έκανε ό,τι μπορούσε για νά νομιμοποιήσει τό γλωσσικό θάνατο τής έτερότητας στό έσωτερικό του έθνικού κράτους, τώρα ξαφνικά κόπτεται για τήν πολυγλωσσία και τίς άρετές της, κινδυνολογώντας και ξερκίζοντας. Λίγο ό λόγος αυτός ένδιαφέρεται για τά δικαιώματα τών ανθρώπων του μόνο τό καθήκον τους ξέρει. Γι' αυτό σέ τελευταία ανάλυση, μεταμορφώνει τό δικαίωμα στή γλώσσα σέ καθήκον έναντί της, σέ δικαίωμα δηλαδή στον αποκλεισμό - άνάμεσα στα άλλα - και από τίς νέες τεχνολογίες.

Τό κρίσιμο όμως έρώτημα είναι εάν ή κατάσταση τών όμιλητών θά είναι καλύτερη εάν άσκούν τό «δικαίωμα στή γλώσσα» ή όχι. Διότι, σήμερα, μπροστά στίς πραγματικές ή νομιζόμενες απειλές πού αιωρούνται πάνω από τίς γλώσσες μας και τήν αγωνιώδη υπεράσπισή τους, ένίοτε ξεχνούμε πώς οί γλώσσες υπάρχουν για νά υπηρετούν τούς ανθρώπους και όχι τό αντίστροφο. Τό «διά ταύτα» μας λοιπόν δέ βρίσκεται ούτε στην ανιστόρητη άφαίρεση του Άνθρώπου τής Άγορής (μέ Α κεφαλαίο και τά δύο), ούτε στην πολυχρωμία τών κοινοτήτων. Οί πολιτισμικές αξιώσεις τών ανθρώπων σέ συνδυασμό μέ τήν εξάπλωση τών νέων τεχνολογιών επαναφέρουν στό προσκήνιο τό υπαρκτικό και έκκρεμές δίλημμα τής νεωτερικότητας άνάμεσα σέ κοινωνία και σέ κοινότητες.

Στούς κινδύνους πού έποφθαλμιούν τίς ανθρώπινες σχέσεις από τήν εξάπλωση νέων τεχνολογιών δέν απαντούμε μέ τήν έπιστροφή στην ασφάλεια τών «δικών μας» κοινοτήτων πού οί νέες τεχνολογίες θρυμματίζουν και τών καθηκόντων πού αυτές μας επιτάσσουν σέ πείσμα τής ιστορίας. Απαντούμε μέ τό άπελευθερωτικό σχέδιο νέων κοινωνιών.

Έξ άλλου, οί κρίσιμες διαφορές τών ανθρώπων δέν είναι οί γλωσσικές, αλλά οί κοσμοθεωρητικές.

* Τό κείμενο είναι περίληψη εισήγησης στό Συνέδριο του Όμίλου Άριστόδουλου Μάνεση «Νέες τεχνολογίες και δικαιώματα του ανθρώπου» πού έγινε στή Θήβα τόν Ιανουάριο 2002.

1. «Η άξιακή διάσταση της γλώσσας - ή ιδεολογική/συμβολική φόρτισή της πού οδηγεί σέ ταυτίσεις και διαφοροποιήσεις, συναινέσεις και ρήξεις. Η άξιακή αυτή διάσταση είναι τό κατεξοχήν τεκμήριο ή άποτύπωμα τής ιστορικότητας τής γλώσσας...». Α.-Φ. Χρησιτίδης, Εισαγωγή στό έργο «Ίσχυρές» και «άσθενείς» γλώσσες: Όψεις του γλωσσικού ήγεμονισμού, στό Γλώσσα, Πολιτική, Πολιτισμός, Έκδ. Πόλις, Άθήνα 1999, σ. 126.